ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА

ББК 63.3(4УКР)4
І-90

Авторський колектив:

кандидат істор. наук О. М. Дзюба, М. В. Довбищенко, доктор істор наук, академік НАНУ Я. Д. Ісаєвич, кандидат істор. наук М. М. Кром, кандидат істор. наук С. А. Лепявко, кандидат філол. наук М. Й. Назарук, доктор філол. наук, член-кореспондент НАНУ Д. С. Наливайко, кандидат філол. наук Є. В. Пшеничний, кандидат істор. наук О. В. Русина (упорядник), кандидат філол. наук О. М. Савчук, доктор філол. наук С. В. Семчинський, доктор істор. наук, академік НАНУ В. А. Смолій, кандидат істор. наук В. О. Щербак, доктор істор. наук Н. М. Яковенко.

Литовсько-польська доба в історії України — це три століття, оповиті серпанком забуття, сповнені таємниць і парадоксів. Вони немов випали з пам'яті суспільства. Так склалося, що між Батиєвою навалою та Хмельниччиною наші сучасники схильні бачити глуху порожнечу, хоч подіям, котрі відбувалися в цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі. Наблизити до нас згадану епоху покликана ця книга.

Розрахована на широкий читацький загал.

І-90 Історія України в особах: Литовсько-польська доба/Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, ... О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін.— К.: Україна, 1997.— 272 с.
ISBN 966-524-022-6

Литовсько-польська доба в історії України — це три століття, оповиті серпанком забуття, сповнені таємниць і парадоксів Вони немов випали з пам'яті суспільства. Так склалося, що між Батиєвою навалою та Хмельниччиною наші сучасники схильні бачити глуху порожнечу, хоч подіям, котрі відбувалися в цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі Наблизити до нас згадану епоху покликана ця книга.

Розрахована на широкий читацький загал

І $\frac{0503020902 — 04}{201 — 97}$ Без оголошення ББК63.3(4УКР)4

ISBN 966-524-022-6

Українські землі під литовським і польським володарюванням

(середина XIV — середина XVII ст.)

Однією з характерних рис так званої литовсько-польської доби вітчизняної історії (за винятком останніх 50—70-ти років) є її імперсональність. Можна довго дошукуватись причин цього явища, але факт залишається фактом: від середини XIV до середини XV ст. ми маємо хіба що галерею портретів (часом досить ескізних) литовських князів, а в історії наступного століття, як зазначав М. Грушевський, закарбувались імена лише кількох українців, котрі «грали якусь визначну роль у публічному житті, придбали собі широкий розголос хоч би чисто офіційною дорогою, «службою» державі. Князь Костянтин Іванович Острозький, гетьман Великого князівства Литовського, герой московської війни та пограничної боротьби з татарами; Остафій Дашкович, другий головний пограничник, гроза Орди,— і до сих двох уже не легко добрати третього. Не більше можна вказати людей, які на арені не офіційній, не казенною кар'єрою, а силою своєї ініціативи, індивідуальності здобули собі значення, зробили вплив на сучасне життя. Михайло Глинський в початках XVI ст. Потім хіба один Дмитро Вишневецький-Байда, що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI ст.» [1]

Тож не дивно, що у свідомості наших сучасників, для яких за орієнтири в минулому найчастіше правлять перипетії особистого

---

[1] *Грушевський М. С.* Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки Українського наукового товариства в Києві.— К., 1908.— Кн. 3.— С. 110.

життя окремих історичних діячів, між Батиєвою навалою і Хмельниччиною, як правило, зяє порожнеча, хоч подіям, що відбувалися в цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі. Якраз тоді, за слушним спостереженням М. Грушевського, «пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з ранішим, досить добре нам звісним, життям київських часів» [1] І справді, маючи цілісну й досить повну уяву про давньоруську добу, ми, на жаль, погано орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас часу, особливо в подіях загадкового XIV ст., що іноді взагалі не піддаються реконструкції.

Причини цього парадокса слід шукати в реаліях постмонгольської епохи — руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків із тими східнослов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася. Тож і немає в наявних джерелах докладної інформації про життя українських земель * — більше того, навіть певних відомостей про їхнє приєднання до Литви.

Входження до складу Литовської держави. Початок доби литовської політичної зверхності над Південною Руссю було покладено 1340 р., коли син Гедиміна Любарт закнязював на Волині й у Галичині. Остання після 40-річної запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі, і, таким чином, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, внаслідок чого майже вдвічі зросла державна територія Литовського князівства. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним, як, власне, й самі темпи розвитку цієї держави.

У «Повісті временних літ» литовські племена фігурують як «языци, иже дань дають Руси» й «живуть в странах полунощ-

---

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т 7: Історія української козаччини.— Ч. I.— С. 3.

* Слід мати на увазі, що вживання термінів «Україна», «український» у контексті XIV—XVII ст. є суто умовним, бо тогочасне населення нинішніх українських земель усвідомлювало себе як «руське». Тому цілком правомірними й коректними для означення цих територій є терміни «Південна Русь» і «Південно-Західна Русь», хоч і вони сповна конвенційні. Що ж до наявного у синхронних джерелах епітету «украинный», то впродовж окресленого періоду він зберігав своє первісне значення — «окраїнний», не маючи етнічного забарвлення.

ных»[1]; збереглися й поодинокі відомості про воєнні виправи руських князів проти литовців. У ті часи місцеві племена ще не мали політичної організації; разючі зміни відбулися у XIII ст., коли у Пониманні склалося нове державне утворення — Литовське князівство, першим правителем якого став Міндовг, названий у Галицько-Волинському літописі «самодержцем во всей земли Литовской»[2].

Консолідацію місцевих племен прискорив потужний тиск іззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Водночас піднесення Литви було зумовлене занепадом давньоруських земель внаслідок монголо-татарського нашестя. З Батиєвою навалою назавжди канули в минуле часи, коли, за висловом автора «Слова про загибель Руської землі» (XIII ст.), «Литва из болота на свет не выникываху»[3]; йому вторить літописець XVII ст., зазначаючи, що саме тоді «Литва почала ярмо руское з себе износити и з лесов выходити»[4]. Це ж, власне, стверджують і так звані білорусько-литовські (чи західноруські) літописи XVI ст., за версією яких просування литовців на Русь розпочалося тоді, коли «повстав царь Батый и пошол на Рускую землю, и всю землю Рускую звоевал, и князей руских многых постинал, а иных в полон повел, и столець всее Руское земли город Киев сжог и пуст вчинил»; дізнавшись, «иж Руская земля спустела и князи руские розогнаны», литовці вирушили на Русь і «нашли в четырех милях от реки Нем(а)на гору..., и вчинили (заснували.— *Авт.*) на ней город, и назвали его Новгородок. И вчинил собе князь великий в нем столець, и назвался князем великим новгородским»[5]

У цьому літописному переказі відбився, хоч і в легендарній формі, реальний історичний факт: із самого початку Литовська держава не була етнічно однорідною — вже за часів Міндовга вона включала в себе так звану Чорну Русь, найзначніше місто якої,

---

[1] Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ).— М., 1962.— Т. 1.— Ст. 11.

[2] Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т 2. — Ст. 858.

[3] Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII веков /сост. Н. К. Гудзий.— М., 1952.— С. 155.

[4] Львів. наук. бібліотека НАНУ ім. В. Стефаника, ВР.— Ф. Оссол., № 2168.— С. 71.

[5] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.— М., 1980.— Т 35.— С. 129, 146 та ін.

Новгород-Литовський (сучасний Новогрудок), певний час навіть правило за столицю Литовському князівству. В другій половині XIII — на початку XV ст. ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали саму Литву як за площею, так і за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку. Наслідком цього стало «зрущення» литовської правлячої династії й усього устрою молодої держави, яка увійшла в історію як «Велике князівство Литовське, Руське та Жомоїтське *» (у науковій літературі її називають скорочено Великим князівством Литовським (далі: ВКЛ), а подеколи — Литовсько-Руською державою).

Більшість українських земель було приєднано до Литви за часів співправління князів Ольгерда й Кейстута **. Щоправда, існує літописний переказ XVI ст. про виправу на Русь їхнього батька й попередника Гедиміна (князював у Литві протягом 1316—1341 рр.), під час якої він нібито завоював Волинську та Київську землі [1] Ця досить докладна й сповнена багатьох цікавих подробиць оповідь тривалий час не викликала сумнівів у істориків і мандрувала сторінками наукових праць та підручників. Нині ж цілком очевидно, що вона не відбиває реальних обставин переходу Волині й Київщини під владу Литви. Включення першої до сфери політичних впливів Вільна було забезпечено не воєнною активністю Литви, а родинними зв'язками Любарта Гедиміновича. Легендарною є й київська частина літописного оповідання: жодне з джерел XIV—XV ст. не містить відомостей про контроль Гедиміна над Києвом, який у той час, попри руйнацію та політичний занепад, продовжував розглядатись як «головне місто усієї Русі» (1380 р., послання патріарха Нила) [2], «мати и глава всем градовом руским» (1419 р., «Ходіння» до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими) [3], «глава усіх руських земель» (1427 р., лист великого князя литовського

* Жомоїть (Жемайтія, Жмудь) — етнографічна область, відмінна від Литви (Аукштайтії).

** Особливістю цього діархічного режиму було те, що брати, котрі резидували відповідно у Вільно і Троках, поділили між собою зовнішньополітичну сферу: в той час, як Ольгерд діяв на Русі, Кейстут зосереджував свої зусилля на боротьбі з Орденом.

[1] Летописи белорусско-литовские — С. 95—96, 152—153, 179—180 та ін.

[2] Русская историческая библиотека (далі: РИБ).— СПб., 1908.— Т 6 — Приложение.— Ст. 180.

[3] Книга хожений: Записки русских путешественников XI—XV вв.— М., 1984.— С. 120.

Вітовта)[1], «славный великы(й) град Киев, матере градовом» (1483 р., Волинський короткий літопис)[2]

Реальною в цьому переказі є лише більшість персоналій, що й не дивно: адже майже всі вони запозичені анонімним автором із Галицько-Волинського літопису (XIII ст.). Таким чином, згадане квазіісторичне оповідання створено шляхом штучної комбінації осіб, які не були ні противниками, ні навіть сучасниками Гедиміна. Не дбаючи про достовірність в описі подій, автор прагнув одного — підкріпити традицією права на порядкування у Києві князів Гольшанських; тож, як влучно зауважив Михайло Грушевський, сіль цього оповідання полягає у звістці, що Гедимін посадив своїм намісником у Києві Ольгимонта Гольшанського[3]

Втім у пам'ятках білорусько-литовського літописання є й вартісніші історичні відомості щодо приєднання до ВКЛ південноруських земель. Це стосується літописів короткої редакції, яка склалася у середині XV ст.; серед інших переказів вони містять так звану «Повість про Поділля», де йдеться про справжні події — битву на Синій Воді (тепер р.Синюха, ліва притока Південного Бугу) та утвердження на Подільській землі синів литовського князя Михайла-Коріата Гедиміновича. В пізньому (XVII ст.) Густинському літописі із Синьоводською битвою хронологічно пов'язується й підкорення литовцями Київщини. Тут під 1362 р. зазначено: «В сие лето Ольгерд победи трех царьков татарских из ордами их... и оттоли от Подоля изгна власть татарскую. Сей Ольгерд и иныя руския державы во власть свою прият, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего»[4] Як бачимо, ця згадка про Київ лише принагідна. Синхронні джерела дають підстави віднести утвердження Ольгерда в цьому регіоні до 1357—1358 рр. Тоді ж литовці почали просуватися на сіверські землі, котрі у 1370—1380-х рр. виступають як конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами.

Вважається, що успіхові литовської експансії значно сприяли феодальні замішки в Орді, відомі як «велика замятня» 1360—1370-х рр.,

---

[1] Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae 1376—1420 // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.— Cracoviae, 1882 — T 6 P 780.

[2] Летописи белорусско-литовские.— С. 125.

[3] *Грушевский М. С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. 482.

[4] Густинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.- Т 2.— С. 350.

початок яким поклала загибель хана Бірдібека (1359). Протягом 1359—1361 рр. у столиці Золотої Орди Сараї помінялося сім ханів, а 1362 р. внаслідок дій беклярибека Мамая монгольська держава розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380), були сповнені напруженої боротьби між сарайськими правителями й маріонетковими ханами волзького Правобережжя.

Однак не слід перебільшувати масштабів ослаблення Орди: Мамай, фактичний правитель її правобережної частини, придушивши сепаратистські виступи місцевих феодалів, протягом 60—70-х рр. XIV ст. зумів утримати під своїм контролем землі на захід від Волги. Тож, очевидно, і взаємини між правобережною Ордою та Литвою будувалися в цей період не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій, договірній, основі, що дало змогу литовським володарям, попри постійні, чи не щорічні напади німецьких рицарів, поширити свій політичний контроль на всю Південно-Західну Русь.

Слід зазначити, що дані джерел про воєнно-політичну взаємодію татар і литовців сягають 40—50-х рр. XIV ст.— періоду напруженої боротьби Литви і Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час йшлося лише про спільні акції литовських князів і окремих татарських угруповань (можливо, тільки подільських татар); що ж до правлячих кіл Золотої Орди, то спроба налагодження політичних контактів, здійснена Ольгердом 1349 р., не лише не мала позитивних наслідків, а й закінчилася ув'язненням литовських послів.

Однак ця спроба не стала останньою, і саме за Ольгердового князювання було досягнуто політичного компромісу між Литвою і Ордою; певне свідчення цього маємо у словах великого князя литовського й польського короля Сигізмунда I, котрий на початку XVI ст., нагадуючи кримському ханові Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську «приязнь», покликався на історичну традицію часів Ольгерда й Вітовта. Нещодавно було висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди в середині 60-х рр. XIV ст. [1]; не відкидаючи цієї точки зору, слід, однак, наголосити, що немає підстав витлумачувати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську, ігноруючи

[1] *Флоря Б. Н.* Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва.— М., 1980.— С. 151—152.

ті суперечності, котрі існували в Орді *. Очевидно, просування литовців на землі Південно-Західної Русі в 1350-х рр. було узгоджено із Сараєм, і, таким чином, їх інкорпорація здійснювалася на договірних засадах, у формі кондомініуму, який передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар. Про наявність такої залежності свідчить ярлик хана Тохтамиша 1393 р. з вимогою до литовсько-польського володаря: «З підвладних нам волостей зібравши виходи (данину.— *Авт.*), віддай послам, що їдуть, для передачі до нашого скарбу» [1].

Залежність ця проіснувала до кінця 90-х рр. XIV ст., коли той-таки Тохтамиш своїм ярликом відступив українські землі великому князю литовському (про що йтиметься далі). Це, однак, не звільнило правлячі кола Литви од необхідності викуплятися від татар регулярними «упоминками», і навіть через 100 років, на зламі XV—XVI ст., великий князь литовський Олександр, намагаючись відновити союз із Кримським ханством, фактично погоджувався на сплату щорічного «виходу», обіцяючи Менглі-Гірею «с своих людей, и с князьских, и с панских, и с боярских в земли Киевской, и в Волынской, и в Подольской с каждого человека головы... по три деньги дати в каждый год» [2]. Це ще раз засвідчує, якою тривкою була в тогочасній свідомості пам'ять про залежність даних регіонів від татарських ханів.

Якраз визнання цієї залежності дало змогу Ольгердові в найкоротший час досягти вражаючого успіху — опанувати Київщину, Сіверщину та Поділля; успіх цей є тим показовішим, що на інших напрямах його зовнішньополітичної активності реальні здобутки виявилися дуже скромними: лише смоленські князі знову визнали зверхність Литви; боротьба ж за політичні впливи в Новгороді, Пскові й Твері була, зрештою, програна.

Це змушує пригадати характеристику, дану Ольгерду одним із руських літописців: зазначивши, що той «многи земли и страны повоева, и грады, и княжения поимал за себя, и удержа власть велию, и умножись княжение его паче всех», він вбачав розгадку

---

* Важко, наприклад, судити, якими були відносини між Мамаєм і татарськими князями, розбитими Ольгердом у Синьоводській битві, оскільки відомості про неї вкрай лапідарні.

[1] *Gołębiowski S.* Jarłyk chana Złotej Ordy Tochtamysza do polskiego króla Jagiełły // Biblioteka Warszawska.— 1853.— T 3.— S. 573.

[2] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі: Акты ЗР).— СПб., 1846.— Т. 1.— № 183.— С. 211.

цього історичного феномена у тому, що володар Литви «не столько силою, елико мудростью воеваше»[1]

Кревська унія. Незважаючи на збереження ординської зверхності над південноруськими землями, їх приєднання до ВКЛ було вагомим успіхом Ольгерда в боротьбі за загальноруський політичний пріоритет, на який у цей період претендувало й Московське князівство. Однак Ольгердові не вдалося істотно послабити впливів Москви. Більше того, наприкінці 1370-х рр. намітилося її зближення з окремими литовськими князями.

Причиною цього стали події, які розгорнулися в Литві після смерті Ольгерда (1377), коли великокнязівський віленський стіл всупереч принципам родового старшинства успадкував його молодший син Ягайло (від другого шлюбу з тверською княжною Уляною). Це викликало обурення старших Ольгердовичів, деякі з яких навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до короля Людовика Угорського й московського князя Дмитра Івановича (відомого як Донський). Не було миру й у взаєминах між Ягайлом та Кейстутом. Режим їхнього співправління, успадкований від попередніх часів, проіснував лише кілька років: між ними спалахнула відкрита боротьба, яка закінчилася загибеллю Кейстута, таємно задушеного за наказом племінника (1382). Месником за батька виступив князь Вітовт Кейстутович, котрий вдався до допомоги Ордену.

Ситуація, що склалася, змусила Ягайла шукати союзників як усередині держави, так і за її межами. Щоб зміцнити своє становище, він, додержуючись традиції співправління, наблизив до себе брата Скиргайла, котрий, отримавши Троцьке княжіння, зайняв при ньому те ж місце, що мав при Ольгерді Кейстут. Незабаром сприятливо склалися й зовнішньополітичні обставини: малопольські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції обох держав у боротьбі із спільним ворогом — Орденом.

Ягайло прийняв цю пропозицію, наслідком чого стало укладення Кревської унії (1385), що передбачала інкорпорацію ВКЛ до складу Польської держави й перехід у католицтво Ягайла та всіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Невдовзі було охрещено Литву — останню поганську країну в

---

[1] Рогожский летописец // ПСРЛ.— Пг., 1922.— Т 15.— Вып 1.— Ст. 88.

Європі (за винятком Жемайтії, яку вдалося покатоличити лише 1430 р.). Однак Ягайлові не пощастило повністю втілити укладену в Крево угоду й «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», бо в особі Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної самостійності ВКЛ. Початок державному відродженню Литви поклала Острівська угода, за якою Ягайло мав повернути Вітовту всі батьківські землі (передусім Троцьке князівство) й зробити його своїм намісником у ВКЛ (1392). А вже за кілька років, зібравшись на острові Салин, литовсько-руські князі й бояри проголосили Вітовта королем (1398).

Українські землі за князювання Вітовта (1392—1430). Зростання могутності Вітовта було тісно пов'язане з тими змінами, які відбувалися протягом 1390-х рр. у внутрішньому устрої підвладної йому держави. У цей період найвизначніші з-поміж литовських князів, що мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почували себе самостійними правителями: їхня залежність від великого князя литовського фактично обмежувалася сплатою щорічної данини і «послушством».

Саме у цьому «послушстві» 1393 р. відмовив Вітовту (як раніше його батькові Кейстуту) новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, що й призвело до воєнної конфронтації. Зазнавши поразки від Вітовтових військ під Докудовим, Дмитро-Корибут марно шукав порятунку на Сіверщині й зрештою мусив капітулювати. Його землі було конфісковано і передано князю Федору Любартовичу, в якого відібрали Волинь.

Того самого року втратив Поділля Федір Коріатович. За літописним переказом, він після смерті своїх трьох братів «засел Подольскую землю», яка за його князювання «не хотела послушна быти (владі.— *Авт.*) князя великого Витовта и Литовской земли, как же и перед тым послушна не была. И князь великий пошел со всими силами литовскими к Подолью... и вси городы позаседал» [1]. Федір Коріатович знайшов притулок в Угорщині, Поділля ж опинилося під контролем Ягайла, котрий передав його західну частину в держання «на повному княжому праві» Спиткові з Мельштина.

Дійшла черга й до Київської землі, яку Вітовт пообіцяв передати Скиргайлові як компенсацію за втрачене ним Троцьке

[1] Летописи белорусско-литовские.— С. 74.

князівство. Усунення з уділу Володимира Ольгердовича сталося 1394 р. Київський стіл зайняв Скиргайло Ольгердович, але ненадовго: за літописним переказом, цей «чудный и добрый князь» був невдовзі отруєний митрополичим намісником Фомою. З його загибеллю в Києві утвердився князь Іван Гольшанський. Свою владу він передав у спадок синам.

Хоча внаслідок цих подій удільний устрій південноруських земель не було ліквідовано, місцеві можновладці зазнали нищівного удару, а позиції Вітовта значно зміцніли.

Катастрофа спіткала його несподівано — у серпні 1399 р., коли в битві на Ворсклі полягли кращі сили Литви та Русі. Ця трагедія за своїми масштабами нагадує битву на Калці, в якій загинули тисячі руських воїнів (1223). Характерно, що в обох випадках татари безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі обстоювали інтереси половецького хана Котяна, на Ворсклі ж війська під проводом Вітовта стали на захист золотоординського хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту з Тимуром (Тамерланом) і змушеного шукати собі притулку в Південній Русі.

Втім це, безперечно, не означає, що Вітовт не дбав про власні політичні інтереси: скориставшись із ситуації, що склалася, він отримав від колишнього правителя Орди ярлик на підвладні Литві українські землі. На велике значення цього документа в татарсько-литовських взаєминах вказують його численні підтвердження у XV—XVI ст. Очевидно, плани Вітовта сягали ще далі; принаймні, так стверджує один з літописців, оповідаючи, що перед битвою «совещася Витовт с Тахтамышом, глаголя: «Аз тя посажу в Орде на царстве, а ты мене посади на Москве, на великом княженье на всей Русской земли» [1]. Тож поразка на Ворсклі була не лише военною катастрофою; тут, за словами відомого польського історика Л. Колянковського, «у потоках крові потонули мрії Ягайла й Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі, всієї Східної Європи» [2].

Не випадково невдовзі було відновлено унію з Короною Польською. За угодою, укладеною у Вільно на початку 1401 р., Вітовт визнавався довічним правителем ВКЛ, а після його смерті

---

[1] Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ.— М.; Л., 1949.— Т. 25.— С. 229.

[2] *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów.— Warszawa, 1930.— T. 1.— S. 73.

всі підвладні йому землі, окрім тих, котрі залишалися його вдові та братові Сигізмунду, поверталися до складу Польщі, й саме тоді мала відбутися повна інкорпорація ВКЛ, передбачена Кревською унією.

Одначе поступово Вітовт зумів повернути собі втрачені політичні позиції. Особливо зріс його авторитет після Грюнвальдської битви (1410), під час якої було вщент розгромлено рицарів-тевтонів. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), якою фактично визнавалося право на існування ВКЛ як автономного політичного організму: після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого князя литовського, кандидатура якого узгоджувалась із Ягайлом чи його наступником на польському троні.

Фінальним кроком на шляху суверенізації ВКЛ повинна була стати коронація Вітовта у вересні 1430 р. На коронаційний з'їзд до великого князя литовського прибули король Ягайло, лівонський та прусський магістри, великі князі московський, тверський і рязанський, новгородці й псковичі, а також візантійський, ординський та волоський посли. Однак внаслідок протидії з боку Ягайла Вітовт так і не був коронований. Він помер у жовтні 1430 р. «у великой чести и славе», залишивши по собі добру пам'ять. На Вітовта орієнтувались у своїй політичній практиці інші володарі ВКЛ, а порядки, що існували за його часів, розглядалися в Литовській державі як нормативні.

Політичне життя українських земель у другій третині — наприкінці XV ст. Наступником Вітовта став молодший Ольгердович Свидригайло. Людина примхливої, неспокійної вдачі, він протягом кількох десятиліть завдавав чимало клопоту як великому князю литовському, так і своєму братові Ягайлові, і той лише під тиском обставин погодився на його кандидатуру, що користувалася особливою популярністю серед руських князів та бояр.

Свидригайлове князювання розпочалося з воєнних дій на прикордонні Польщі й ВКЛ. Яблуком розбрату стало західне Поділля, яке з 1395 р. належало Спиткові з Мельштина. Після загибелі Спитка у битві на Ворсклі воно повернулося до Ягайла, котрий 1411 р. передав його Вітовту в довічне володіння. Втім польські шляхтичі, яких було чимало на Поділлі, неохоче присягали на вірність новому володарю, вважаючи свої землі коронними. Це цілком відповідало намірам краківського двору після смерті Вітовта приєднати Поділля до Польщі. Тож не дивина, що по його кончині

поляки захопили низку замків на західному Поділлі. Обурений Свидригайло затримав у Литві Ягайла. Останній пообіцяв повернути Поділля, але не дотримав слова, і на польсько-литовському прикордонні спалахнула справжня війна.

Поштовхом до початку воєнних дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайловому послу; король, роздратований поведінкою брата, в червні 1431 р. вирушив на Волинь і там 31 липня зіткнувся із Свидригайловим військом. По битві під Луцьком литовський володар був змушений відступити; місто ж кілька тижнів залишалося в облозі. Пасивність, виявлена Свидригайлом у ході цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його зусиллями з мобілізації своїх союзників німців, волохів і татар; це й примусило польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я із Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Однак справу не було доведено до кінця — через рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокнязівський стіл, який узурпував молодший брат Вітовта Сигізмунд Кейстутович.

Цю узурпацію одразу ж визнала Польща, правлячі кола якої сподівалися на поступки Сигізмунда у спірних питаннях — зокрема щодо Поділля. Сподівання виправдались того ж 1432 р. Сигізмунд своїм актом відступив Польській Короні Поділля і території на волинському порубіжжі; одночасно він визнав зверхність Ягайла як польського короля. До нього чи його наступника переходило Литовське князівство по смерті Сигізмунда; подальша доля ВКЛ вирішувалась обома сторонами, які мали спільно обрати нового великого князя литовського.

Свидригайло, скинутий Сигізмундом, не склав зброї. Протистояння цих двох князів стало стрижнем, навколо якого оберталися історичні події у ВКЛ до кінця 1430-х рр. Їхня боротьба мала національне забарвлення, бо Свидригайло тримався силою руських земель, котрі відмовилися визнати своїм зверхником Сигізмунда і, за висловом літописця, «посадиша князя Швитригайла на великое княженье Руское»[1] Водночас серед його прихильників було чимало литовських князів і панів, тобто представників суспільної еліти, яка була його основною опорою і на Русі. На противагу Свидригайлу, котрий обстоював, головним чином, інтереси аристократії, Сигізмунд намагався заручитися підтримкою дрібної шляхти. Реакцією на це були чутки, що він прагнув «всих князей,

[1] Летописи белорусско-литовские.— С. 34, 57, 76 та і

и панов, и весь рожай (рід.— *Авт.*) шляхецкий выкоренити и кровь их розлити, а п(е)сью кровь хлопскую поднести»[1].

Можливо, чутки ці виникли в колах, які готували замах на Сигізмунда. Його організаторами названо у джерелах віленського і троцького воєвод та князів Чорторийських, а вбивцею «дворянина, родом киянина, на имя Скобейка». Змовники сподівалися, що після загибелі Сигізмунда Литовську державу знову очолить Свидригайло. Але наступником Сигізмунда, вбитого у березні 1440 р., став 13-річний син Ягайла Казимир.

Невдовзі, 1444 р., у битві під Варною пропав безвісти його брат, король Владислав, і Казимир отримав польську корону (1447). Після його смерті (1492) персональну унію Польщі та ВКЛ було розірвано: великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем — його брат Ян-Альбрехт. Та вже 1501 р., зі смертю останнього, обидві держави знову об'єдналися в руках Олександра. Ця ситуація відтворилася і за його наступників Сигізмунда I (1506—1548) та Сигізмунда-Августа (1548—1572). Однак, хоч ці країни очолював один володар, аж до самої Люблінської унії (1569) зберігалася державна окремішність ВКЛ і Корони Польської як двох самостійних політичних організмів.

Повертаючись до часів Казимира Ягайловича (Ягеллончика), слід зазначити, що на початку свого князювання він вжив заходів, спрямованих на стабілізацію внутрішньополітичної ситуації в країні. Було «замирено» Жмудь і Смоленськ. Свидригайла визнано князем волинським, і він залишався ним до самої смерті (1452).

Казимир відновив удільність Київського князівства, яке протягом 20—30-х рр. XV ст. перебувало під владою воєводи Михайла Гольшанського. Сюди, у своє родове гніздо, повернулися нащадки Володимира Ольгердовича. 1440 р. в Києві утвердився син останнього Олександр (Олелько) Володимирович. Його заступив Семен Олелькович (1455—1470), після якого волею Казимира «на Киеве князи престаша быти, а вместо князей воеводы насташа»[2]

Та хоч традиція князівського правління в Києві назавжди перервалася, у свідомості тогочасної людності він залишався «столицею славетного колись князівства Київського» (так харак-

---

[1] Хроника Быховца // ПСРЛ.— М., 1975.— Т 32.— С. 156.
[2] Густинская летопись.— С. 358.

теризував його наприкінці XVI ст. київський біскуп Йосиф Верещинський), «першим з-поміж усіх інших міст» (так писав близько 1550 р. Михалон Литвин). Разом з тим мандрівники із сумом зазначали, що Київ, «одне з найгарніших і найбагатших міст», «пограбований і вкрай спустошений жорстокістю і несамовитістю татар» (1524 р., Альберто Кампензе). Сусідство з ними завжди таїло в собі загрозу. Але якщо 1399 р. Темір-Кутлуй після поразки литовсько-руського війська на Ворсклі обмежився лише значним грошовим викупом, а 1416 р. «воеваше татарове около Киева и манастырь Печерский пограбиша и пожгоша» [1], то 1482 р. місто було майже повністю знищене.

Причиною цього стала зовнішньополітична переорієнтація у Східній Європі, сутність якої полягала в оформленні на початку 70-х рр. XV ст. московсько-кримського союзу, спрямованого проти Польщі, ВКЛ і Великої (Заволзької) Орди. «Наїзд» кримців на Київ був здійснений за прямою вказівкою Івана III, посол якого ще навесні 1482 р. вимагав від хана Менглі-Гірея напасти «на Подольскую землю или на киевские места». Татари з'явилися біля Києва 1 вересня 1482 р., на Семенів день, з якого в ті часи розпочинався відрахунок нового року. Київський воєвода Іван Ходкевич надто пізно отримав звістку про наближення ворога й не зумів як слід організувати оборону міста. «И прииде царь (Менглі-Гірей.— *Авт.*) под град на Семен(о)в день летопроводца, в первый час дни, изряди полки, и приступи ко граду, и обступи град (во)круг. И Божиим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша людие вси и казны. И мало тех, кои из града выбегоша, и тех поимаша, а посад пожгоша и ближние села» [2]. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті потир і дискос із сплюндрованої татарами Святої Софії.

Московські змагання за українські землі. Пограбування Києва було яскравим виявом агресивної щодо навколишніх східнослов'янських земель політики Московського князівства, яке протягом другої половини XV ст. перетворилося на могутню державу. 1478 р. до її складу увійшла Новгородська земля, а 1485 р.— велике князівство Тверське, один з найголовніших суперників Москви. В результаті під владою Івана III опинився основний масив великоруських земель.

---

[1] Летописи белорусско-литовские.— С. 55.

[2] Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ.— М.; Л., 1959.— Т. 26.— С. 274—275.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського віддзеркалились у його титулатурі: від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе «государем и великим князем всея Руси», що не тільки підбивало підсумки об'єднавчих змагань, а й містило виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це усвідомлювали їхні правлячі кола, про що з певністю свідчить дипломатична документація початку 1490-х рр. Якраз тоді в переговорах між великим князем литовським і послами Івана III останнього вперше у практиці московсько-литовських взаємин було названо «государем всеа Русии» (січень 1493 р.). Це викликало у Вільні рішучий протест. Роз'яснення надійшли лише за півроку: «Государь наш к вашему государю в своем листе... новины никоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от дед и от прадед, от начала, правый есть уроженой государь всеа Руси» [1]. Отже, претензії великого князя московського на всі руські землі підкріплювались посиланням на історичну традицію. Спираючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, Іван III став на шлях відтворення своєї загальноруської «отчини».

Слід зазначити, що важливу роль у формуванні зовнішньополітичного курсу Московщини наприкінці XV ст. відігравали суто економічні мотиви, й передусім інтереси торгівлі. Перехід під владу Москви Новгорода й Твері сприяв вирішенню історичного завдання — виходу держави до північних і західних торгових шляхів; що ж до південного напрямку, то тут принципове значення мав дніпровський шлях, який вів до Криму й далі, в країни Сходу.

Однак тутешні умови для торгівлі були досить несприятливими. Дипломатичне листування 80—90-х рр. XV ст. рясніє численними скаргами московських купців на утиски з боку представників литовської адміністрації. Російські посли активно обстоювали у Литві економічні інтереси своєї держави, вимагаючи гарантій безперешкодної торгівлі. Щоправда, існували й інші, суто воєнні, засоби розв'язання цих проблем. Вперше їх було застосовано наприкінці 80-х рр. XV ст. Точніше датувати початок війни між Московщиною і Литвою неможливо: формально вона не оголошувалася, хоч конфлікти на московсько-литовському

---

[1] Сборник имп. Русского исторического общества (далі: СИРИО).— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 107.

порубіжжі не вщухали протягом усього передостаннього десятиріччя XV ст., що й дало підстави відомому історику О.О. Зиміну назвати згадані події «дивною війною»[1] Особливо зросла активність Москви на прикордонні після смерті Казимира (7 червня 1492 р.).

Новий великий князь литовський Олександр Казимирович, не маючи необхідного політичного та військового досвіду для відкритої боротьби, намагався уникнути конфронтації з Московщиною. Він покладав надії на мирне врегулювання спірних питань через шлюб з дочкою Івана III, 18-річною княжною Оленою.

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємин. Свого часу розроблялися плани «женитвы великого князя Ягайла Ольгердовича: женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича (Донського.— *Авт.*) на дочери, а великому князю Дмитрею Ивановичу дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти в их воле, и креститися в православную веру, и крестьянство (християнство.— *Авт.*) свое объявити во все люди»[2]; двоюрідний брат Дмитра Донського Володимир Андрійович був одружений з Оленою Ольгердівною, син Василій — з дочкою Вітовта Софією. Що ж до шлюбу Олени Іванівни й Олександра, то, укладаючи його, литовський князь явно помилився у своїх політичних розрахунках: він не лише не усунув напруженості в міждержавних відносинах, а й зав'язав новий вузол суперечностей між Москвою і Вільно.

Іван III звинуватив зятя в тому, що він, всупереч передшлюбним обіцянкам, «неволит» Олену в католицтво; під тим же претекстом («нужи о греческом законе», тобто утисків православних) перейшли на службу до Івана III нащадки тих московських князів, котрі півстоліття тому знайшли притулок на території ВКЛ, де їм було надано величезні володіння на Сіверщині. Це й спричинило московсько-литовську війну, яка тривала протягом 1500—1503 рр.

Вважаючи себе винною в усіх цих подіях, Олена писала батькові: «Со мною все лихо к ним (жителям руських земель ВКЛ.— *Авт.*) вышло: война, рать, заседание и жжение городом и волостем, крови христианское розлитье, жоны вдовами, дети сиротами,

---

[1] *Зимин А.А.* Россия на рубеже XV—XVI столетий: (Очерки социально-политической истории).— М., 1982.— С. 93.

[2] Опись архива Посольского приказа 1626 года — М., 1977.— Ч. 1 С. 34.

полон, крик, плач, вопль»[1] Однак, зрозуміло, причини війни корінилися не в обставинах життя Олени у Литві. Укладаючи мир з Олександром 1494 р., Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі, що засвідчує, зокрема, його наполегливість у боротьбі за визнання Литвою титулу «государь всея Руси». Що ж до поголосу про насильне покатоличення руських земель, то його фальшивість цілком очевидна, як і спроби копіювання ситуації 1500 р. вісьмома роками пізніше, під час повстання Михайла Глинського, котрий також поширював аналогічні чутки.

Католик за віросповіданням, європейськи освічена людина, Михайло Львович Глинський (який походив з незначного князівського роду, що дістав своє прізвище від Глинська на Сулі) зробив блискучу кар'єру при дворі Олександра, обійнявши уряд маршалка двору і отримавши великі маєтності. Після смерті Олександра (19 серпня 1506 р.), якого заступив брат Сигізмунд, становище Глинського помітно похитнулося; поразка ж ініційованих ним у лютому 1508 р. авантюр примусила його шукати підтримки у великого князя московського, котрий обіцяв передати йому всі волості й міста, які він «придобудет» у Литві. Де б не з'являлися загони Глинського, вони, за його власними словами, «огонь пускали и шкоды чинили», беручи чисельний полон[2] Певну воєнну підтримку надав йому московський володар, який ще раніше, порушивши укладене 1503 р. на шість років перемир'я, розгорнув бойові дії проти Литви. Але ця допомога виявилася явно недостатньою, що за умов, коли повстання не мало глибоких суспільних коренів, прирекло його на поразку.

У пізнішій традиції Глинський змальовується як оборонець національних інтересів руських земель ВКЛ, виразник настроїв місцевої православної аристократії. Насправді ж він був лише талановитим авантюристом, здатним перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу.

У жовтні 1508 р. закінчилася московсько-литовська війна, внаслідок якої правлячі кола ВКЛ мусили формально визнати перехід сіверських земель до Москви (що фактично сталося ще 1500 р.). Глинський, емігрувавши до Московщини, не полишав спроб налагодити стосунки із Сигізмундом. Однак ці його наміри не реалізувалися, і надалі князь мав обстоювати московські інте-

---

[1] СИРИО.— Т. 35.— С. 370.
[2] Акты ЗР.— СПб., 1848.— Т 2.— № 20.— С. 22—23.

реси. Зокрема, з іменем Глинського хроністи пов'язують втрату Литвою Смоленська (1514), жителі якого піддалися Василію III начебто за намовою цього бунтівливого князя.

У контексті смоленських подій згадується й інший український князь — гетьман Костянтин Іванович Острозький, який завдав нищівної поразки московським військам у битві під Оршею (8 вересня 1514 р.). Літописна оповідь про цю подію є справжнім гімном «славному и великоумному» князеві. Порівнюючи його зі славетними полководцями минувшини — Тиграном, Антіохом, Пором, Александром Македонським, анонімний автор наприкінці висловлює побажання, «абы так(же) побивал силную рать татарскую, проливаючи кров их бусурменьскую» [1]. Це й не випадково — адже у той час напади кримчаків набули постійного характеру, суттєво впливаючи на демографічні, економічні й соціальні процеси на українських землях.

Демографічні й етнокультурні процеси XIV — першої половини XVI ст. «Татарський фактор» активно формував демографічну ситуацію в Україні, особливо у Середньому Подніпров'ї, яке «в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи», а в середині XIII — середині XVI ст. «стало глибоким перелогом, на якім буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка» [2].

Ще у XIII ст. частину населення тут було винищено, частина ж (хай і незначна верхівка духівництва, дрібні князі та бояри з їхніми почтами) мігрувала, тяжіючи до міцної князівської влади і, як зазначено в одному з документів XIV ст., до «постійних і надійних джерел прибутків». У Києві протягом кількох століть осередком міського життя був Поділ; верхнє ж місто залишалося німим свідком колишньої величі «матері руських міст». Поступово обезлюднівши, Південна Київщина й Переяславщина створили так звану «буферну зону» між Золотою Ордою і володіннями руських князів, яка, за висловом італійського мандрівника XIII ст. Плано Карпіні, перебувала «під безпосередньою владою татар» [3]

Аналогічні зони виникли в Галицькому Пониззі (Бакота) й у

---

[1] Летописи белорусско-литовские.— С. 127

[2] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т 7 Ч. 1.— С. 4.

[3] Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 67—68. Докладніше див.: *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— М., 1985.— С. 36—40.

верхів'ях Південного Бугу (Болохівська земля). Сам факт їхнього існування, тобто наявність певних груп населення, «седящих за татары» із власної волі, вказує на те, що тодішні русько-татарські взаємини не можна осмислювати лише в категоріях протистояння, непримиренного антагонізму: очевидно, що протягом другої половини XIII—XIV ст. вироблялися й певні форми співіснування двох етносів. Тривалий час уповні толерантним було й ставлення правлячих кіл ВКЛ до тюркського населення Південної Русі, що виразно засвідчує значна кількість татарських родин у складі місцевої шляхти XV—XVI ст.

Зміна традиційного щодо Криму зовнішньополітичного курсу великих литовських князів наприкінці XV ст. і їхня переорієнтація на Заволзьку Орду різко погіршили ситуацію в регіоні. Вище вже йшлося про погром Києва 1482 р. Відбудова міських укріплень після цього Менглі-Гіреєвого походу стала загальнодержавною справою, в якій взяли участь близько 60 тис. чоловік; але київський замок усе ж не був «добре зароблен и поставлен так, яко бы мело быть». Власне, у Вільні та Кракові покладалися не стільки на обороноздатність «українних» замків, скільки на можливість налагодження стосунків з Кримом досить лише згадати широковідомий лист Казимира до хана, в якому він розцінює розорення Києва як Божий гнів і зазначає з цього приводу: «Хотя бы и ты, царю, к тому помочником не был, однак (все одно.— *Авт.*) было тому городу гореть и тым людям погинуть, коли на них Божий гнев пришол; а, з Божой ласки, у нас есть городов и волостей досить»[1].

Така позиція не могла не стимулювати подальших татарських набігів, внаслідок яких опустіли обширні території на півдні України. На них практично не поширювався державний контроль ВКЛ; тож не дивина, що у XVI ст. московські «сторожі» вільно почувалися на теренах Переяславщини, а вихідці з Сіверщини (яка залишалась у складі Московщини до Деулінської угоди 1618 р.) становили значну частину місцевої промислової людності так званих «уходників». Крім цих промисловиків, що жили тут «на мясе, на рыбе, на меду», в ревізіях середини XVI ст. згадуються тільки «копачі», котрі в пошуках скарбів розривали давні кургани.

Татарські напади на Україну призводили до величезних втрат

---

[1] РИБ.— СПб., 1910.— Т 27.— Ст. 326 (у публікації це послання помилково приписано татарському князю Абдулі).

населення. Сучасник задавав риторичне питання: «Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч наших братів узяли татари в той чи інший час, хто склав докупи цілу суму й при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи у нас і збільшуючи кількість нашого народу? ...Хоч, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає» [1]. І справді, визначити цю цифру непросто; за попередніми підрахунками, вона дорівнює, як мінімум, 2---2,5 млн. убитих і полонених [2]

Татарські напади значною мірою сповільнювали урбанізаційні процеси на Наддніпрянщині й Поділлі. Так, на Брацлавщині (Східному Поділлі) в середині XVI ст. нараховувалося лише 2 міста й 4 містечка, тимчасом як на Волині їх було відповідно 32 і 89 [3]

Безперечно, багатовікові контакти з татарами, безвідносно до їх характеру, не могли не позначитися на ментальності, побуті й звичаях населення українських земель. Та, попри ці та інші іноетнічні впливи, зберігалося усвідомлення його національної ідентичності --- «руськості», що сприймалась як категорія не тільки етнічна, а й конфесійна *.

Щоправда, досить відчутним був і тогочасний регіональний партикуляризм, адміністративно-правове відчуження поодиноких земель. Джерела XV---XVI ст. вирізняють окремі територіальні групи місцевого населення: киян, волинців, подолян тощо. Згадуються і так звані сіврюки --- нащадки літописних сіверян, які збе-

---

[1] Цит. за: *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник.--- К., 1993.--- Вип. 2.--- С. 40.

[2] Там само.--- С. 45—46.

[3] *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV --- 60-х годах XVI в.--- К., 1989.--- С. 22--23, 24.

* Зокрема, охрещення за православним обрядом розцінювалось як перетворення на «русина». Це добре ілюструє легендарне оповідання про литовського князя Гинвіла, котрий одружився з дочкою тверського князя Бориса, для чого «окрестился в русскую (тут: православну.--- *Авт.*) веру, и дали ему имя тестя его, князя тверского, Борис. И тот Гинвил, нареченный Борис, вчинил город на имя свое на реце Березыни и назвал его Борисов. И будучи русином, был велми набожен» (Летописи белорусско-литовские.— С. 130, 147 та ін.). Аналогічна метаморфоза зафіксована в «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського (1638): після переходу в православ'я уродженець Помор'я кальвініст Мартін став «східної церкви слухняним русином».

регли свою етнографічну самобутність до XVI ст., коли почалась інтенсивна колонізація Сіверської землі Московщиною. Інша хвиля міграційних рухів була пов'язана з енергійним просуванням волинських князів на Київщину та Брацлавщину в другій половині XVI ст. Спричинене цим перемішування населення, підриваючи основи регіоналізму, разом з іншими чинниками сприяло формуванню нового типу етнічної самосвідомості, ознакою чого стало використання в літературній традиції початку XVII ст. терміна «Мала Русь», що вирізняв Україну з-поміж інших руських земель.

Економічне життя XIV — першої половини XVI ст. Основу економіки України у XIV—XVI ст. становили землеробство й традиційні промисли: мисливство, бортництво, рибальство, причому останні переважали у господарській діяльності значної частини населення.

Це й не дивно: далися взнаки монгольська навала й небезпечне сусідство з «Татарією» (на кордоні з якою наприкінці XV ст. розміщував Київ італієць Амброджіо Контаріні). Занепала аграрна культура. Величезні обшири східноукраїнських земель, родючість і напрочуд багатий рослинний і тваринний світ яких дивували сучасників-іноземців *, обезлюднівши, перетворилися на суцільні мисливські й бортні «уходи» (угіддя). Вони стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного «уходництва», яким займалися приходні, й серед них не лише промисловики-професіонали, а й міщани та селяни. Характерно, що у XIV—XV ст. значна частина останніх, як і за давнини, платила

---

* Їх описи (див., наприклад: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— Вып. 1.— С. 8, 48—49, 70), безперечно, хибують на певний гіперболізм, взагалі властивий тогочасному письменству; однак не менш красномовними є документи XV—XVI ст.— наприклад, привілей Київській землі, в якому, щоб запобігти «грабежам безправным» місцевих воєвод, було, зокрема, зафіксовано, що вони не мають права у шляхетських володіннях «по пасекам и по землям бортным медов на себе брати, а по рекам не мають бобров гонити (тут: ловити.— *Авт.*) и озер их волочити (тобто ловити рибу волоком.— *Авт.*), ани по лукам их осетров брати, ни по ловом всякого зверу ловити, ни стреляти, ни птах не ловити, ани стрельцов своих не мають в их именья всылати. . А на месте киевском и по иншим замком нашим, што кольвек (будь-коли.— *Авт.*) люди их на продажу привезут медов, жит и ярин, и бобров, и куниц, и лисиц, и рыб свежих и вял(ен)ых,— того всего воеводы киевские, пенязи (гроші.— *Авт.*) не заплатив, или силою не мають брати» (*Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910.— Приложения: Областные привилеи.— С. 355—356).

данину «медом и скорою (шкурками хутрових звірів — куниць, білок, бобрів, лисиць тощо)»[1] Бортні землі виступали як самостійні господарські об'єкти — предмет пожалувань великих литовських князів; аналогічна картина спостерігалася й на тих землях, котрі у XVI ст. опинились у складі Московської держави: військово-служилому людові при розміщенні на території Сіверщини найчастіше роздавали «за пашню» бортні угіддя.

Промислова діяльність, підживлювана стабільним попитом на продукти мисливства, бортництва та рибальства, перетворюючись на постійне заняття, значно обмежувала господарську ініціативу населення. Це породжувало залежність Полісся й Середнього Подніпров'я від завезення зерна, зокрема із західноукраїнських земель, де аграрні відносини набули зріліших форм і звідки, починаючи з середини XVI ст., хліб експортувався в Західну Європу.

Слід зазначити, що протягом XIV—XVI ст. українські землі, попри економічну стагнацію, були однією із складових системи європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський шлях, обслуговуючи головним чином транзитну «московсько-ординську» торгівлю, тобто з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра торгові каравани йшли «землею або водою», тобто суходолом чи Дніпром, повз Черкаси й Канів до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вгору Десною, на Новгород-Сіверський та Брянськ, звідки через Воротинськ, Калугу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви.

Окрім цієї «стародавньої і загальновідомої в усіх своїх звивинах дороги» з Криму до Московщини вів ще один шлях — «полем», повз державні митниці. Починаючись від Перекопу, він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль; звідси купецькі каравани прямували до Москви через Новгород-Сіверський або Новосиль.

Цими торговими шляхами через Подніпров'я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Назустріч їм з півночі йшли предмети московського експорту й реекспорту: хутра, шуби, шкіра та шкіряні вироби, західноєвропейські сукна тощо. Частина цього краму реалізовувалась на українських ринках, зокрема в Києві, який, за

---

[1] Лаврентьевская летопись.— Ст. 58.

описом Михалона Литвина (середина XVI ст.), був «наповнений чужоземними товарами». Він же твердив, що завдяки цій торгівлі «київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візниці, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржились. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заносами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижах (втім переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою) з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболині та інші хутра і прянощі у такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль» [1].

Чимало торгових шляхів пролягало теренами Галичини, Волині та Поділля. Ними в Західну Європу вивозились як східні та московські товари, так і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солона риба, сіль, деревина тощо, а звідти завозились тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина тощо. Протягом XV—XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалась на потреби зовнішнього ринку, який чимдалі більше потребував деревини й продукції місцевих промислів та сільського господарства. Інтенсифікація останнього досягалася за рахунок організації фільварків, посилення панщини й обезземелення селянства, що безпосередньо впливало на соціальні відносини у регіоні.

Суспільна стратифікація. Особливістю середньовічних соціумів було те, що в структурі населення переважало селянство. У XIV—XVI ст. частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів і польських королів, а інша частина (її чисельність постійно збільшувалася внаслідок роздачі доменіальних маєтностей) сиділа на приватновласницьких землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

За характером повинностей ця категорія населення поділялася на три групи. Найчисельнішу становили данники. Їхня основна повинність полягала у сплаті данини, характер якої визначався об'єктом обкладення. Ним крім орних земель були мисливські та бортні угіддя, з котрих, як уже зазначалося, бралася архаїчна данина продуктами цих промислів. З кінця XV ст. через активізацію грошового обігу й поступову уніфікацію відбуткових

---

[1] Торгівля на Україні. XIV — середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина).— К., 1990.— С. 77—78.

відносин натуральна данина поступово замінялася платою грішми чи іншими формами повинностей, хоч навіть у XVI ст. українське Полісся, за словами визначного російського вченого М.К. Любавського, залишалося «справжнім царством селян-данників»[1]

Частина селян мусила працювати в господарстві свого володаря, тобто відбувати «тяглу» службу, чи панщину. Масштаби її були порівняно незначними; лише в найбільш загосподарених регіонах, на Волині та Галичині, вона помітно збільшилася у XVI ст. внаслідок зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на зовнішньому ринку.

Особистою службою були зобов'язані своєму володарю й так звані слуги, які разом з ним виступали в похід, виконували різноманітні доручення, їздили в Орду та ін.

Слід мати на увазі, що межа між названими групами селянства була значною мірою умовною. Зокрема, слуги крім несення воєнної, «путної» чи «ординської» служби платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблі тощо. До категорії слуг могли перевести тяглого селянина і т. ін.

Таким же відносним був і поділ селян на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (прикріплених до свого наділу): «непохожий» міг залишити свого володаря, якщо хтось інший погоджувався замінити його й нести відповідну службу або ж продавши свій «отчизний» грунт; своєю чергою, «похожий» селянин, відсидівши десять років на чиїйсь землі й не застерігши собі права виходу, міг бути його позбавлений.

Зазначимо, що за рахунок селянських виходів і втеч значною мірою формувалося населення середньовічних міст. Та й за характером занять міщанство, особливо у невеликих містах і містечках, мало чим відрізнялося від селянства. Але з розвитком міст на перший план висувалася ремісничо й торговельна діяльність їхніх мешканців. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них безпосередньо ремісничих близько 80[2]

На коронних українських землях від кінця XIV ст. ремісники, за західноєвропейським зразком, об'єднувалися в цехи. У регіонах,

---

[1] *Любавский М. К* Очерк истории Литовско-Русского государства. С 94.

[2] *Сас П. М.* Феодальные города Украины. С. 216—217

що входили до складу ВКЛ, цехова організація не набула значного поширення; до того ж тут не існувало жорсткої регламентації, властивої ремісничим корпораціям Західної Європи. Самобутніми рисами на теренах України відзначалася й така запозичена із Заходу інституція, як магдебургія самоуправління міст на взірець Магдебурга в Німеччині.

У сфері торгівлі з міщанством конкурувала шляхта. Втягуючись у товарно-грошові відносини, вона здобула право безмитного перевезення продуктів власного господарства. Таке виразне протегування шляхті лише частково характеризувало її суспільний статус, юридично оформлений законодавством кінця XIV — другої третини XVI ст. Ним їй було надано значні політичні права, особисті свободи й майнові гарантії, що у сукупності визначило специфіку шляхти як привілейованої, панівної верстви.

Щоправда, за її монолітним юридичним фасадом стояли різні прошарки. Найближчою до суспільних низів — як за походженням, так і за способом життя була дрібна шляхта, чи то зем'яни, котрі здебільшого являли собою нащадків тих слуг, які несли військову (боярську) службу й становили проміжну ланку між селянством і воєнно-служилою верствою. Цю ланку було розірвано у XVI ст., коли ті зі слуг, котрі спадково, з діда-прадіда, відбували дану службу, отримали чи «вивели» собі шляхетство, а решта поступово злилася з селянством.

Вищим за зем'ян прошарком, за шляхетською ієрархією, вважалися так звані пани; верхній щабель займала титулована знать — князі, що їх цариною до середини XVI ст. була Волинь і які в останній третині цього століття посунули на Київщину та Брацлавщину, створивши тут величезні латифундії [1].

Паралельно з кристалізацією шляхти у XV—XVI ст. відбувалося формування принципово нової соціальної групи козацтва, яке пізніше, у XVII—XVIII ст., перетворилося на визначальний чинник суспільного життя.

Колискою козацтва стала Південна Україна, що відігравала роль буфера між Кримським ханством і володіннями польських та литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення. Природні багатства цього краю приваблювали людність; для багатьох із тих, хто

---

[1] Докладніше див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993. С. 115—119.

прийшов сюди на промисел, уходництво часто ставало способом існування: «життя по уходах захоплювало їх своїми відмінними прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було у звичайних умовах життя села чи міста. Їх знову й знову тягнуло на степові річки, де ловили рибу, на дніпрові луки, на степові простори»[1]. Однак тут на випадок татарського «наїзду» доводилося завжди бути напоготові. Тож з плином часу члени промислових «ватаг» набували необхідного досвіду і, призвичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч татарам, а й самі починали громити їхні улуси, не гребували нападами на послів та купців. Багата здобич, вільне життя особливо приваблювали тих, хто, за висловом королівського секретаря Р. Гейденштейна, «терпів тяжкі злидні чи був засуджений за карні злочини», кого гнали з насиджених місць «обставини або закони»[2] «Козакування» перетворювалося на їхнє основне заняття, стаючи для них соціальною нішею.

Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово сформувався цей маргінальний прошарок населення --- козацтво, що починає згадуватись у документах з кінця XV ст. Завдячуючи своєю появою сусідству з «Татарією», воно органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів у назвах *, побуті, звичаях. Як соціальне явище воно не було унікальним і мало прямі аналогії на російських землях у вигляді донського, терського, гребенського козацтва.

Правлячі кола Польщі та Литви, вбачаючи в козацькому сваволі дестабілізуючий фактор внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин, прагнули його приборкати. Разом з тим вони вважали за можливе спрямувати енергію козацтва в річище загальнодержавних інтересів, тобто, за висловом Сигізмунда I, використати прикордонних відчайдухів для «послуги и обороны». Саме цей литовсько-польський володар першим висловив ідею організації козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект не вдалося реалізувати. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набуло

---

[1] *Грушевський О. С.* З промислового життя XVI---XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адмі істрація // Науковий збірник за рік 1924.--- К., 1925.--- С. 70.

[2] *Гейденштейн Р.* Записки о Московской войне (1578---1582).---- СПб , 1889.--- С. 8 .

* Зокрема, тюркськими за походженням є такі слова, як «козак», «отаман», «кіш», «курінь» тощо.

певних організаційних форм і увійшло до тогочасної станової структури.

Остання, за традиційними уявленнями, була трискладовою й поряд з тими, хто працював («laboratores») і воював («bellatores»), включала тих, хто молився,— «oratores», тобто духівництво. Ця станова група вирізнялася з-поміж інших своєю незамкнутістю — адже ряди духівництва постійно поповнювали представники різних суспільних прошарків; при цьому, якщо чернецтво було гетерогенним за своєю природою, то секулярність білого духівництва посилювалася внаслідок практики «подання», тобто роздачі церковних урядів світськими особами.

Церковні й міжконфесійні відносини XIV — другої третини XVI ст. Українські землі під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному грунті насамперед завдяки терпимості, яку володарі ВКЛ виявляли до різних конфесій. Ця толерантність сформувалася усією історією цієї держави, що була своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил чинити опір Орденові, який вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, мусив охреститися за католицьким обрядом і заснувати єпископію (1251). Однак це хрещення, хоч і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, «льстиво бысть»[1]: 1260 р. Міндовг, керуючись власними політичними розрахунками, розірвав угоду з Орденом і папою та зрікся християнства. Суто прагматичними міркуваннями керувався і Гедимін: намагаючись встановити торговельні зв'язки з містами Ганзи, він у своїх посланнях погоджувався охреститись і будувати церкви, а потім, коли змінилися обставини, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицтво.

Втім уже в XIV ст. чітко виявився «руський» характер ВКЛ: сини Гедиміна — Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього прийняли православ'я; досить поширеними були й родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі. Важко судити про можливі наслідки шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Донського (адже, за попередньою угодою, литовський князь мав стати православним, оголосивши це «во все люди»). Але історія, котра, як відомо, не знає умовного способу, розпорядилася інакше, і саме

---

[1] Ипатьевская летопись.— Ст. 817.

Ягайло, одружившись із королевою Ядвігою, пов'язав долю своєї країни з католицькою Польщею. За умовами Кревської унії, язичників-литовців було охрещено за католицьким обрядом, а бояр-католиків зрівняно у правах з польською шляхтою; крім того, за Городельським привілеєм 1413 р. вони отримали виключне право займати посади каштелянів та воєвод і брати участь у державних нарадах. Згодом, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у ВКЛ, привілеї 1432 і 1434 рр. поширили ці права й на руських князів та бояр з метою стабілізації становища в країні й «уникнення в майбутньому розколу між народами» Литовської держави[1] А проте майже через сторіччя, 1529 р., чинність Городельського привілею було підтверджено, чому передував протест литовських панів проти призначення троцьким воєводою православного князя Костянтина Острозького (1522).

Характерною рисою політики правлячих кіл ВКЛ щодо православної церкви було намагання вивести її з-під залежності від Москви, куди у 20-х рр. XIV ст. переїхав митрополит — адже з політичним відчуженням східнослов'янських земель існування єдиної митрополії, цього релікту давньоруської доби, перестало відповідати реаліям часу; литовські володарі прагнули мати у межах своєї країни самостійну церковну організацію. Поряд з цим докладалося чимало сил до відновлення єдності католицької і православної церков. Відомо, що для переговорів про їхню унію Вітовт відрядив на Констанцький собор (1414—1418) литовського митрополита Григорія Цамблака. Проте укладення унії відбулося пізніше, 1439 р., на Флорентійському соборі після остаточного з'ясування всіх догматичних питань. Вищі ієрархи православної церкви визнали католицькі догмати про супрематію римського папи, чистилище тощо. Митрополита Ісидора, який представляв на соборі єдину на той час митрополію Київську і всієї Русі, папа висвятив на кардинала. Повертаючись з Італії до Москви, він розіслав по підвладних йому епархіях папську буллу про укладення унії.

За браком відповідних джерел годі судити, як реагувало на ці події православне населення ВКЛ. Навряд чи заслуговує на довіру пізня традиція, за якою кияни вигнали Ісидора з Києва[2] Принаймні

---

[1] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства...— Приложения: Привилеи, выданные Великому княжеству Литовскому.— С. 302.

[2] Густинская летопись.— С. 355.

київський князь Олелько підтвердив «господину отцу своему Сидору» права на митрополичу вотчину [1] — на відміну від його шурина, Василія II, котрий рішуче виступив проти укладеної у Флоренції унії. Ісидор мусив шукати порятунку в Римі. У 1451 р. Казимир передав «митрополич столец» московському митрополитові Іоні *, хоч і ненадовго: після призначення в Римі на київську митрополію учня Ісидора, Григорія Болгарина (1458), йому, незважаючи на опір Іони й великого князя московського, було підпорядковано всі православні литовські епархії, чим остаточно ліквідовано єдність загальноруської митрополії. За словами сучасника, «оттоле сотворишася два митрополита в Руси, един на Москве, а вторый в Киеве» [2]

Новостворена митрополія спочатку підпорядковувалася папі римському, а потім знову опинилася під контролем Константинополя, де унія була соборно засуджена 1451 р. Царгородський патріарх затвердив на митрополичій кафедрі Григорія Болгарина (1467); із санкції Константинополя ставали митрополитами і його наступники, що їх обирали на сан у Литві.

Отже, на території ВКЛ церковну унію так і не було втілено в життя. Як писав наприкінці XVI ст. єпископ Іпатій Потій, «соединение межи церковью греческою и римскою... мало не полтораста лет... по соборе Флорентейском отлогом лежало», причину чого він вбачав у «недбалости старших церковных (ієрархів.— *Авт.*)» [3] Втім пояснення цього слід скоріше шукати у тогочасній боротьбі за давньоруську політичну спадщину, в якій володарі Московщини охоче використовували гасло захисту православних від наступу католицизму. Тож недарма Сигізмунд I, на правління котрого припало три литовсько-московські війни, «Русь любительно миловал» [4]

---

[1] Акты исторические.— СПб., 1841.— Т 1.— № 259.— С. 488. Показово, що наприкінці XV — на початку XVI ст. ім'я Ісидора фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, і лише пізніше цей запис було знищено (див.: *Голубев С. Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст) // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— 1892.— Кн. 6.— Отд. 3.— С. 4).

* Іона був висвячений у митрополити собором єпископів 1448 р. без санкції Константинополя й, таким чином, став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі, церква якої фактично перетворилася на автокефальну.

[2] Софийская Вторая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1853.— Т 6.— С. 169.

[3] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР).— СПб., 1863.— Т. 1.— № 224.— С. 281.

[4] Там само.— СПб., 1865.— Т 2.— № 158.— С. 188.

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Корони, де позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоч і тут православні мали свободу віросповідання, їхня конфесія розглядалась як нижча за католицьку, ознакою чого було оподаткування православного духівництва, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва тощо.

Релігійна політика останнього Ягеллона — польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа — не відзначалася послідовністю: двічі (у 1547 і 1551 рр.) підтвердивши чинність Городельського привілею, він 1563 р. скасував його, зрівнявши у правах католицьку й православну шляхту, чим заразом задовольнялися станові інтереси останньої та закладалися підвалини унії 1569 р.

Люблінська унія. Об'єднання Польщі і ВКЛ у «єдину спільну Річ Посполиту», здійснене на сеймі в Любліні (10 січня — 12 серпня 1569 р.), увінчало собою унійні змагання, започатковані в Крево 1385 р. Відтоді було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь «шкір і печаток (скріплених печатками пергаментних документів.— *Авт.*), усе-таки не мали унії», точніше, на середину XVI ст. вона залишалася персональною.

Така ситуація не задовольняла польську шляхту, яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські й лісові товари на зовнішньому ринку. Однак литовці ревно обстоювали свою державну самостійність; змінити ставлення до об'єднавчих проектів примусила їх так звана Лівонська війна з Московщиною (1558—1583), яка виснажила матеріальні ресурси країни й помітно позначилася на позиціях шляхти, котра стала вбачати вихід із скрутного становища в унії з Польщею. Крім того, їй імпонували широкі права шляхти Корони. Аналогічними були й настрої на прикордонних землях ВКЛ, хоч і з інших причин: населення Волині та Підляшшя сподівалося, що унія покладе край безкарним «гвалтам, наездам, забойствам, и забиранью земль, и грабежам... панов поляков»[1] Неприхильно ставилися до унії верхи ВКЛ, яких відлякувала перспектива втрати свого політичного всевладдя; ці настрої віддзеркалились у поведінці литовської депутації, котра після місячних переговорів з поляками в ніч на 1 березня нишком залишила Люблін.

---

[1] Акты ЗР.— СПб., 1848.— Т 3.— № 11.— С. 42.

Цей вчинок не спантеличив польську сторону, яка вжила рішучих заходів, реалізуючи свою програму-мінімум, що полягала у привласненні Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля «повернення» останніх Польщі, заочного (з огляду на відсутність литовців) вирішення питання про унію, а в разі необхідності — розгортання воєнних дій. Тож «супроти рішучого відпору литовських сенаторів (було) кинено в кут усі фрази про обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернулася до насильства й ладилася війною змусити литовських панів, аби піддалися добродійствам унії» [1]

5 березня королівською грамотою Підляшшя і Волинь було приєднано до Корони; представники цих земель мали прибути до Любліна й, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму; а що вони з цим не поспішали, то їм пригрозили конфіскацією їхніх маєтностей. У такий спосіб вдалося залагодити справу.

Цікаво, що на сеймових засіданнях волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі — певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків зі своїми сусідами. Легкість, з якою вирішилась доля Волині та Підляшшя, спонукала поляків до дій, і незабарно було знайдено «докази» того, що «Київ належить Короні», а заразом і Брацлавщина. Усі вони, тією чи іншою мірою, являли собою «наругу над історією» [2]. Так було побудовано цілу теорію, за якою вся Русь здавна підлягала польським королям — внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування [3] Ці твердження перегукувались із загальноруськими претензіями московських володарів, які й далі простягали руки до українських земель (передусім до Києва), на чому й наголошували польські політики *, обстоюючи необхідність включення цих територій до Корони. Брацлавщину і Київщину було «возз'єднано» з Польщею на початку червня — тож коли на сейм прибула литовська

---

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.— Т 4: XIV—XVI віки — відносини політичні.— С. 393.

[2] Там само.— С. 411.

[3] Akta unji Polski z Litwą. 1385—1791 / Wyd. St. Kutrzeba, Wł. Semkowicz.— Kraków, 1932.— S. 312.

* «Московський (цар) наполегливо прагне заволодіти Києвом як колишньою столицею Русі» (Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М. О. Коялович.— СПб., 1869.— С. 401).

депутація (6 червня 1569 р.), всі українські землі вже опинилися поза межами ВКЛ *.

У такому «урізаному» вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польською. Згідно з актом від 1 липня 1569 р. вони злилися воєдино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався в Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас втративши й будь-яке політичне значення, хоча й не припинила свого державного існування (ознакою цього були окремі адміністративна та фінансова системи, армія, законодавство, уряди).

На подальших засіданнях сейму литовці намагалися протестувати проти захоплення українських земель, що, однак, мало наслідком лише внесення пункту про їх «повернення» Польщі до додаткового, потвердного, акта унії від 11 серпня 1569 р. Таким чином, Волинь, Брацлавщина та Київщина, чию долю було вирішено «в антракті» унійних переговорів, остаточно злилися з Короною. Мляві спроби литовців повернутися до цього питання після смерті Сигізмунда-Августа (1 червня 1572 р.) не увінчалися успіхом, і не в останню чергу через байдужість української верхівки, що дбала, передусім, про свої станові інтереси, не дуже замислюючись над тим, з яких саме «певних причин» її «прилучено до Коруни» [1]

Вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві), а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти. До того ж у 60—70 рр. XVI ст. вона практично не мала можливостей для маневрування: «це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею і Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю і самобутньою ренесансною культурою — що не могло не приваблювати суспільну еліту... Оцінюючи цей вибір з су-

---

* Нагадаємо, що в цей період Сіверщина залишалася у складі Московської держави. Втім вона також вважалася «істинно польською» і як така була приєднана до Корони після Деулінської угоди.

[1] Акты ЗР.— Т. 3.— № 52.— С. 157—158.

часної точки зору, слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі й відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI — на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави»[1]

Берестейська церковна унія. Принцип свободи віросповідання мав особливе значення для Речі Посполитої, і не лише з огляду на приєднання до неї населених «схизматиками» українських земель, а й через бурхливе поширення тут протестантизму. Цей принцип прокламували наступники Сигізмунда-Августа — Генріх Валуа, Стефан Баторій, Сигізмунд III. Проте водночас у країні розгорталася діяльність ордену єзуїтів, які спрямовували свої зусилля на боротьбу з Реформацією. Паралельно вони активно обстоювали ідею церковної унії. Їй, зокрема, була присвячена праця єзуїтського проповідника Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577), адресована князю Василю-Костянтину Острозькому *. На нього, як і на інших сучасників, цей твір справив помітне враження.

Успіху католицької пропаганди сприяло безладдя, яке панувало в житті тогочасної православної церкви. В умовах існування практики «подання» церковні уряди нерідко розглядалися лише як джерело прибутків. Ті ж, хто обіймав їх у гонитві за «достатком мирським» та «властительством», часто не тільки не могли правити за взірець християнських чеснот, а й порушували найелементарніші моральні норми, тобто були не святителями, а «сквернителями»[2].

За обставин, що склалися, на захист авторитету православ'я виступили міщанські організації — братства, які створювалися при парафіяльних церквах. Пріоритет у цій справі належав львівському Успенському братству, що за статутом, ухваленим 1586 р. антіохійським патріархом Іоакимом, узяло на себе функції контролю

---

[1] *Pelenski J.* The incorporation of the Ukrainian lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material interest and ideology (a reexamination) // American contributions to the Seventh International Congress of slavists (Warsaw, 21—27 August, 1973).— The Hague; Paris, 1973.— Vol.3.— P.51—52.

* Острозький Василь (1526—1608) — молодший син князя Костянтина Івановича Острозького (на честь якого його також звано Костянтином), найвпливовіший з-поміж тогочасних українських магнатів, загальновизнаний «начальник в православию», меценат, засновник слов'яно-греко-латинської школи вищого типу в Острозі.

[2] Акты ЗР.— СПб., 1851.— Т. 4.— № 33.— С. 45.

за діяльністю духівництва (до єпископа включно). Це призвело до конфлікту між братством і місцевою єпархіальною владою в особі владики Гедеона Балабана. У боротьбі з ним братчики сперлися на підтримку константинопольського патріарха Ієремії. Останній, перебуваючи в Речі Посполитій, зробив низку рішучих, але не досить продуманих кроків, то суворо дотримуючись канонічної практики, то йдучи за існуючою традицією — передусім, позбавив сану митрополита Онисифора, призначивши на його місце Михайла Рогозу, й запровадив уряд патріаршого намісника з титулом екзарха, надавши його луцькому єпископу Кирилові Терлецькому (1589).

Енергійне втручання патріархії у справи місцевої церкви та явне протегування Константинополя братському рухові викликали невдоволення серед вищого духівництва, яке почало замислюватись «над способом утечі від того всього галасу й неспокою, який підняли... домашні реформатори й грецькі ієрархи»[1] Унія гарантувала повне визволення з «неволі константинопольських патріархів», і саме тому православні владики чимдалі більше проймалися ідеєю переходу під суприматію папи римського.

Ініціатива в цій справі належала Гедеонові Балабану, якого на з'їзді у Белзі підтримали луцький, турово-пінський і холмський єпископи, письмово засвідчивши свою прихильність до унії (1590). Їхні наміри схвалив Сигізмунд III; до змовників приєдналися нововисвячені єпископи перемишльський (Михайло Копистенський) та володимирський (Іпатій Потій), а згодом — і митрополит Михайло Рогоза. В середині 1595 р. умови укладення унії було узгоджено з папським нунцієм і королем. Водночас чітко виявилася протидія об'єднавчим задумам у вигляді протестів української шляхти й віленського духівництва; дії владик різко засудив у своєму посланні Василь-Костянтин Острозький, закликавши до рішучого опору їхній авантюрі, не опертій на волю православного загалу; серйозність власних намірів він підтвердив заявою про готовність виставити в разі необхідності 15—20 тис. чоловік на захист «благочестя». Не дивно, що за таких обставин навіть Гедеон Балабан почав заперечувати свою причетність до підготовки об'єднавчого акту.

Однак події вже набули необоротного характеру: король своїм

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII вв.— С. 561.

універсалом підтримав унію, а Потій і Терлецький вирушили до Рима й 23 грудня 1595 р. на прийомі в папи склали йому присягу. Заключний акт укладення унії мав здійснитися на соборі в Бересті (суч. м. Брест), призначеному на 6 жовтня 1596 р. Але прибулі на собор одразу розділилися на два ворожих табори. Перший, офіційний, репрезентували митрополит, п'ять владик-уніатів і католицьке духівництво; їм протистояли захисники ортодоксії — представники патріархату, єпископи Балабан і Копистенський, більшість православного кліру, князь Острозький із сином, шляхта, міщанські депутації. Після невдалих спроб порозумітися обидві сторони прокляли одна одну. Так унія глибоко розколола тогочасне суспільство — замість того, щоб, за словами Сигізмундового універсалу, «зберегти й укріпити» єдність Речі Посполитої.

Суспільні рухи кінця XVI — 30-х рр. XVII ст. XV і XVI ст. нерідко розглядаються в літературі як часи занепаду чи, власне, як «переходові до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку» [1] Ця точка зору хибує на недооцінку тих процесів, котрі відбувались упродовж двох століть, сповнених напруженої історичної роботи, хоч, безперечно, неквапливий плин тогочасного життя різко контрастує з тим вибухом суспільної енергії, який стався на зламі XVI—XVII ст.

Передусім, значний громадський резонанс дістала Берестейська унія. Спалахнула бурхлива літературна полеміка між православними та уніатами, в якій обидві сторони гаряче обстоювали власне бачення подій 1596 р. Ця полеміка, котра тривала кілька десятиліть, не лише не пом'якшила гостроти міжконфесійних суперечностей, а й поглибила спричинену ними суспільну конфронтацію.

Офіційні кола Речі Посполитої категорично відмовляли православній церкві у праві на існування, що в умовах тотожності православ'я і «руськості» сприймалося широким загалом як політика, спрямована на те, «абы руси не было в Руси» [2]. Зусилля шляхти поліпшити ситуацію шляхом висунення відповідних вимог на сеймових засіданнях не мали успіху. Поступово її опозиційність слабшала. На захист православ'я виступили козаки, що вже наприкінці XVI ст. заявили про себе як про помітну соціальну силу.

Це було наслідком як зростання чисельності козацтва за рахунок селян-утікачів, так і набуття ним певних організаційних форм. Передусім, поза межами Речі Посполитої, в пониззі Дніпра, за поро-

---

[1] *Грушевський М.* Байда-Вишневецький в поезії й історії.— С. 108.
[2] РИБ.— СПб., 1878.— Т. 4.— Ст. 957.

гами, сформувався його укріплений центр — Січ, життя якої будувалося на засадах воєнної демократії. Паралельно козацтво здобуло правове визнання у польських офіційних колах, котрі з початку 70-х рр. XVI ст. почали використовувати його для несення прикордонної служби. Для козаків було встановлено власний «присуд», тобто вилучено їх з-під юрисдикції місцевої адміністрації і підпорядковано «старшому і судді над усіма низовими козаками» [1]; цей судовий імунітет поширювався не лише на тих козаків, які перебували на королівській службі, отримуючи відповідну платню (їхня чисельність у 1570-х рр. коливалась у межах 300—500 чол.) *, а й на тих, котрі виходили з Низу «на волость» (державну територію Речі Посполитої). Так абстрактна ідея козацької «вільності» сповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а козацтво, відділене в адміністративно-правовому відношенні від решти населення Речі Посполитої, почало оформлятися в окрему станову групу, яка інтенсивно зростала внаслідок «покозачення» селянства та міщан.

У свою чергу, козацтво прагнуло поширити свій вплив на якнайбільші території. Це виявилося вже під час першого значного козацького повстання під проводом Криштофа Косинського (1591—1593), учасники якого примушували населення присягати їм на «послушенство». Щоправда, наміри повстанців і досі до кінця не з'ясовані. Безпосереднім приводом до козацького виступу стала земельна тяжба між гетьманом реєстровців Косинським і білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким. Козаки захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав. З Київщини повстання перекинулося на Волинь і Брацлавщину й не припинилося навіть після смерті Косинського (який, до речі, визнав себе підданим царя Федора Іоанновича); а в 1594—1596 рр. увесь цей регіон перетворився на арену дій козацьких загонів під проводом Лободи, Шаули та Наливайка. Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння у правлячих кіл Речі Посполитої; після його придушення вони взяли курс на ліквідацію козацького імунітету, і тільки гостра потреба у козацтві як воєнній силі змусила уряд частково задовольнити його вимоги щодо повернення втрачених привілеїв (1601). І хоч право на власну юрисдикцію було визнано лише за реєстровцями, під козацьким «присудом» опинялися нові й нові групи населення і навіть цілі міста.

---

[1] Акты ЮЗР.— Т. 2.— №149.— С. 176.

* Пізніше їх було названо реєстровими, бо вони фіксувалися в спеціальному списку — реєстрі.

Зміцнювалися зв'язки козацтва з православним духівництвом, завдяки чому 1620 р., за гетьманування Петра Сагайдачного, який задекларував свою громадянську позицію включенням усього Війська Запорозького до складу київського братства, було повністю відновлено вищу церковну ієрархію, фактично втрачену 1596 р. Козаки взяли під свій захист єрусалимського патріарха Феофана, котрий, маючи відповідні повноваження від константинопольського патріарха, таємно висвятив на сан київського митрополита (ним став Іов Борецький), п'ять єпископів і архієпископа полоцького. Це дало новий привід для літературної полеміки й посилило напруженість у міжконфесійних відносинах. Щоправда, протягом 1620-х рр. уніати не раз намагалися дійти згоди з православними, але, незважаючи на вагання частини вищого духівництва, не знайшли підтримки з їхнього боку.

Найбільшого напруження боротьба за визнання прав православної церкви досягла на початку 30-х рр. XVII ст., коли смерть ревного католика Сигізмунда III пробудила надію на відродження свободи віросповідання в Речі Посполитій. За цих умов чи не найрішучіше висловилося козацтво, натякаючи у своїх петиціях на можливість повстання, якщо сейм і майбутній король нехтуватимуть інтереси православних. Широкий суспільний рух примусив сина Сигізмунда III, схильного до віротерпимості королевича Владислава, створити незалежну комісію, яка розробила «Статті для заспокоєння руського народу». Затверджені на коронаційному сеймі 1633 р., вони легалізували існування православної церкви, якій повернули частину маєтностей. Оновилася ієрархія; митрополитом на сеймі був обраний визначний церковно-культурний діяч Петро Могила. І хоч не всі суперечності відійшли в минуле, а літературна полеміка між православними й уніатами так і не вщухла, релігійне питання втратило після цього свою гостроту.

Однак чимдалі більше поглиблювався антагонізм між польсько-шляхетським режимом і козацтвом. Зростання сили і політичних амбіцій останнього викликало занепокоєння в офіційних колах Речі Посполитої. Охоче використовуючи козаків у численних воєнних кампаніях, вони в мирний час прагнули скоротити їхню чисельність до кількох тисяч чоловік, занесених до реєстру, та максимально обмежити політичну ініціативу прикордонних «свавільників».

Особливе роздратування в польського уряду викликало втручання козаків у внутрішні справи Кримського ханства, де вони підтримали антитурецьку партію, та кілька зухвалих походів низовців на Константинополь. Тож 1625 р. в Україну вирушили війська під

проводом гетьмана Конецпольського. Гетьману реєстровців Жмайлу не вдалося швидко мобілізувати необхідні сили; та і за цих умов поляки не змогли завдати козакам нищівної поразки. На Куруковому озері було укладено угоду, за якою кількість реєстровців обмежувалася 6 тис. чол. (тобто подвоювалася порівняно з 1619 р.); крім того, козакам заборонялося проводити самостійну політику щодо Криму й Туреччини і втручатися в релігійну боротьбу.

Після цього в Україні кілька років панував відносний спокій. Та вже на початку 1630 р. на Подніпров'ї спалахнуло повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), якого запорожці обрали своїм старшим, відмовившись коритися реєстровому гетьману Григорію Чорному, котрий займав угодовську щодо поляків позицію. Повстанці вирушили із Запорожжя «на волость», стратили Чорного, заволоділи низкою населених пунктів і зупинилися в Переяславі, куди невдовзі прибули польські війська на чолі з Конецпольським. Тут вони зазнали таких значних втрат, що коронний гетьман мусив піти на переговори з козаками. За укладеною між ними угодою реєстр зростав до 8 тис. чол.; водночас удвічі, до 2 тис. чол., збільшувалася залога з реєстровців, яка мала постійно перебувати на Запорожжі.

Втім поляки не дуже покладалися на надійність цієї залоги, і саме тому 1635 р. сейм прийняв рішення про будівництво фортеці на нижньому Дніпрі; розташований тут гарнізон мав узяти під свій контроль шляхи на Запорожжя. Замок було споруджено біля першого, Кодацького, порога; та тільки-но закінчилося будівництво, як його захопив і зруйнував козацький загін на чолі з гетьманом запорожців Іваном Сулимою. Ця подія могла стати сигналом до нового козацького повстання; однак Сулиму, підступно виданого реєстровцями, невдовзі скарали на смерть.

З ще більшою силою виявилися суперечності між запорозьким і реєстровим козацтвом 1637 р., під час повстання Павла Бута (Павлюка), коли було страчено гетьмана реєстровців та частину старшини. Повстанці діяли під [illegible] боротьби з «ляхами», закликаючи до неї всіх, хто сповідує православ'я; їхні універсали спричинили масове «покозачення» селянства Наддніпрянщини. І хоч після поразки у битві під Кумейками (6 грудня 1637 р.) козацько-селянське військо капітулювало, вже навесні наступного року боротьба спалахнула знову, очолювана Яковом Острянином (Остряницею), а потім — Дмитром Гунею. Але перевага була не на боці повстанців, і в липні 1638 р. вони склали зброю.

На скликаній 30 серпня у Києві козацькій раді польний гетьман М. Потоцький оголосив ухвалену сеймом «Ординацію Запорозького реєстрового війська», спрямовану на скасування його привілеїв. Ліквідовувалися козацьке судочинство й виборність старшини; гетьмана мав заступити обраний сеймом комісар, котрий зосереджував у своїх руках усю повноту влади над реєстровцями, чисельність яких обмежувалася 6 тис. чоловік. 24 листопада на раді в урочищі Маслів Став козаки прийняли ці продиктовані їм умови, а також новопризначену старшину. Під жорстким військово-адміністративним контролем опинилась як «волость», так і Запорожжя, де дислокувався постійний гарнізон; запобігати втечам на Низ (які прирівнювалися до карного злочину) мала відбудована 1639 р. Кодацька фортеця. Всі ці заходи на певний час поклали край козацькому «свавіллю», й наступне десятиріччя увійшло в історіографію як період «золотого спокою».

Україна в переддень Хмельниччини. Цей спокій, однак, був відносним — і не тільки через спорадичні (хай і незначні за своїми масштабами) селянські та міщанські виступи[1] Він, ніби шар попелу жевріючі вуглини, вкривав ті суперечності, що, врешті-решт, вибухнули грандіозною Визвольною війною. Саме на зламі 30—40-х рр. XVII ст. цілком виразними стали наслідки політики правлячих кіл Корони, в межах якої було об'єднано практично увесь масив українських земель.

За сімдесят з лишком років, на очах двох-трьох поколінь, відбулися глибокі зрушення в соціальному, економічному й духовному житті, яке енергійно перебудовувалося на польський взірець. Провідником цих змін стала рухлива польська шляхта, котра активно просувалася в Східну Україну. За даними подимних тарифів, наприкінці 20-х — на початку 40-х рр. XVII ст. в її руках опинилося вже близько 30 % приватновласницького земельного фонду Волині, Київщини та Брацлавщини[2], причому це були здебільшого великі латифундії, що формувалися внаслідок королівських роздач, купівлі, шлюбів з місцевою знаттю. Дещо інакше склалася ситуація на «рекуперованій» (тобто «поверненій» Польщі) Сіверщині: спустошена численними війнами, вона являла собою невичерпне джерело земельних пожалувань для дрібної й середньої шляхти.

---

[1] Докладніше див.: *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 88—91.

[2] *Яковенко Н. М.* Назв. праця.— С. 206—207.— Табл. 18.

Залучення цих обширів (як і земель Південної України) до господарського обігу було, безперечно, явищем позитивним. Однак водночас поширювалися характерні для Польщі форми аграрних відносин, що значно збільшувало відбутковий тягар. Сучасник зазначав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана... та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть... Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі)»[1].

Ця влучна характеристика, що вже стала хрестоматійною, належить перу розумної та спостережливої людини — французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який упродовж 17 років ніс службу в коронному війську на Україні й залишив її перед самою Визвольною війною. У своєму «Описі України» — опертій на власні враження праці, вперше опублікованій 1651 р., — Боплан лише побіжно згадує про закладення ним Кодацького замку, невдовзі зруйнованого «якимось Сулимою», участь у битві під Кумейками, осаджування слобід на півдні України, «що стали начебто колоніями, з яких за короткий час утворилося понад тисячу сіл». Пером Боплана водила не надія на винагороду від польського короля, посланням якому відкривається «Опис України», а жвавий інтерес до «цієї гарної й рідкісної країни», її народу, звичаїв, історії. Це й зумовлює цінність «Опису» як історичного джерела, примушує прислухатися до свідчень французького дворянина, котрий вів суворе трудове життя, «перекопуючи землю, відливаючи гармати й палячи порох».

Щоправда, щиро співчуваючи українським селянам, Боплан утримався від різкої критики на адресу знаті, розглядаючи її вади скоріш як зразок місцевого колориту; втім він зауважив, що «польська шляхта досить покірна й послужлива перед вищими... люб'язна і привітна з рівними собі співвітчизниками, але дуже зверхня і нетерпима по відношенню до нижчих за себе». Ще дошкульнішою є характеристика української («руської») шляхти,

---

[1] *Боплан Г.* Опис України.— К.; Кембрідж (Мас.), 1990.— С. 32.

яка «наслідує польську і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулуються князями, вийшли з грецької віри» («яку по-своєму називають руською») [1]

За цими словами — розкол «українного» суспільства, спричинений появою культурно-релігійної альтернативи, нестримний потяг знаті до нового, західноєвропейського, стилю життя, відмова від «руської» віри, а відтак і від «руськості», розщеплення етнічної свідомості за формулою «gente Ruthenus, natione Polonus» («русин за походженням, поляк за національністю») *.

Чимало сучасників сприймало це як національну трагедію. Згадаймо хоча б Мелетія Смотрицького, який 1610 р. у своєму «Треносі» гірко оплакав відступництво від православ'я української аристократії — передусім, славного роду Острозьких, що, за словами автора, був безцінним каменем у короні православної церкви, перевершуючи всі інші блиском своєї старожитної віри.

І справді, є щось символічне в долі «острозької спадщини»: онука Василя-Костянтина Острозького, Анна-Алоїза Ходкевич, заснувала на місці Острозької школи єзуїтський колегіум (1624) і перехрестила кістки батька, Олександра Острозького, перетворивши цю процедуру на своєрідне театралізоване дійство: за свідченням місцевого літописця, «загробний» голос князя просив, щоб його було обернено на католика, бо «віра ліпша римська» [2].Однак не менш символічним є те, що сам «Тренос» написано польською мовою (втім, як і багато інших антиуніатських творів), а його автор, син ректора Острозької школи Герасима Смотрицького, здобув освіту в єзуїтському колегіумі та кількох західноєвропейських університетах. Нова українська культура, що формувалася в опозиції до наступу католицизму, була відкритою для Заходу. Проповідь національної ізоляції, «культурного старовірства», з якою виступив наприкінці XVI ст. пристрасний полеміст, афонський монах Іван Вишенський, практично не знайшла своїх адептів. Традиційному церковно-схоластичному вихованню, обстоюваному Вишенським **, було протиставлено викладання

---

[1] *Боплан Г.* Назв. праця.— С. 30, 32, 104.

* Вислів належить відомому латиномовному письменнику XVI ст., уродженцю Перемишльщини Станіславу Оріховському (1513—1566).

[2] *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження.— К., 1971.— С. 137—138.

** Ставлення Вишенського до «латинської мудрості» якнайкраще характеризує

«семи вільних мистецтв» *, запроваджених, за європейським взірцем, спочатку в Острозі, а потім — у братських школах. Наступним кроком стало створення Петром Могилою 1632 р. на базі школи Київського Богоявленського братства колегіуму (знаного як Києво-Могилянський), де традиційну для братських шкіл грецьку мову значно потіснила латина, котра в Речі Посполитій мала не лише освітнє, а й практичне значення — як мова судочинства, діловодства тощо. З виникненням колегіуму (який сучасники, за свідченням Боплана, вважали «університетом або академією») за Києвом остаточно закріпилася роль провідного осередку національної культури, де гуртувалися найкращі інтелектуальні сили суспільства. Піднесенню престижу міста сприяло й відновлення Могилою занедбаних і напівзруйнованих київських храмів (Софійського, Михайлівського, Кирилівського тощо).

Слід мати на увазі, що наступ католицизму на «руську» віру активізував національну свідомість тогочасної людності, викликавши своєрідну «захисну реакцію» — пошуки свого етнічного коріння, інтерес до минулого. Водночас саме тут виразно далася взнаки духовна стагнація попередніх століть — коли той же Боплан захотів «дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей», то, «розпитавши кількох найученіших з-поміж них», почув лише нарікання на «великі й тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю», спричинивши загибель бібліотек [1]. Не дивно, що пошук свого історичного «я», врештірешт, привів українську духовну еліту до активного використання здобутків польської та частково московської історичної думки, які й були покладені в основу національної історіографії [2]

Найсприятливіші умови для поширення московських ідеологем склалися у 20-х рр. XVII ст., коли окремі церковні ієрархи (з митрополитом включно), монастирі та братства через нестатки мусили

такий афористичний вислів: «Чи не лепше тобе изучити Часословец, Псалтырь, Октоих, Апостол и Евангелие... и жизнь вечную получити, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философом мудрым ся в жизни сей звати и (після смерті.— *Авт.*) в геену отъити?» (Акты ЮЗР.— Т 2.— С. 210).

* Тобто граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії (що їх Вишенський розглядав як «поганские хитрости и руководства»).

1 *Боплан Г.* Назв. праця.— С. 33.

2 *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 169—171, 206; *Толочко О. П.* «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність.— 1994.— № 1.— С. 114—116.

звертатися до царя і патріарха по допомогу («милостиню»), наголошуючи на спільності віри й походження. Як серед вищого духівництва, так і серед козацтва чимдалі популярнішою ставала ідея переходу «под государеву руку». Але з прийняттям «Статей для заспокоєння руського народу» й опануванням митрополичої кафедри Петром Могилою ситуація докорінно змінилася: контакти з царським урядом перервались, а політичний альянс православної ієрархії та козацтва розпався. Духівництво втратило свій войовничий запал, і місію виразника національних інтересів узяло на себе козацтво, виступивши фундатором нової України.

«Україні» можновладці

ВОЛОДИМИР ОЛЬГЕРДОВИЧ

Володимир, син Ольгерда від шлюбу з Марією Вітебською, першим з литовських князів посів київський стіл, отримавши його від свого батька. Щоправда, й досі тривають дискусії з приводу того, як і коли відбулася ця подія. Справа в тому, що згадка про неї міститься в пізньому (XVII ст.) Густинському літописі й має принагідний характер. Коротко оповівши під 1362 р. про перемогу Ольгерда над трьома татарськими царками на Поділлі, літописець додав: «Сей Олгерд и иныя руския державы во свою власть прият, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего; и нача над сими владети, им же отци его дань даяху».

Більш певні відомості про початки литовського панування на Київщині містять документи церковного походження. За актами константинопольської патріархії, родич і ставленик литовського князя Ольгерда митрополит Роман, який 1354 р. марно намагався підкорити Київ своїй духовній владі (як зазначено в літопису, «приде со Литвы Роман чернец на митрополию и выиде, не приняша его кияне»), між 1356 і 1361 рр., врешті, дістав тут повну свободу дій як «справжній архієрей», хоч це й спровокувало «смути та замішки» й «примусило володаря Литви повстати проти християн і завдати їм чимало лиха та кровопролиття». Цілком природно синхронізувати ці події із включенням Київщини до складу Литовської держави. При цьому в науковій літературі, за браком необхідної джерельної інформації, було вказано на два можливі варіанти розвитку подій у Середньому Подніпров'ї: або Володимир Ольгердович, заступивши у Києві місцевого князя Федора, від самого початку визнавав зверхність Орди й не припиняв виплату

традиційного «виходу» (данини), або ж про свої права на Київ татарські хани, за висловом М. Грушевського, «згадали і нагадали литовським князям» трохи пізніше, коли вщухли усобиці в Орді, які спалахнули на зламі 1350---1360-х рр.

Як би там не було, литовський сюзеренітет на Київщині в останній третині XIV ст. мав обмежений характер. Наочним свідченням цього є татарська тамга («ордынское знамение») на монетах Володимира Ольгердовича, котрі становлять унікальні рештки його майже 30-річного правління. Вперше їх було знайдено в 70-х рр. минулого століття в с. Гвоздові на Київщині. Відтоді кількість відомих монет цього князя зросла до 1100, більшість з яких виявлено на території Середнього Подніпров'я (що певною мірою характеризує ареал їх обігу). Крім татарської «плетінки» існує ще кілька типів зображень на зворотному боці згаданих монет; на аверсі ж усі вони мають так званий княжий знак, аналогічний зображенням, вирізьбленим на печатках синів Володимира Ольгердовича. Це наштовхує на припущення, що даний знак був гербом київського князя, в якому (коли тлумачити його як схематичне зображення церкви) відбилося значення Києва як релігійного центру Русі. Що ж до самого факту карбування монети Володимиром Ольгердовичем, то він виразно засвідчує, з одного боку, неабиякі економічні можливості Київського князівства, а з другого — політичні амбіції його «Божою ласкою» володаря.

Кінець правління Володимира у Києві був досить бурхливим. Щоб зрозуміти тодішні події, слід у загальних рисах пригадати історію Литовського князівства другої половини XIV ст. Після смерті Гедиміна (1341) й недовгого правління Явнута в Литві утвердився режим діархії — співправління старших Гедиміновичів, Ольгерда і Кейстута. Зі смертю Ольгерда (1377) його місце зайняв Ягайло Ольгердович, але цього разу діархія виявилася нетривкою: велике княжіння невдовзі стало об'єктом гострої боротьби між дядьком і племінником, у якій переміг останній. Однак традиції співправління були ще досить живучими, і Ягайло приблизив до себе брата Скиргайла, надавши йому Троцький уділ (раніше він належав Кейстутові). Це співправління Ольгердовичів проіснувало до 1385 р., коли внаслідок унії з Польщею Литовське князівство формально було ліквідоване як самостійний політичний організм, а Ягайло став королем нової Польсько-Литовської держави зі столицею в Кракові.

Ситуація, що склалася, викликала невдоволення серед широких верств литовського суспільства. Речником цих антипольських

настроїв виступив син Кейстута Вітовт, котрий по кількох роках боротьби внаслідок Острівської угоди (1392) зробився фактичним правителем Литовського князівства, усунувши від влади Скиргайла. За цією угодою Вітовту поверталися всі батьківські землі; тож у Скиргайла було відібрано Троцький уділ, втрату якого Вітовт пообіцяв йому відповідно компенсувати. Такою компенсацією мала стати, в першу чергу, Київська земля, яку новий володар Литви заприсягся відібрати у Володимира Ольгердовича — керуючись як державними інтересами, так і особистими рахунками з київським князем, котрий допомагав Ягайлові в боротьбі з Вітовтом.

Щоправда, в пізнішому літописному оповіданні винуватцем конфлікту зображено саме Володимира Ольгердовича, який нібито «не хотел покоритися князю Витовту»; тож останній покарав його, відібравши спочатку Житомир і Овруч, а потім — і решту Київської землі (1394). Князь Володимир марно сподівався на допомогу великого князя московського (за словами літописця, «бегал на Москву и тем пробегал отчизну свою Киев») і був змушений скінчити життя в невеликому Копильському уділі.

Втім місцем його поховання став Києво-Печерський монастир, про що є згадка в заповіті його сина, Андрія Володимировича, який 1446 р. «приездил есмь в Киев с своею женою и с своими детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородицы) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским.., и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом». Остання фраза заслуговує на особливу увагу, бо свідчить про те, що на території Печерського монастиря крім Володимира спочили й інші князі Ольгердовичі — зокрема, його зведений брат Скиргайло (син Ольгерда від шлюбу з Уляною Тверською), чиє князювання у Києві було досить недовгим.

Літопис пов'язує передчасну смерть князя Скиргайла (10 січня 1396 р.) з іменем митрополичого намісника, ченця Фоми, який дав йому «зелие отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання. «И князь Скиргайло, того не ведаючи, ис того пиру поехал в ловы за Днепр к Милостьловичом, и там в ловех разболевся на канун крещения, в четверг, и до Киева приехал немочен, болел 7 дней и умер в середу. И кияне понесли его на головах, священницы поюще отходные песни, со свечами, из города Киева до святое Богородицы Печерское; и положон князь Скиргайло, чюдный и добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского». Скиргайло, охрещений за православним обрядом і «нареченный в

святом крещении Иоанн», був записаний до пом'яника Печерського монастиря поряд з «великим князем Владимером Киевским», хоч не виключено, що саме останній доклав рук до смерті свого молодшого брата, використавши як знаряддя митрополичого намісника. Адже Володимир був авторитетною особою в клерикальних колах і брав активну участь у церковних справах, на яких саме час зупинитися.

1396 р., коли загинув Скиргайло, отруйник Фома «держал наместничество от митрополита у святое Софии»; сам же митрополит резидував тоді на території Владимирської єпархії. Такий порядок склався після того, як на початку XIV ст. митрополит Максим «оставя митрополью и збежа ис Киева» у Владимир-на-Клязьмі. Його наступник Петро 1325 р. переселився до Москви. Внаслідок цього поряд із Києвом — «престолом и первым седалищем архиерейским» — виникло ще одне «седалище» митрополитів — Владимирська єпископія, яка з санкції Константинополя (1354) перетворилася на місце їхнього «постоянного пребывания и успокоения»; офіційно ж митрополити титулувалися «київськими і всієї Русі».

Втім Русь уже не була єдиною державою, а відтак існування єдиної митрополії не відповідало наявним політичним реаліям. Тож 1354 р. константинопольський патріарх висвятив окремого митрополита (згаданого вище Романа) для земель, що входили до складу Литовської держави. Щоправда, ця митрополія, виникнення якої сучасники сприйняли як безпрецедентний «мятеж во святительстве», існувала недовго — до смерті Романа (близько 1362 р.). Після неї литовські єпархії перейшли під контроль московського митрополита Олексія. Ольгерд марно умовляв його переселитися до Києва. «Ми кличемо митрополита до себе, а він не йде до нас», — писав Ольгерд патріархові, наполягаючи, аби той поставив нового митрополита «на Київ, на Смоленськ, на Твер, на Малу Русь, на Новосиль, на Нижній Новгород», тобто на литовські й союзні з Литвою землі.

Патріарх на підставі зібраної інформації прийняв компромісне рішення: висвятив 1375 р. на литовського митрополита болгарина Кипріяна з тим, щоб після смерті митрополита київського і всієї Русі Олексія він посів його місце і єдність митрополії знову відновилася. Однак Кипріян, сподіваючись, очевидно, на скинення Олексія, відразу ж вирушив до Москви, але великий князь московський Дмитрій Іванович (відомий як «Донський») «не прия его... Он же поиде с Москвы в Киев и тамо живяше».

Тим часом Дмитрій Іванович, не бажаючи бачити майбутнім митрополитом «литвина», висунув на це місце іншу кандидатуру — свого духівника Митяя, постриженого в ченці під іменем Михайла. Після смерті Олексія (1378) Михайло-Митяй при підтримці великого князя «взыде на его место и на его степень» і «просто рещи (попросту кажучи) в весь сан митроличь сам ся постави». Що ж до Кипріяна, то діставшись, попри всі перешкоди, до Москви, він зазнав тут принижень і ув'язнення, після чого взимку 1378/79 р. пустився шукати правди до Константинополя.

Туди ж вирядився влітку 1379 р. для затвердження в сані й Михайло-Митяй. Але, за словами літописця, «не сбылася мысль Митяева, и не случися ему быти митрополитом на Руси: не дошед до Царяграда, на мори преставися в корабли». Його супутники, скориставшись з грамоти, яку той мав при собі («имущу печать князя великого, а писания не имущу»), сфабрикували послання Дмитра Івановича до патріарха. В ньому обранцем великого князя був названий Пимен, архімандрит одного з переяславль-заліських монастирів, котрий у своєму прагненні до митрополичого сану не зупинився навіть перед тим, щоб закувати «в железа», за браком «единомудрствия» (однодумства), іншого архімандрита, Івана. Наполегливість Пимена й щедрі грошові «посулы» зробили своє: патріарх, який доти підтримував Кипріяна, після довгих вагань затвердив на митрополії Пимена.

Однак Дмитрій Іванович відмовився визнати митрополита-свавільника. На батьківщині його схопили й вислали до Чухломи, а на митрополичій кафедрі навесні 1381 р. утвердився Кипріян. Щоправда, невдовзі знову далося взнаки «нелюбие» князя до «литвина»: Пименові повернули митрополичий білий клобук, а Кипріян восени 1382 р. чергового разу з'явився у Києві. Тут його зустріли з великою радістю: «Приял бысть митрополит от всех со многою честию и сретоша его далече от града со кресты князи, и вельможи, и народы мнози с радостью и с честью многою».

Вчинок московського володаря обурив київського князя і примусив його втрутитись у подальший розвиток подій. Відомо, що 1383 р. князь Дмитрій Іванович послав до Константинополя нового кандидата на московську митрополію — суздальського архієпископа Діонісія, «мужа... премудра, разумна, ...изящна в божественных писаниях, учителна и книгам сказателя». Цікаво, що Діонісій, знаний передусім як ініціатор і можливий учасник створення знаменитого Лаврентіївського літопису, частину свого чернечого життя провів у Києво-Печерському монастирі. Свідченням

цього є ікона Божої Матері, яка належала Діонісію: на ній зображені Антоній та Феодосій Печерські.

Влітку 1383 р. Діонісій у супроводі великокнязівського духівника вирушив до Константинополя для вирішення питання «о управлении митрополита русскыя». Патріарх затвердив його на загальноруській митрополії, однак на зворотному шляху, у Києві, він був ув'язнений Володимиром Ольгердовичем, який обстоював архієрейські права Кипріяна і власне право ухвального голосу в питанні заміщення митрополичого престолу; тож Діонісій, звинувачений у тому, що «пошел еси на митрополью в Царьград без нашего (Володимира Ольгердовича) повелениа», залишався «в нятье (ув'язненні) и в заточении до смерти», зафіксованої літописцями під 1385 р.: «Преставися в Киеве архиепископ Дионисий, поставленный митрополитом на Русь, и положен бысть в кыевской пещере великого Антония, и есть тело его и доныне цело и нетленно».

Лише 1390 р. «преста мятеж в митрополии»: Кипріян переселився до Москви, де князював уже син Дмитрія Донського Василій I, і «бысть едина митрополья Кыев, и Галич, и всея Руси». Однак навряд чи Кипріян викинув з пам'яті роки, проведені ним у Києві; ну, а події окресленого періоду, схожі на авантюрно-детективний роман, аж ніяк не виключають можливості того, що князь Володимир Ольгердович як вірний оборонець інтересів митрополита Кипріяна 1396 р. скористався допомогою митрополичого намісника для усунення свого суперника Скиргайла, яке, здавалося, відкрило для нього зворотну дорогу на Київ.

Однак все склалося інакше. Після смерті Скиргайла Вітовт відрядив до Києва князя Івана Гольшанського. Сам Володимир Ольгердович незабаром помер (десь близько 1398 р., коли він востаннє підписав державний акт), а його сини Олександр, Іван та Андрій (дочка Анастасія померла ще 1396 р.) не успадкували батьківського уділу.

ОЛЕЛЬКО ТА ОЛЕЛЬКОВИЧІ

Олександр (Олелько) Володимирович був старшим сином Володимира Ольгердовича Київського, котрий 1394 р. втратив свій уділ, отримавши замість нього Копил. Київ з кінця XIV ст. до середини 30-х рр. XV ст перебував у руках князів Гольшанських. Фактично в цей період їхня влада стала спадковою і сформувалася литовська за походженням київська династія. З дочкою Андрія

Івановича Гольшанського взяв шлюб молодший брат Олелька — Іван Володимирович. Можливо, це вторувало йому шлях до київського княжіння — принаймні, в літописних повідомленнях про Вилькомирську битву (1435) зазначається, що серед інших прихильників Свидригайла до рук великого князя литовського Сигізмунда потрапив князь Іван Володимирович Київський. Водночас було ув'язнено й Олелька з родиною — дружиною Анастасією (дочкою великого князя московського Василія І Дмитровича, званою «московкою», з якою він одружився 1417 р.) і синами Семеном та Михайлом. Олелька тримали в Кернові, а його рідних — в Утяні.

Ув'язнення тривало до 1440 р., коли було убито Сигізмунда Кейстутовича. Після його загибелі великокнязівський стіл посів юний Казимир Ягеллончик. Йому й бив чолом Олелько «о(б) отчизну свою, о Киев», яку, на клопотання панів-ради, отримав «со всими пригородки киевскими».

Правління Олелька Володимировича тривало майже 15 літ — до 1455 р. На жаль, цей період дуже бідно репрезентований у джерелах, і ми не маємо даних для його більш-менш докладної характеристики. Зазначимо лише, що на перші роки Олелькового князювання припав візит до Києва митрополита Ісидора, відомого передусім своєю участю в роботі Флорентійського собору, на якому було укладено унію православної і католицької церков (1439). На соборі Ісидор, представляючи єдину на той час митрополію Київську і всієї Русі, разом з іншими вищими ієрархами православної церкви визнав католицькі догмати про супрематію римського папи, чистилище та ін. і був висвячений на кардинала. Повертаючись з Італії до Москви, він на початку 1441 р. завітав до Києва, де князь Олелько, не здаючи собі справи з того, на яких засадах «сталось одиначество с латиною», підтвердив Ісидору права на митрополичі маєтності. Тож слід визнати тенденційною звістку XVII ст. про те, що «Исидор, митрополит киевский, пришед во одежде кардиналской в Киев, но оттуду изгнаша его».

Що ж до князя Олелька, то сучасники високо ставили його політичний авторитет і християнські чесноти. На схилі віку він постригся в ченці під ім'ям Олексія і скінчив своє життя у Києво-Печерському монастирі, де й був похований.

Важко судити, наскільки відповідає дійсності епітафія з його надгробку, відтворена в «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського (1638), за якою Олелько зрікся князівської влади, переконавшись у суєтності всього сущого, «коли побачив, як б'ється народ з на-

родом, королівство з королівством, сходять зі сцени цезарі, падають тирани».

Наступником Олелька на київському столі став його старший син Семен, якому на той час було близько 35 років (збереглися відомості про його охрещення митрополитом Фотієм 1420 р.). У родинній традиції це тлумачилось як наслідок розподілу («дела») батьківських володінь між Олельковими синами: «князь Семен и князь Михайло Александровичи промежи себе дел имели, (и) князь Семен взял Киев со всеми пригородки и волостьми Киевского повета». Інакше оповідає про ці події літопис: «Преставися князь Александро Володимерович Киевский, прорекомый Олелько, и зоставит по соби двух сынов, князя Семена и князя Михаила. И король по смерти отца их не дал в дел межи них Киева, але даст (его) от себе держати князю Семену, а князь Михайло сел на отчизне своей, на Копыли». Отже, великий князь литовський і польський король Казимир не визнавав «отчизных» (спадкових) прав Олельковичів на Київ, які начебто «пробегал» їхній дід Володимир Ольгердович, подавшись 1394 р. до Москви.

Втім і за цих умов Казимир не втручався у внутрішнє життя Київської землі. Зі свого боку, Семен Олелькович вважав себе «князем великого княства своего Киевского», а його сусід, молдавський воєвода Стефан III, котрий 1464 р. одружився з сестрою Семена Євдокією, навіть називав його «київським царем» (з таким титулом він згадується в місцевих літописах). Це й не дивно — з огляду на масштаби його володінь, які простягалися від Мозиря на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні. Намісник Семена Олельковича Свиридов, «котрый от него Черкасы держал», так окреслив цей південний кордон: річкою Мурафою до Дністра, потім униз Дністром, повз Тягиню (сучасні Бендери), «аж где Днестр упал в море; а оттоль, с устья Днестрова, лиманом пошла граница мимо Очакова аж до устья Днепрова... а от устья Днепрова до Таваня» — перевозу на нижньому Дніпрі, який становив спільну власність володарів Литви та Криму; далі кордон з Кримським ханством пролягав по річках Овечій Воді, Самарі, Сіверському Дінцю й Тихій Сосні.

Завдяки географічному положенню свого князівства Семен Олелькович контролював значну частину дніпровського торговельного шляху, що з'єднував Північно-Східну Русь з Кримом і країнами Сходу. Київ посідав важливе місце в системі тогочасних економічних зв'язків. Як зазначав у своєму щоденнику венеціанець Амброджіо Контаріні, «сюди з'їжджається чимало купців із хут-

рами з Верхньої Русі; об'єднавшись у каравани, вони прямують до Кафи (щоправда, часто, наче вівці, потрапляють в дорозі до рук татар)». Київський князь охоче користувався вигодами цієї транзитної торгівлі, і навіть через два десятиріччя після його смерті московські купці згадували про збільшення ним митних зборів у Києві.

Однак не цим запам'ятався Семен Олелькович нащадкам, а тим, що відновив Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, «разоренную и в запустении бывшую от нашествия злочестиваго Батыя»; обдарував її «златом, и сребром, и сосуды церковными» та «в ней же и сам погребен бысть в гробнице, юже сам созда». Власне, як зазначено в його епітафії, сама церква Успіння стала величним надгробком Семену Олельковичу — останньому київському князю, після смерті якого 1470 р. «на Киеве князи престаша быти, а вместо князей воеводы насташа».

Так сталося з волі Казимира, який на звістку про смерть Семена Олельковича прислав до Києва свого намісника — Мартіна Гаштольда, шваґра (брата жони) покійного князя. Однак Семен мав прямих наслідників — сина Василя і брата Михайла, на той час намісника в Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі рішуче відмовилися прийняти до себе Гаштольда, як іновірця і, головне, людину некнязівського походження. За словами польського історіографа Яна Длугоша, кияни двічі не впустили Гаштольда до міста, «кажучи, що або всі до одного накладуть головами, або (коли Казимир не поставить у них князем Михайла Олельковича.— *Авт.*) іншого собі князя добудуть», якщо не «грецької, то латинської віри». Така завзятість красномовно свідчить про безперервність традиції князівського правління на Київщині у XV ст. Однак 1471 р. їй було покладено край, коли кияни під загрозою воєнної виправи проти свого міста таки визнали владу Гаштольда. Отже, великий князь Казимир домігся свого і «царственный град Киев и княжение его в воеводство перемени».

Такий перебіг подій не задовольняв нащадків Володимира Ольгердовича, переконаних у своїх правах на Київ. Недарма ж Семен Олелькович перед смертю «вінував» (тобто фактично забезпечив) свою дружину «киевскими пригородки и волостьми», що було б неможливо, якби він не почував себе господарем у власному князівстві. Тож навряд чи відповідає дійсності версія Длугоша, за якою в останні дні життя князь Семен, надіславши в дар Казимирові свого білого коня та лук (чим нагадував про власну звитягу в боротьбі з татарами), передав під його опіку свою родину

і свої володіння, фактично зрікшись останніх на користь володаря Литви. Адже й через три десятиліття після цих подій племінник Семена Олельковича, Семен Михайлович, судячись з його вдовою Марією за свій Копильсько-Слуцький уділ, дивувався, «которым обычаем Киев, удел князя твоего, после живота (смерті) его от тебе и от твоих детей отошел» і чому «король его милость граничную землю Киев на себе взял», надавши в «хлебокормление» родині покійного князя Пінськ (з правом повернути його «опять к своей руце»).

Не могли змиритися нащадки Володимира Ольгердовича і з тим, що їх, попри високий родинний авторитет і знатність походження, відтиснуто від широкої політичної влади.

Слід мати на увазі, що як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович неодноразово висувалися кандидатами на великокнязівський стіл, адже вони походили із старшої лінії Ольгердовичів і формально мали більші права на престол, аніж нащадки Ягайла, сина Ольгерда від другого шлюбу.

Кривди, заподіяні київським князям, болісно переживали й далекі нащадки Володимира Ольгердовича. Один із них, князь Іван Бєльський, 1567 р., майже через 200 літ після приходу до влади Ягайла, докоряв у листі з Московщини в Литву його правнукові, великому князю литовському Сигізмунду-Августу: «Наша была отчизна Великое княжество Литовское, заньже (оскільки) прапрадед наш, князь Володимер — великого князя сын Олгердов, и как князь великий Олгерд понял (узяв за себе) другую жену, тверянку (Юліану, дочку князя Олександра Тверського.— *Авт.*), и для тое другой своей жены прадеда нашего отставил, а дал тот столец, Великое княжество Литовское, другой своей жены детем, сыну Ягайлу».

Втрата обох князівських «отчизн» — Києва і Вільна — спонукала нащадків Володимира Ольгердовича до активної боротьби. Йдеться про так звану «змову князів» 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович і Федір Іванович Бєльський (обидва — онуки Володимира Ольгердовича), а також Іван Юрійович Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Олельківні). Змову викрили (як гадають, не без допомоги київського воєводи Івана Ходкевича); Бєльському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами. За браком відповідних даних годі судити про наміри організаторів змови. Очевидно, й для більшості сучасників вони залишилися таємницею. Принаймні, на таке припущення на-

штовхує запис у літописі під 1481 р.: «Месяца августа 30 король польський и литовский Казимир повеле стяти (стратити) князя Михаила Олелковича и князя Ивана Юрьевича; вина их Богу единому сведущу».

За свідченнями деяких джерел, змовники хотіли детронізувати (а можливо й убити) Казимира Ягайловича і посадити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Для цього начебто передбачалося використати весілля Федора Бєльського, на яке був запрошений Казимир. За іншою версією, вбивство мало статися під час полювання — на князівських «ловах». У будь-якому випадку лише щасливий збіг обставин нібито врятував Казимира від смерті. Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови намислили собі відірвати від Литви землі по р. Березину й піддатися з ними Москві. Втім не виключено, що змовники сподівалися на підтримку великого князя московського, з домом якого Олельковичів пов'язувала родинна традиція *. Та жоден з усіх цих намірів не здійснився. Відлунням тієї далекої трагедії дійшов до нас запис у Києво-Печерському пом'янику: «Помяни, Господи, убиенных: князя Михаила Александровича, князя Иоанна Юрьевича».

Родині Михайла Олельковича не довелося спокутувати його гріхів: Казимир залишив удові князя Ганні та синові Семену «отчизне» Копильсько-Слуцьке князівство, котре існувало як окремий уділ до початку XVII ст., а після смерті Софії Юріївни Слуцької (1612) увійшло до складу володінь Радзивіллів. Втім, як засвідчують епітафії князів Слуцьких, у XVI ст. їх усе ще вважали «спадковими панами землі Київської». Це певною мірою відбивало й сталість уявлень про Київ як носія власної князівської традиції — уявлень, сформованих як історичною пам'яттю про давньоруські часи, так і політичною практикою 40—70-х рр. XV ст., коли ця традиція пов'язувалася з іменами Олелька та Олельковичів.

* Приводом до активізації контактів з Москвою напередодні «змови князів» могли стати розпочаті 1480 р. переговори про укладення шлюбу між племінницею Михайла Олельковича Оленою (дочкою Євдокії Олельківни й Стефана Молдавського) і сином Івана III Іваном Молодим.

ШЕМ'ЯЧИЧІ ТА МОЖАЙСЬКІ

Історія Сіверщини * другої половини XV — першої чверті XVI ст. невіддільна від долі двох князівських родин — Шем'ячичів і Можайських, які належали до московської правлячої династії. Вони мали спільного предка — великого князя московського Дмитрія Івановича (1350—1389), котрий, здобувши перемогу над Мамаєм на Куликовому полі (1380), увійшов в історію як «Донський». Його наступником на великокнязівському столі став старший син Василій; коли ж він помер (1425), другий син Дмитрія, галицько-звенигородський князь Юрій, покликаючись на традиційні уявлення про родове старшинство, відмовився визнати великим князем московським свого десятилітнього племінника Василія II Васильовича. Так розпочалася виснажлива міжусобна війна, що тривала (з перервами) понад чверть століття.

Активними учасниками цієї війни стали сини Юрія. Старшому, Василію, це коштувало зору — його осліпили за наказом Василія II. А позаяк у давнину принцип «око за око» розуміли буквально, то останній і сам був позбавлений зору по десятьох роках, коли доля всміхнулася молодшому синові Юрія — Дмитрію Шем'яці: у лютому 1446 р. він разом зі своїм двоюрідним братом Іваном Андрійовичем Можайським захопив Москву й проголосив себе великим князем.

Та у кінцевому рахунку перемогу в цій війні здобув Василій II. Його недруги мусили шукати порятунку за межами Московського князівства. 1454 р. «побіг до Литви» князь Іван Можайський; там же знайшов притулок після смерті Шем'яки (отруєного 1453 р.) його син Іван Дмитрович.

Обидва князі були щедро наділені Казимиром: Можайський дістав «в отчину» Стародуб і Гомель, Шем'ячич — Новгород-Сіверський та Рильськ. Осмислюючи ці події сторіччям пізніше, автор публіцистичного твору «Про норови татар, литовців і москвитян» Михалон Литвин нагадував сучасникам, якими бідними були ці князі, коли з'явилися у Литві, й наголошував, що тут їм дарували «цілі землі». Тож чи не крилися за «гостинністю» Казимира якісь далекосяжні політичні розрахунки? Адже, прийнявши Можайсь-

* Історико-географічний термін «Сіверська земля» протягом XIV—XVIII ст. охоплював басейн середньої та нижньої Десни, Посейм'я і нижнє Посожжя. Сіверськими вважалися міста: Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Мглин, Морівськ, Новгород-Сіверський, Почеп, Путивль, Радогощ, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів.

кого та Шем'ячича, він порушив умови укладеної 1449 р. угоди з Василієм II, що нею передбачалися обопільна відмова приймати на своїх землях недругів союзника та зобов'язання виступати проти них «заодин». Про можливі наслідки втечі до Казимира Івана Можайського попереджав смоленського єпископа та литовського канцлера митрополит Іоанн, застерігаючи, що московський володар може «у нужи (при необхідності) по следу князя Ивана достати». І якщо великого князя литовського не відлякувала така перспектива, то, гадаємо, можна погодитись із припущенням, що він сподівався певних політичних дивідендів.

А вони могли б бути неабиякими з огляду на амбітність князів-перебіжчиків, котрі вважали себе потенційними претендентами на московський престол. Зокрема, відомо, що ще 1448 р., з відновленням воєнних дій між Шем'якою та Василієм II, Іван Андрійович Можайський, порушивши укладену 1447 р. угоду з великим князем московським, звернувся через свого тестя, князя Федора Воротинського, до Казимира, обіцяючи за допомогу в справі «посаженья его на княстве Московском» Ржеву, Мединь, Козельськ і визнання Казимира своїм сюзереном. І хоч тоді надії Можайського не здійснилися, він не полишав своїх намірів: на початку 1460-х рр., уже перебуваючи на чужині, Іван Андрійович уклав угоду із сином боровського й серпуховського князя Василія Ярославича Іваном Васильовичем, котрий утік до Литви після опали, яка спіткала його батька; ця угода, спрямована на повернення їхніх «отчин», передбачала можливість того, що в майбутньому Можайський «достанет великого княженья».

До речі, 1446 р. той же Василій Ярославич, переховуючись у Литві як сподвижник Василія II після його ув'язнення, також отримав від Казимира значні земельні пожалування (Стародуб, Гомель, Брянськ і Мстиславль), хоч практично не скористався з цього надання, повернувшись невдовзі на батьківщину. Отже, не виключено, що безвідносно до політичної ситуації володар Литви був схильний передати «у приватні руки» ці віддалені «україни» своєї держави. Що ж до Можайського, то він мав і певні спадкові права: його дід по матері Олександр Патрикійович князював у Стародубі.

Можайський з Шем'ячичем швидко обвиклися в Литві. До володінь першого 1465 р. додався Брянськ. Однак надужиття нового володаря призвели до його конфронтації з місцевою громадою. Вже після смерті Івана Андрійовича окремі непорозуміння переросли у відкритий конфлікт, під час якого загинув онук Івана

Можайського Федір Андрійович; за цих умов Казимир передав Брянськ в управління своєму намісникові (1486).

Втім сваволя було невіддільне від життя на «українах» Литовської держави, зокрема на Сіверщині. Тут князі почували себе самостійними правителями, маючи не лише власні почти, а й військові загони. Зловживаючи своїм високим становищем, вони не зупинялися навіть перед неприхованим грабунком колишніх співвітчизників: в «украинных жалобных списках», переданих Іваном III Казимиру наприкінці 80-х рр. XV ст., зафіксовано скарги московських купців на здирства синів Можайського і Шем'ячича та людей з їхнього оточення (при цьому в переліку «трофеїв» крім східних тканин згадуються «четырнадцать брусов мыла грецкого... да два фунта перцу»).

Разом з тим сіверські князі не стояли осторонь загальнодержавного життя. Вони брали участь у московсько-литовській війні (1492—1493) та в молдавському поході (1497), допомагали відбудовувати Київ після спустошливого нападу Менглі-Гірея (1482). У повідомленні про цю надзвичайну за своїми масштабами акцію (до робіт було залучено близько 60 тис. чол.) князі Можайський і Шем'ячич фігурують як провідні репрезентанти Сіверської землі; ще більше зріс їхній політичний вплив після пожалування Семену Івановичу Можайському Чернігова 1496 р., внаслідок чого володіння цих князів перетворилися на суцільний земельний масив величезної площі, розташований у сусідстві з володіннями великого князя московського.

Прагнення Івана III утвердити свою владу в цьому регіоні (на який він претендував ще на початку 1490-х рр.) примусило його відмовитися від традиційно ворожої політики щодо нащадків найлютіших ворогів батька Василія II і розпочати таємні переговори з Семеном Можайським і Василієм Шем'ячичем, що про них сповіщається у литовській «Хроніці Биховця». Російські ж літописці занотували лише факт звернення обох князів до володаря Московщини у квітні 1500 р.: вони «прислали к великому князю Ивану Васильевичу, государю всея Русии, бити челом.., что на них пришла великая нужа о греческом законе (тут: переслідування православ'я), и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами».

Як насправді відбувалися ці події, залишається тільки гадати. На жаль, до наших днів не дійшли «тетради, где был писан князь Семенов Стародубского * и Шемячичев приезд»), які зберігалися

---

* Так називали в Росії Семена Можайського, уникаючи згадок про можайський уділ його предків.

в царському архіві у XVI ст. Втім навряд чи заслуговує на довіру офіційна версія московського двору про кампанію насильницького покатоличення православних, що нібито розгорнулася в Литві на зламі XV—XVI ст. Як свідчать джерела, в той період йшлося хіба що про проунійну орієнтацію митрополита Йосифа Болгариновича та пов'язані з цим спроби налагодження контактів з Римом, які аж ніяк не позначилися на ситуації на сіверській «україні» Литовської держави. Але посилання на релігійні утиски давало можливість московському князю порушити умови «вечного докончания» з Олександром Казимировичем (1494), котрими передбачалася відмова від прийому «служилых» князів з їхніми землями; тож Іван III, не дбаючи про обгрунтованість своїх звинувачень, прийняв «в службу и с вотчиной» Можайського та Шем'ячича, оголосивши себе їхнім протектором.

Він надіслав листа до Олександра, в якому погрожував заступитися за цих князів, якщо володар Литви зазіхатиме на їхні володіння. У своїй відповіді Олександр удав, буцімто нічого «не ведает о их городех и волостех», а знає лише, що його батько Казимир «их отцам подавал городы и волости свои им на поживенье». За цією позірною «непоінформованістю» Олександра неважко розгледіти справжні мотиви зради Можайського та Шем'ячича. Володіючи своїми землями як «поживеньем», вони могли будь-коли втратити їх (як це сталося з Брянськом, відібраним у Можайських). Перехід же на службу до великого князя московського обіцяв їм не тільки збереження сіверських вотчин, а й, за сприятливих обставин, примноження їх за рахунок земель, відвойованих у Литви. Вже 1500 р., при «виїзді» до нового володаря, Семен Можайський захопив Любеч, який належав його двоюрідному братові князю Василію Верейському. Згодом володіння перебіжчиків зросли ще більше: за свідченням літописця, Іван III «придал» Семенові Можайському Почеп, Мглин, Дроків і Попову Гору, а Василію Шем'ячичу — Путивль і Радогощ.

Втім Можайський не довго втішався плодами своєї зради: по кількох роках він пішов з життя, залишивши сина Василія, за яким у Московщині закріпилося прізвище «Стародубський». Що ж до Шем'ячича, то його контроль над Путивлем деяким науковцям видається сумнівним. Скептицизму їм додає розповідь австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна (автора надрукованих 1549 р. «Записок про Московію») про «государя Димитрія», який був нібито володарем Путивля. За Герберштейном, Василій Шем'ячич звів наклеп на цього Димитрія, внаслідок чого той потрапив до в'язниці й

невдовзі помер, «знесилений неволею та скорботою», спричиненою звісткою про смерть його єдиного сина, який утік від татар, прийняв магометанство і був убитий разом з коханою дівчиною. Щоправда, особа таємничого «государя» не піддається ідентифікації, а на твір Герберштейна не завжди можна покладатись як на надійне джерело: адже він інкримінував Василію Шем'ячичу і переслідування Василія Стародубського, хоч, насправді, якраз останній двічі звинувачував Шем'ячича у зраді, й підозра, що той «уряживается служити королю», тяжіла над ним не один рік.

Хто знає, чи пам'ятали в Москві осторогу Олександра Литовського, котрий на звістку про «від'їзд» сіверських княжат прокоментував її в такий спосіб: «А тыи здрайцы (зрадники), чого звыкли делати от отцов своих, то и тыми разы вчинили и над господарем вашим напотом тое ж вчинят». Це пророцтво, однак, не збулося. Нові піддані вірно служили Іванові III, а після його смерті (1505) — Василію III. Васальний зв'язок зміцнили шлюбні узи: 1506 р. Василій Стародубський одружився з сестрою першої дружини великого князя, Соломонії Сабурової. Однак цей шлюб, як і перший шлюб Василія III, виявився бездітним, і після смерті Василія Стародубського (1518) його землі перейшли своякові.

З часом було ліквідовано й уділ Василія Шем'ячича. Цей князь залишався помітною постаттю на тогочасному політичному обрії і мав значну свободу дій у зовнішніх зносинах. Тож не дивина, що наступник Олександра Казимировича, великий князь литовський і польський король Сигізмунд I, не раз робив спроби перетягти Шем'ячича на свій бік. За цих умов опала останнього була тільки справою часу. 1523 р. Шем'ячича викликали до Москви, де його підступно схопили й кинули за грати. Вкрай непривабливу роль у цій історії відіграв митрополит Даниїл, гарантувавши недоторканність князя, а потім без вагань порушивши свою клятву. Герберштейн, котрий перебував у Москві 1526 р., коли Василій Шем'ячич ще мучився в ув'язненні, згодом зазначив у своїх «Записках», що той потерпів через намагання піддатися польському королю, і водночас вказав на правдоподібнішу, з його погляду, причину: щоб безпечніше почуватися у власній країні, Василій III висунув проти могутнього новгород-сіверського князя фальшиве звинувачення у зраді.

Невдовзі, 1529 р., Шем'ячич помер. Його дружина й діти були змушені прийняти постриг, і рід вигас. І якщо в Москві про Василія деколи згадували як про «мужа славного и зело храброго и искусного в богатырских вещах» (щоправда, Андрій Курбський

написав ці рядки вже поза межами Росії), то у Вільно Шем'ячичів та Можайських пам'ятали лише як людей «підступних і віроломних, нещирих і ненадійних» (Михалон Литвин). Ці лаконічні характеристики, скупі літописні рядки й кілька розрізнених документів — усе, що залишилося від князів, які рішуче змінили долю цілого регіону і чиє власне життя було сповнене пристрастей, примарних надій та гірких розчарувань.

МИХАЙЛО ГЛИНСЬКИЙ

Серед численних князівських родин, котрі жили на теренах України в середні віки, були й такі, що мали тюркське походження. Це, зокрема, стосується князів Глинських, які вважали себе нащадками хана Мамая: за родовим переказом, після поразки останнього в Куликовській битві (1380) його син Мансур-Кият осів на Задніпров'ї, заснувавши тут Глинськ, Полтаву й Глинницю. Спадкоємцем цих володінь став його син Олекса. Охрестившись у Києві та прийнявши ім'я Олександр, він разом із сином Іваном почав служити великому князю литовському Вітовту (1392—1430). Володар Литви примножив маєтності Глинських і видав за Івана дочку князя Данила Острозького. Їхнім правнуком і був Михайло Глинський, котрий ще за життя уславився на всю Східну Європу.

Коли він з'явився на світ, рід Глинських уже занепадав. Михайлів батько, князь Лев Борисович, служив удільному князю Іванові Мстиславському, а потім — «по паном по литовским и з детми своими». Тож Михайло Львович (народився близько 1470 р.) не успадкував ані гучного титулу, ані просторих володінь; він міг розраховувати лише на власні здібності й опіку можновладців.

У середині 1480-х рр. юний Михайло надовго залишив батьківщину: високопоставлений родич Глинських Ян Літавор Хребтович, вирушаючи з посольством до Німеччини, «тово князя Михаила Глинсково взял с собою в Немцы и дал ево учити в Немцах тамошнему языку немецкому и грамотам. И там, в Немцах, князь Михайло Глинской веры своей русской (тут: православної) отступился». Глинський виявив разючу сприйнятливість до чужої культури: він перейшов у католицтво, досконало оволодів німецькою та латинською мовами (що засвідчують кілька його послань пізнішого часу, написаних вишуканим і вигадливим стилем). За словами австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна, котрий

залишив докладну оповідь про Глинського, в Німеччині князь Михайло «освоїв витончені манери й лицарські звичаї, був спритним у військових вправах: перегонах, фехтуванні, боротьбі, стрибках, а також і в розвагах, на зразок танців та всілякої куртуазії, чим і зажив собі особливої слави». Той-таки Герберштейн подав словесний портрет Глинського: «Він відрізнявся міцною статурою і гострим розумом, умів дати вірну пораду, був однаково здатним і на серйозну справу, і на жарт і, поза сумнівом, був, як кажуть, людиною на всяку годину». Таким запам'ятали князя в Німеччині, де Михайло Львович прослужив понад 12 років.

Якийсь час він залишався при дворі імператора Максиміліана I (1493—1519). Потім служив герцогові Альбрехту Саксонському і показав себе відважним воїном, здійснивши під його знаменами похід у Фрізію влітку 1498 р. Наприкінці того ж року Глинський після довгих мандрів повернувся до Литви й одразу ж привернув увагу великого князя литовського Олександра (1492—1506).

30-річний Михайло Львович зробив при віленському дворі блискучу кар'єру. Вже у березні 1499 р. його призначили намісником утенським. Далі князь Михайло займає нові почесні й вигідні посади: маршалка двору (1500), намісника мерецького (1501), намісника бєльського (1505). Глинський став найближчим радником великого князя (а з 1501 р.— і польського короля) Олександра. Прихильності всесильного фаворита шукали тепер поважні особи і навіть іноземні володарі. Приголомшливі успіхи небагатого князя не бозна-якого походження не могли не викликати заздрості в литовських вельмож; за цих умов конфлікт був неминучим.

Глинський зіткнувся з троцьким воєводою Яном Забезинським, який посідав одне з чільних місць в ієрархії Великого князівства Литовського. Щоправда, на той час вплив Глинського на короля був надто великим, і суперник князя Михайла, зазнавши поразки і втративши свою посаду, впокорився. Але ворожнеча продовжувала тліти, і після смерті високого покровителя Глинського — короля Олександра (1506) спалахнула з новою силою.

Того року до Литви вдерлися татари, і М. Глинський, заступивши хворого гетьмана й узявши на себе командування 7-тисячним військом, зумів уповні показати свої полководчі здібності. 5 серпня 1506 р. Михайло Львович здобув блискучу перемогу в битві під Клецьком, під час якої, за свідченням хроніста, під князем було вбито трьох коней, 12 серпня переможець з тріумфом в'їхав у Вільно. Він був у зеніті своєї слави. Але це

тривало недовго: через тиждень помер його благодійник, король Олександр. Глинський з почтом вирушив назустріч новому володарю, братові покійного — Сигізмундові, з яким перебував у приязних стосунках. Однак не дрімали і його вороги: активно поширювались чутки, що Глинський після смерті Олександра сам претендує на литовський престол. Зустрівши у Вільно сильну опозицію Глинському (на чолі з Я. Ю. Заберезинським) і не бажаючи, подібно до брата, підпадати під вплив честолюбного князя, Сигізмунд наприкінці 1506 р. відібрав у Михайла Львовича уряд маршалка двору. Слідом за тим втратив посаду київського воєводи його брат, Іван Львович.

Глинський не здавався. Він прагнув захиститися, вимагав від короля судового розгляду справи між ним і Заберезинським, але марно. Тоді князь вирішив використати свої широкі міжнародні зв'язки й навесні 1507 р. вирушив до Угорщини; у липні того самого року до Вільна прибув посол угорського і чеського короля Владислава Ягеллона (брата Сигізмунда I) з клопотанням за Глинського. Тоді ж Сигізмунд отримав послання від кримського хана Менглі-Гірея з вимогою: «тепере... князю Михаилу Лвовичу в Литовском князстве маршалство дай»; в противному разі хан погрожував розривом «братства» з королем. Однак усі ці дипломатичні демарші не вплинули на Сигізмунда.

Втративши надію на задоволення своїх вимог законним шляхом, Глинський зважився на відкритий заколот. 2 лютого 1508 р. він напав на двір свого ворога Заберезинського поблизу Гродно. Бідолаху посеред ночі витягли зі спальні й обезголовили. Чіткого плану подальших дій заколотники не мали. Від задуманого спочатку походу на Вільно довелось відмовитися за браком сил — адже єдиним «суспільним резервом», на який міг розраховувати Глинський, були його численні родичі й «підопічні».

Князь усе ще сподівався на примирення з королем. Зі своєї резиденції Турова він вів переговори з панами-радою у Вільно і з Сигізмундом, який тоді перебував у Кракові. Аж ось у Турів прибув гонець з Москви, дяк Микита Губа-Моклоков: великий князь Василій III кликав Глинського та його братів до себе на службу. Врешті-решт вони прийняли цю пропозицію і цілували хрест на вірність новому государю, а той вирядив їм на допомогу війська й обіцяв передати Глинським ті міста, котрі вони захоплять у Литві.

Воєнні дії розгорнулися влітку 1508 р. на території сучасної Білорусі та почасти Київщини. Ще два роки тому Михайло

Глинський бився у цих місцях з татарами й визволяв захоплений ними полон; тепер же він разом з московськими військами сам розоряв цю землю. У звіті Василію III князь так описував свої «успіхи»: «Везде... огонь пускали и шкоды чинили, и полону на колкос десять тысяч взяли». Втім, незважаючи на всі зусилля, заколотники не здобули жодного з тих міст, які вони обложили: ані Мінська, ані Слуцька, ані Орші, ані Мстиславля, ані Кричова.

Польський хроніст кінця XVI ст. Мацей Стрийковський додає до цього переліку Житомир та Овруч і приписує Глинським намір відновити традицію київського княжіння. За його словами, перебуваючи на Київщині, Василь Глинський умовляв місцеву шляхту перейти на бік його брата, котрий нібито збирався в разі перемоги відтворити «Київську монархію» у вигляді Великого князівства Руського. При цьому сам Михайло Львович, за Стрийковським, сподівався одружитися із вдовою Семена Слуцького, княгинею Анастасією, і в такий спосіб дістати права на Київ — спадкове володіння нащадків Володимира Ольгердовича.

Ці звістки хроніста, очевидно, є легендарними. Згадок про претензії Глинського на київський стіл немає в жодному із синхронних джерел, включаючи його власні послання. Із листування Сигізмунда з Менглі-Піреєм відомо, що останній пропонував Глинським «посадити (их) на Киеве и на всех пригородкех киевских и беречь их от короля». Тож не виключено, що інформація М. Стрийковського є далеким відголоском тих кримських планів. Щоправда, їм не судилося збутись: після краху своєї авантюри восени 1508 р. Глинські з купкою прибічників знайшли притулок у Росії, де їх радо зустрів Василій III, щедро обдарувавши й надавши значні земельні володіння (зокрема, Михайло Львович отримав «в кормление» Боровськ і Ярославець).

Опинившись у Москві, князь Михайло почав опановувати нову для себе роль — радника російського государя. При першій же зустрічі Глинський, поінформувавши Василія III про стан європейських справ, порадив йому запропонувати імператорові Максиміліану укласти союз проти польського короля, що й було негайно зроблено. Надалі М. Л. Глинський брав активну участь у створенні антиягеллонської коаліції, до якої планувалося залучити імператора, датського короля, саксонського герцога та гросмейстера Тевтонського ордену.

Однак найцікавіше полягає в тому, що, всіляко підбурюючи проти Сигізмунда всіх його сусідів, Глинський у глибині душі сподівався на можливість примирення з королем і навіть робив

певні кроки в цьому напрямі. Незаперечним свідченням цього є листи, надіслані князем влітку 1509 р. імператорові Максиміліану і магістратові м. Гданська. В цих посланнях Глинський докладно описує «жорстокі образи та інші несказанні лиха», завдані йому королем Сигізмундом та його радниками, а наприкінці прохає поклопотатися за нього перед тим-таки Сигізмундом, щоб він повернув братам Глинським та їх «приятелям» несправедливо відібрані маєтності й уряди. Ця кореспонденція містить і нарікання на Василія III, який нібито «нічого так не бажає, як нашої загибелі».

Пишучи про бажання московського князя його погубити, Михайло Львович явно лукавив: у ті часи Василій III цілком довіряв Глинському, і той мав значну свободу дій у дипломатичній сфері (завдяки чому й зміг надіслати згадані вище послання). Однак не виключено, що честолюбний князь у Москві зіткнувся з гострим суперництвом у придворному середовищі, котре обмежувало його амбіції, й захотів повернутися до Литви. Але, як виявилось, про примирення із Сигізмундом не могло бути й мови: якраз 1509 р. литовські посли вимагали в Москві (зрозуміло, безрезультатно) видачі князя Михайла та його братів як зрадників.

М. Л. Глинський узяв активну участь у черговій російсько-литовській війні, що розпочалася 1512 р. Метою цієї кампанії стало здобуття Смоленська, який перебував під владою Литви. У смоленських походах Михайло Львович командував одним із полків, а під час третьої, останньої облоги міста влітку 1514 р. він, за свідченням польських хроністів, повів переговори зі смолянами, схиляючи їх до капітуляції. При цьому Глинський, очевидно, дбав про власні інтереси — адже, за С. Герберштейном, Василій III обіцяв передати Смоленськ у спадкове володіння князю Михайлу, якщо той здобуде це місто.

Важко судити, що більше вплинуло на мешканців Смоленська — красномовність М. Л. Глинського чи безперервний артилерійський обстріл міста, але 31 липня 1514 р. вони відчинили його ворота. Василій III не збирався виконувати своїх обіцянок. За цих умов скривджений князь Михайло остаточно вирішив примиритися із Сигізмундом і повернутися на батьківщину (можливо, переговори про це він розпочав ще під час облоги Смоленська, ведучи, як звичайно, подвійну гру). Цього разу король дарував князю-зрадникові своє прощення і надіслав йому охоронну грамоту. Однак у вирішальний момент наміри Глинського викрили, його схопили воєводи Василія III і закутого в «железа» відправили до Москви. Потяглися довгі роки ув'язнення.

1517 р. до Москви приїхав імператорський посол Сигізмунд Герберштейн. За наказом Максиміліана I він мав посприяти звільненню Глинського, щоб відвезти його до імператора, однак зазнав невдачі. А ще через п'ять років, у листопаді 1522 р., в інструкції московському посольству до Литви було згадано про те, що Глинський «ныне в греческом законе (тут: православ'ї), и пожаловал его государь наш, в своей опале освободил». І хоч з поверненням Михайла Львовича до батьківської віри умови його життя, мабуть, дещо поліпшилися, це ще не означало, що опальний князь вийшов на волю. Лише в лютому 1527 р., після одруження Василія III з племінницею М. Л. Глинського княжною Оленою Василівною, князя Михайла було звільнено; великий князь московський повернув йому «казну» і пожалував вотчиною. Тоді ж за наказом Василія III Михайло Глинський одружився з дочкою князя Івана Васильовича Німого-Оболенського.

Упродовж наступних років московський володар виявляв прихильність до князя Михайла, а в грудні 1533 р., вмираючи, призначив Глинського одним з опікунів свого малолітнього сина — майбутнього Івана IV Грозного. Певна річ, це призначення викликало роздратування в придворному середовищі, де «чужака» Глинського не любили, і незабаром князь втратив вплив на державні справи. Опозиція Глинському збіглася із сильним «антилитовським» рухом при московському дворі, й коли в серпні 1534 р. було звинувачено у зраді й заарештовано кількох осіб (головно, вихідців з Литовської держави), серед них опинився і Михайло Львович — «поиман бысть по слову наносному (за доносом) от лихих людей», як зі співчуттям зазначав літописець. Усі відвернулися від нього, навіть племінниця — велика княгиня Олена. М. Глинський помер в ув'язненні 15 вересня 1536 р. Його дружина, Олена Іванівна, на кілька років пережила чоловіка. Ще раніше, 1533 р., пішла з життя їхня дочка, Фетинья. Син Василій, щоправда, дожив до 1564 р., однак не мав дітей, і ця гілка роду захиріла.

Слава Глинського надовго пережила і його, і його нащадків. Він був яскравою, незвичайною особистістю. Однаково добре володіючи пером і мечем, Михайло Глинський служив п'ятьом монархам у Німеччині, Литві та Росії, хоч насправді дбав лише про власні інтереси. Навряд чи він відчував любов до батьківщини: цьому космополітові, либонь, було добре всюди, де цінували його таланти, де зважали на його впливовість, де він користувався владою. Двічі цей князь міняв віросповідання: як і для багатьох інших діячів доби Ренесансу та Реформації, для Глинського релігійне

питання було підпорядковане інтересам кар'єри й політики. Двічі він зазнавав нищівної поразки, але з гідними подиву енергією і завзятістю знову починав видиратися на вершину. Авантюрист міжнародного масштабу, майстер подвійної гри, непербірливий у засобах, Михайло Глинський сам-один боровся з численними суперниками, обставинами й долею.

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ

Коли заходить мова про гучні придворні титули й пошанування від володарів за державний розум та полководницькі таланти, перед якими схилялися і сучасники, і нащадки, не можна не згадати Костянтина Івановича Острозького, представника славетного княжого роду, членів якого оповивав ореол «некоронованих королів Русі» з кінця XIV до середини XVII ст. За власною генеалогічною легендою, Острозькі походили від волинської гілки Мономаховичів-Романовичів, нащадків Романа й Данила Галицьких. Такої самої думки дотримується і багато істориків-генеалогів, незважаючи на брак конкретних доказів спорідненості між останніми Романовичами і першим документально зафіксованим 1340 р. острозьким князем — Данилом з Острога (Daniel de Ostrow). Іншу гіпотезу, запропоновану в 60-х рр. минулого століття Михайлом Максимовичем, розвинув у своїй фундаментальній праці «Литовсько-руські князі» (вийшла польською мовою у Варшаві 1895 р.) Юзеф Вольф, авторитетний знавець генеалогій княжих родин, що жили у Великому князівстві Литовському. За цією версією, Острозькі походили не з галицької, а з турово-пінської гілки Рюриковичів — князів Ізяславичів; зокрема, Данило з Острога був онуком князя Юрія Пінського, який помер 1292 р. Нарешті, у 30-х рр. нашого століття львівський історик Юзеф Пузина висунув ще одну гіпотезу. Погоджуючись з тим, що коріння цього роду є дійсно турово-пінським, а не галицьким, він на основі зіставлення відомостей з хронік і документів XIV—XV ст. спробував довести, що Данило з Острога походив з династії литовських князів і доводився онуком Гедиміновому синові Наримунту (Глібу-Давиду), котрий у 1316—1317 рр. заволодів Туровом і Пінськом. Обгрунтовуючи свою точку зору, Пузина першим з-поміж істориків слушно відзначив, що генеалогічні перекази, які дійшли до нас у версіях другої половини XVI ст. (а саме в цей час і виникла легенда Острозьких про походження від Данила Галицького), відбивали не так

історичні реалії, як особливості свідомості людей тієї доби. Коли вперше в Україні-Русі прокинувся інтерес до родослів'я, вважав учений, вирішальну роль у генеалогічних реконструкціях відігравало протегування того чи іншого роду православній церкві, що автоматично асоціювалося з руським походженням — від кореня Рюриковичів.

Між князем Данилом з Острога і Костянтином Острозьким пролягало три покоління. Їх послідовність схематично виглядає так.

Данило з Острога, князь холмський (помер 1376 р.), Федір Данилович Острозький, луцький воєвода (1386—1392), учасник Грюнвальдської битви та гуситських воєн у Чехії, помер після 1411 р.; незадовго до смерті постригся у ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосія, згодом канонізований як один з печерських угодників-чудотворців. Василь Федорович Острозький (Василь Красний), туровський намісник, фундатор славетного Дерманського монастиря на Волині, будівничий Острозького замку, помер близько 1450 р. Іван Васильович Острозький, талановитий воєначальник, уславився кількома перемогами над татарами, помер після 1466 р.

У князя Івана Васильовича та його дружини, дочки князя Івана Бєльського, було двоє синів. Старший, Михайло, луцький намісник і маршалок Волинської землі (тобто головнокомандувач ополчення волинських бояр), помер бездітним 1501 р. Відтак родова спадщина сконцентрувалася в руках молодшого сина Костянтина, народженого близько 1460 р. Документальні згадки про молодого княжича сягають 1486 р., коли в супроводі старшого брата він з'явився на столичному великокняжому дворі у Вільні. Під 1491 р. зафіксовано першу звістку про його військові здібності, виявлені в експедиції проти одного з татарських наїздів, особливо дошкульних на зламі XV — XVI ст., коли загони кримчаків, плюндруючи Україну й Білорусь, доходили аж до околиць Вільна. Протягом 1492—1494 рр. волинський аристократ відзначився у бойових діях на розпочатій після смерті великого князя Казимира (7.VII.1492) війні між Великим князівством Литовським і Московською державою. Досягнута 1494 р. мирна угода була скріплена шлюбом нового великого князя литовського Олександра з Оленою, дочкою московського володаря Івана III. Серед 60 довірених осіб Олександра, що виїхали в січні 1495 р. зустрічати наречену на кордонах держави, був і Костянтин Іванович Острозький.

Династичний шлюб не приніс очікуваного миру. До 1500 р., коли розпочалася нова війна, на терени Великого князівства за

погодженням з Москвою хвилями набігали загони її тогочасного союзника — кримського хана Менглі-Гірея. В боротьбі з ними й почала складатися гучна слава волинського князя, якому вдалося тричі отримати переконливу перемогу над татарами — під Мозирем, на р. Уж у Київському Поліссі та під Очаковом. Наслідком цих перемог було те, що старий головнокомандувач русько-литовського війська Петро Кішка, помираючи, рекомендував великому князю на своє місце хороброго волинця. Так, восени 1497 р. Костянтин Іванович став гетьманом Великого князівства Литовського і тоді ж як людина, особливо компетентна у війнах зі степовиками, отримав намісницький уряд у прикордонних Вінницькому та Брацлавському замках. Тим часом на початку 1500 р. про свій перехід на бік Москви оголосили кілька порубіжних князів, які передали під верховенство Івана III підвладні їм території, що суперечило змістові мирної угоди 1494 р. Протест Великого князівства Литовського Москва відхилила, насувалася нова війна, і в травні 1500 р. Костянтин Острозький з невеликим авангардним загоном у 4,5 тис. вершників вирушив на схід — «стерегти кордони». Головна армія на чолі з великим князем мала поволі просуватися слідом. Проте обставини склалися так, що саме загонові гетьмана неподалік Смоленська, над малою болотистою річкою Ведрош, довелося прийняти на себе удар з'єднаних російських сил чисельністю до 40 тис. вояків. 14 липня кінноту Острозького було вщент розгромлено, а його самого серед інших поранених захоплено в полон.

Кінець цієї війни, розпочатої поразкою на Ведроші, став для Великого князівства катастрофічним: за мирною угодою 1503 р., довелося відступити на користь Москви Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Гомель, Брянськ, Стародуб, Мценськ та ін. — усього 19 міст і 70 волостей, що провіщало в майбутньому непримиренну боротьбу між сусідами-суперниками. Що ж до князя Острозького, то йому довелося пробути в московському полоні довгі сім років. Спочатку знатного в'язня тримали в острозі у Вологді, а 1501 р. перевезли до столиці, наполегливо умовляючи перейти на бік Москви. Врешті-решт восени 1506 р., вже після смерті Івана III, Острозький погодився підписати присягу на вірність новому московському князю Василію III, отримавши як винагороду чималі земельні маєтки й посаду головнокомандувача збройних сил, що мали захищати прикордоння від татарських нападів. Звільнений з-під варти, він має змогу виїжджати з Москви. Тож улітку 1507 р., прямуючи нібито для перевірки вартових залог на Чернігово-Сіверщину, колишній в'язень перетнув кордон і вже

25 вересня урочисто в'їхав у Вільно. Коментуючи цю подію, один з творців новітньої російської історіографії, Микола Карамзін, який називав Острозького «братом росіян по церкві, але їхнім страшним ворогом на полі бою», писав про неї так: «Любов до вітчизни і ненависть до Росії примусили його осоромити себе ганебною справою: ошукати монарха, митрополита, порушити клятву».

Повернення Костянтина Острозького було відзначене як урочиста подія. Сигізмунд І Старий, який після смерті Олександра (1506) став королем польським і великим князем литовським, повернув колишньому бранцеві пост гетьмана і відновив його на посаді намісника Вінницького та Брацлавського замків, водночас призначивши луцьким старостою і маршалком Волинської землі. Оскільки ж Волинь і Східне Поділля (Вінниччина та Брацлавщина) становили єдину військово-адміністративну одиницю, яка на час війни підлягала волинському маршалкові, в руках князя Острозького зосередилася юрисдикція над більшою частиною української території, що входила до складу Великого князівства. Головною функцією намісника цих «далеких земель» (як їх називали у Вільні), розташованих на порубіжжі зі Степом, була охорона населення від татарських наїздів. Малі грабіжницькі загони кримчаків та ногайців відбивали сторожові боярські варти, що чатували «на шляхах і переправах татарських». Коли ж у похід вирушало кількатисячне військо під проводом хана, членів його родини або мурз, йому назустріч спрямовувалися кінні відділи князя Острозького. Збереглися свідчення, зокрема, про значні битви гетьмана з татарами: 1509 р. на теренах Галичини, 1510 і 1511 рр.— у Білорусі, 1516 р.— на Волині та ін. Найбільшу славу принесли Костянтину Івановичу розгром 24-тисячного ханського війська в червні 1512 р. під Вишневцем на Волині, коли було визволено 16 тис. невільників і здобуто понад 10 тис. татарських коней, а також перемога взимку 1527 р. на р. Ольшаниці (сучасна Білоцерківщина), де вдалося наздогнати 20-тисячне військо, що поверталося з України зі здобиччю. Похід кримчаків і ногайців 1512 р. здавався таким небезпечним, що Сигізмунд І наділив князя на час воєнних дій повноваженнями диктатора, з правом карати «горлом і ув'язненням» кожного, хто відмовить йому в послухові. А після перемоги на Ольшаниці Острозький на запрошення Сигізмунда вирушив до Кракова, де король і королева вітали героя під час його тріумфального в'їзду до польської столиці.

Втім у війнах з татарами траплялися і гіркі поразки. Саме таку довелося пережити Костянтинові Івановичу в серпні 1519 р. під

м. Сокалем на Галичині. За місяць до цієї драматичної події 40-тисячне татарське військо наїхало на Київщину і Волинь. Очоливши близько 7 тис. вершників, у тому числі з галицької шляхти, гетьман перехопив орду, вже обтяжену здобиччю, на зворотному шляху з України. Однак запальна й недисциплінована галицька шляхта, випередивши наказ князя, зав'язала бій з тактично невигідної позиції. Рятуючи ситуацію, Острозький був змушений підтримати наступ, який, однак, скінчився повною поразкою. У битві загинуло троє руських князів і безліч волинської та галицької шляхти, а сам гетьман ледве врятувався втечею.

Але навіть такі гіркі поразки не затьмарювали слави Костянтина Івановича в очах сучасників. Як видно з мемуарів австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна, який у 1517 і 1526 рр., простуючи в Москву, спілкувався з руською і литовською знаттю, Острозький належав до найзнаменитіших людей Великого князівства. Характерно, що саме йому приписували винайдення специфічних тактичних прийомів боротьби з татарами, які з середини XVI ст. набули великого поширення. Герберштейн зі слів своїх інформаторів описує їх так: «Костянтин безліч разів розбивав татар, при цьому він не виступав їм назустріч, коли вони ватагою йшли грабувати, а переслідував обтяжених здобиччю. Як тільки вони добиралися до місця, в якому, як їм здавалося, можна, нічого не боятись, перевести подих і відпочити (а це місце було йому відоме), він приймав рішення про напад. І зненацька, з першим промінням сонця нападав і вчиняв їм повний розгром».

Напружені взаємини Великого князівства Литовського з Російською державою, які впродовж усього XVI ст. розвивалися під знаком збройного протистояння, не залишали гетьманові часу на мирний перепочинок і тоді, коли на українсько-татарському прикордонні випадало затишшя. Зокрема, вже через півроку після його повернення з московського полону розпочався воєнний конфлікт між Вільном і Москвою, спричинений виступом князя Михайла Глинського. Очолював об'єднані сили Корони Польської і Великого князівства Костянтин Острозький.

1512 р. з ініціативи Василія III розпочалася нова війна. Головною метою московського володаря було оволодіння Смоленськом, але ні перший, ні другий (1513) походи успіху не мали. Вирішальна боротьба розгорнулася під час третього походу, коли 1514 р. російська армія чисельністю до 80 тис. чол. знову взяла в облогу місто. 31 липня городяни капітулювали. Після цього загони переможців швидким маршем вирушили вглиб Білорусі, здобувши

без великих втрат Мстислав, Кричів, Дубровну. Чисельність русько-литовських збройних сил була значно меншою, ледь перевищуючи 30 тис. чол. У Мінську було проведено їх прискорений збір, і під проводом гетьмана Костянтина Острозького ця армія рушила назустріч московській. На початку вересня обидва війська зійшлися на березі р. Кропивни під Оршею. До генерального бою дійшло 8 вересня. Тонкий тактичний прийом гетьмана, який, інсценувавши панічний відступ, зумів заманити противника в пастку, де розташовувалась замаскована артилерія, забезпечив повну перемогу русько-литовській армії. Рятуючись втечею, рештки московського війська гинули в болотах і на переправах через Кропивну й Дніпро; загальні втрати Москви становили 30—40 тис. вояків. Уся командна верхівка, 48 осіб, потрапила в полон; її долю розділили близько 1,5 тис. дворян. Загалом же війна точилася з перемінним успіхом аж до 1522 р., завершившись угодою виснажених сторін про 5-річне перемир'я, на час якого Смоленськ залишався в руках Москви (боротьба за нього тривала ще понад століття, аж доки 23 вересня 1654 р., після двомісячної облоги, одна з наймогутніших фортець Подніпров'я не відійшла остаточно у власність Росії).

Як бачимо, перемога на р. Кропивній не поставила крапку у війнах Русько-Литовської і Московської держав. Однак вона мала особливе значення для Великого князівства Литовського. Адже, з одного боку, в найкритичніший момент вдалося оборонити цілісність території і піднести моральний дух пригніченого попередніми поразками воїнства, а з другого — змінити розклад міжнародних сил на свою користь і, зокрема, досягнути розладнання небезпечного військового альянсу між Москвою і німецьким імператором. Битва на Кропивній увійшла до героїчного фольклору Великого князівства, а символом перемоги стало ім'я гетьмана Острозького, якого за звичаями тих часів пишномовно порівнювали з героями античної та священної історії. Римський легат у Польщі Пізо в листі до папи 1514 р. писав: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу... У себе вдома він благочестивіший за Нуму, а відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося навернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число люду, настільки багато серед своїх важить його ім'я і авторитет».

Пізніша православна традиція справді називала князя опікуном і світським протектором церкви першої чверті XVI ст. І хоча новітня історіографія вбачає в цьому твердженні деяке перебільшення,

документально зафіксовано цілий ряд щедрих вкладів гетьмана на православні храми й монастирі — в Острозі, Турові, Дубні, Дермані, Жидичині, Межирічі, Вільні, Новогрудку тощо. Особлива увага приділялася Києво-Печерському монастирю, де спочили в Бозі Костянтинів прадід Феодосій і дід Василь. У описах Києво-Печерської лаври кінця XVIII ст. навіть стверджувалося, що Костянтин Іванович наприкінці життя подарував монастиреві «літери і всі знаряддя до друкарської справи», що дозволило з 1533 р. налагодити книгодрукування (нині загальноприйнятою датою його початку в Києві вважається 1615 р., проте дехто з істориків ставить її під сумнів). Загалом же авторитет князя Костянтина відігравав стабілізуючу роль в житті православної спільноти Великого князівства. Зокрема, двічі — після смерті митрополита Йосифа II Солтана (1521) і Йосифа III (1528) — Костянтин Іванович отримував великокняжі листи на право опіки над Київською митрополією до виборів нового ієрарха, а 1511 р. внаслідок його клопотання було проголошено привілей на підтвердження стародавнього права київських митрополитів і православних єпископів на автономний церковний суд та адміністративне управління без втручання світської влади.

Переглядаючи щаблі придворної кар'єри Костянтина Івановича, мусимо визнати, що жоден з українських аристократів ніколи не досягав у Великому князівстві Литовському такого високого суспільного становища. До самої смерті він на посту гетьмана очолював русько-литовські збройні сили. 1511 р. князь отримав посаду каштеляна столичного Віленського замку, а 1522 р. — троцького (тракайського) воєводи. Два останні пости вважалися найвищими в посадовій ієрархії Великого князівства. За ухвалою 1413 р., їх могли обіймати лише католики, тимчасом як князь Костянтин славився як ревний прихильник православ'я, що додатково свідчить про його значущість у придворних колах. Це не означає, що в нього не було ворогів. Так, люта ненависть розділяла Острозького і канцлера Великого князівства Ольбрехта Гаштольда. Засліплений ворожнечею литовський магнат навіть пробував звинуватити князя в державній зраді, а в приватних листах, натякаючи на стрімкість його кар'єри, називав «новою людиною», «русином підлої кондиції» і «сином мізерного княжого роду». Не виключено, що за жовчними інвективами Гаштольда ховалися і якісь реальні риси особистої вдачі князя, котрі неможливо розгледіти в панегіричному славослів'ї інших тогочасних джерел. Наприклад, Гаштольд вважав Острозького людиною хитрою, потайною і віроломною, «як усі

русини». Той факт, що прибульцю з далекої Волині, тобто людині справді «новій» серед вельможної магнатерії, вдалося втриматися на високій хвилі всупереч тому, що за роки його придворного життя помінялося аж три правителі (Казимир Ягайлович, Олександр і Сигізмунд I), свідчить про неабиякі дипломатичні таланти, а простіше кажучи — витримку, обережність і хитрість.

З певністю можна твердити й те, що Костянтин Іванович не був безсрібником. Власне, за його життя (і його зусиллями) закладалися економічні підвалини потужності дому Острозьких, чиї статки зросли не менш як удвічі за рахунок великокнязівських пожалувань-вислуг, серед яких — волинські замки й волості Полонна, Здолбиця, Здолбунів, Глинськ, Богдашів, Красилів, Звягель, Чуднів, Степань, Кузьмин та чимало інших. Ряд сіл у процесі заокруглення своїх володінь гетьманові вдалося викупити у дрібних бояр-власників, а за таким «добровільним продажем», як свідчить тогочасна практика, найчастіше стояв примус. Великі земельні комплекси потрапляли до рук могутнього придворного і внаслідок конфіскацій: саме так власністю Острозьких став Турів з прилеглостями (відібраний у князів Глинських після повстання) та 44 села Кузьминської волості на Кременеччині, передані князеві від звинувачених «у злодійстві» бояр Мамоничів. Тож на 1528 р., коли відбувся перший перепис русько-литовського війська, який дає уявлення про майновий стан тогочасної шляхти, Костянтин Іванович був четвертою за заможністю людиною в країні, виставивши 426 вершників (від 8 служб, тобто земельних ділянок підданих, ставили одного вершника, відтак князю належало не менш як 3408 служб, або десь до 60 тис. підданих).

Одружувався Острозький двічі. Його першою жінкою, пошлюбленою 1509 р., була княгиня Тетяна Семенівна Гольшанська, дочка новогрудського воєводи й сестра віленського каштеляна, котра народила сина Іллю (1510) і померла 1522 р. Уже через два тижні після похорону, 26 липня 1522 р., князь Костянтин уклав нову шлюбну угоду про одруження з княгинею Олександрою Слуцькою, двоюрідною онукою останнього київського князя Семена Олельковича. Олександра принесла гетьманові величезний посаг і народила йому ще двох дітей — сина Василя (1526) і дочку Софію, яка померла малолітньою.

Костянтин Іванович доклав чимало сил до оздоблення свого родового гнізда — Острога. Однак не він був його улюбленою резиденцією — частіше князь з родиною перебував у Турові. Саме тут він і помер у середині серпня 1530 р. За передсмертною

волею, тіло небіжчика було перевезене до Києва і 24 вересня поховане в крипті Успенського собору Печерського монастиря (згодом поруч з ним поховали й княгиню Олександру Слуцьку). 1579 р. син Острозького, князь Василь, встановив над цим похованням мармуровий скульптурний надгробок роботи відомого львівського скульптора Себастяна Чешека, який зобразив гетьмана в традиційній для ренесансної скульптури цього жанру позі сплячого лицаря. Гробниця зазнала пошкоджень під час пожежі в Лаврі 1718 р., але фігура Острозького вціліла. Реставрована й поновлена, вона перебувала в Успенському соборі аж до 3 листопада 1941 р., коли головну святиню Лаври безжально висадили в повітря в день її відвідин президентом Словаччини Тісо. Прах Костянтина Івановича потривожили археологічні експедиції 1960—1980-х рр., а також забивання паль для проектованої реконструкції собору.

Збереглося кілька пізніх копій олійного портрета, написаного нібито за життя князя. В досить несподіваному місці — одній з приватних римських колекцій — авторові цих рядків нещодавно вдалося побачити оригінал, що атрибутується як портрет невідомого. Чи справді він є зображенням Острозького, якому судилося здійснити таку далеку мандрівку, чи, навпаки, не має ніякого відношення до князя і атрибуція згаданих копій — лише плід фантазії істориків мистецтва, на сьогодні залишається загадкою.

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Князі Вишневецькі, чиїм родовим гніздом було м. Вишневець на півдні Волині (тепер у Тернопільській області), на власній генеалогії зналися досить туманно. Знадобилося багато дискусій істориків другої половини XIX — початку XX ст., аби майже напевно з'ясувати, що початки роду сягають великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, а точніше — його сина, новгород-сіверського князя Корибута (Дмитра). Автор жалобної поеми 1585 р. на смерть черкаського і канівського старости Михайла Вишневецького (двоюрідного брата героя, про якого йтиметься далі) цього ще не знав. За його твердженням, дві споріднені родини — Збаразькі й Вишневецькі — «пішли від славного Корибута, який опанував славетну Чехію і статечно в ній королював». У цій звістці Корибута-Дмитра поплутано з його сином Сигізмундом Корибутовичем, який протягом 1422—1427 рр. як намісник Вітовта перебував у Чехії, брав активну участь у

гуситських війнах, а 1435 р. серед інших прибічників Свидригайла загинув у нещасливій для Русі битві на р. Швента. Від Сигізмунда згадані княжі роди не могли піти з тієї простої причини, що герой гуситських воєн загинув неодруженим і бездітним. Тож засновником обох гілок насправді був молодший брат Сигізмунда Федір Корибутович (помер близько 1434 р.), брацлавський і кременецький намісник, чиєю «отчиною», тобто гніздом володінь, було м. Збараж з прилеглостями включно з Вишневцем. В останній чверті XV ст. онуки князя Федора, поділивши спадщину на збаразьку і вишневецьку половини, започаткували дві однойменні княжі гілки.

Жодна з родин не могла похвалитися особливими статками, бо синів народжувалося багато, й родові землі чимдалі більше дрібнилися при поділах спадщини. Наприклад, у батька майбутнього козацького героя, князя Івана Михайловича Вишневецького, було аж троє братів. Тож не дивно, що при переписі руськолитовського війська 1528 р. Іван Михайлович виставив усього 14 озброєних вершників, а його брати відповідно 12, 15 і 5 (для порівняння, Костянтин Іванович Острозький спромігся тоді аж на 426 вершників). У самого Івана Михайловича окрім двох дочок, виданих заміж у Литву, теж було четверо синів: Дмитро, Сигізмунд (загинув юнаком), Андрій і Костянтин. Старший з них, Дмитро Іванович, якому судилося стати найромантичнішою постаттю української історії, вперше згадується під 1545 р., коли проводилася ревізія укріплень Кременецького замку. Від себе й неповнолітніх братів князь Дмитро, як записано в ревізійному акті, мусив утримувати в порядку замкові городні силами підданих із сіл Кушлин, Підгайці, Окнини, Тараж, Комарин, Крутнів і Лопушна. Такий маєток виглядав би непоганим для пересічного заможного пана, але був вочевидь замалим для гордого нащадка Гедиміновичів.

Сказане певною мірою пояснює, чому впродовж усього XVI ст. Вишневецькі є одними з найневтомніших «слуг» тогочасних володарів, причому не на тихих престижних синекурах, а на тривожних постах прикордонних намісників — у Брацлаві, Любечі, Черкасах, Каневі, Житомирі. Згадана вище жалобна поема про князя Михайла, який понад 20 років (1559—1580) був старостою прикордонного Черкасько-Канівського староства, оповідає з подробицями про безперервні вилазки в степ, пригоди сторожової служби і сутички з татарами, під час яких, за традицією, князь завжди особисто мав розпочинати бій, надихаючи свій загін власною відвагою. Характерно, що серед Вишневецьких, як видно з дещо пізніших (уже до-

волі численних) пам'яток, культ особистої доблесті виразно домінував над іншими чеснотами, а здобуття воїнської слави вважалося найголовнішою запорукою оздоби роду (для порівняння, ідеальну домінанту поведінки князів Острозьких можна в загальних рисах звести до «мудрості», князів Четвертинських — до «благочестивості» тощо). Такі пріоритети родових цінностей формувалися не в одному поколінні, а стосовно Вишневецьких ще й були додатково підсилені тим фактом, що не вельми заможному родові довелося утверджуватися у фамільній княжій гідності завдяки власній шаблі.

У цьому контексті не виглядає випадковим, що молодий князь Дмитро (на час першої згадки про нього, 1545 р., йому могло бути ненабагато більше 20 років), покинувши на слуг господарство і малолітніх братів, рано виїхав з домівки в пошуках слави. Сталося це, як можна судити з поданої на сейм 1550 р. записки барського старости, знаменитого вояка Бернарда Претвича, у середині — другій половині 1540-х рр. Описуючи успішні походи проти татар, Претвич перераховує досвідчених ватажків, які їх очолювали, а серед нових на прикордонні юнаків, що лише віднедавна «почали вправлятися в лицарській службі», називає і князя Дмитра Вишневецького.

Порубіжні війни з татарами другої чверті — середини XVI ст. провадилися своєрідними партизанськими методами і з одного, й з другого боків, оскільки формально Туреччина та її васал, Кримський ханат, перебували в стані миру з Польсько-Литовською державою. З татарського боку регулярними порушниками миру виступали грабіжницькі ватаги з причорноморських степових орд, васальних щодо Криму. Їх виловлення і знешкодження на особливо вразливих для нападів прикордонних теренах — Поділлі, південній Галичині, Київщині — покладалися на намісників ланцюга оборонних замків над степом, або, як тоді говорили, Полем. На території Великого князівства Литовського такі замки стояли в Каневі, Черкасах, Вінниці й Брацлаві, а на рубежах Польщі — у Хмільнику, Барі (нині Вінницької обл.) і Кам'янці-Подільському, найбільшому місті українського порубіжжя. Саме тут містилася резиденція так званого коронного стражника, до обов'язків якого входило організовувати варти й розвідки на татарських шляхах, а також оповіщати населення про наближення небезпеки.

Цілком очевидно, що в азарті непідконтрольної верхам партизанської війни прикордонна адміністрація не обмежувалася погонею за татарськими ватагами, коли ті відступали зі здобиччю,

а й сама влаштовувала каральні походи «в татарські улуси» — під Килію, Білгород, Очаків і навіть у Крим, захоплюючи, своєю чергою, майно, коней та бранців (що в офіційних звітах з міркувань дипломатії замовчувалося). Ініціаторами таких локальних воєн і їхніми безпосередніми ватажками були прикордонні урядники, які очолювали й фінансували експедиції «в Поле», широко залучаючи до своїх недостатніх за чисельністю почтів козацтво. Так, на послуги козаків регулярно спирався канівський і черкаський староста 1514—1535 рр. Остафій Дашкович, якому пізніша легендарна традиція приписувала центральну роль в організації козаччини як професійної військової сили. З польського боку кордону зв'язки з козацтвом уперше налагодив хмільницький староста Предслав Лянцкоронський, герой походів 1516 р. на Білгород та Очаків, з часом прославлений хроністами як «перший гетьман запорозький». Набирали козаків у власні загони старший брат Предслава, кам'янецький староста Станіслав, коронні стражники Якуб Струсь та Миколай Сенявський, ротмістри порубіжних кінних рот Ян Сверчовський та Юрій Язловецький, врешті — найзнаменитіший герой прикордоння, барський староста 1540—1561 рр. Бернард Претвич. У 1530-х рр. за походами «в татарські улуси» виразно проглядається постать вінницького і брацлавського старости, згодом київського воєводи князя Семена Пронського, у 1540-х рр. — його наступників на старостуванні князів Федора Сангушка і Богуша Корецького; впродовж 1550-х козаками диригує черкаський староста Дмитро Сангушко і польний коронний гетьман Миколай Сенявський та ін. Османська загроза, яка з кінця XV ст. стала однією з визначальних тем європейської публіцистики, утверджувала в свідомості шляхти особливий престиж християнського героя-лицаря, воїна з переднього краю протистояння. Це приваблювало в загони прикордоння юнаків з найзнаменитіших родин, котрі, як писав сучасник, «рідко сходили з Поля, вважаючи це свого роду полюванням — ходити в Поле самим чи посилати туди свою челядь і підданих» (характерно, що такий спосіб життя, байдуже — провадив його великий пан чи простолюдин, сучасники називали «ходінням у козацтво»). Так, силою обставин склалася, сказати б, аристократична сторінка в історії ранньої козаччини, яка завдяки спільним інтересам та однаковому способу життя об'єднала (хоч і ненадовго) козаків-простолюдинів не тільки з незаможною шляхтою, що козакуванням заробляла на прожиток, а й з гордими магнатами, шукачами лицарської слави.

Феномен Дмитра Вишневецького, отже, полягав не в тому, що

йому вдалося знайти спільну мову з козаками Дніпрового Низу, а в тому, що князю вперше вдалося очолити козаччину зсередини, посівши лідерство в її епіцентрі. Втім зміни, які нагромаджувалися впродовж першої половини XVI ст. і в способі життя, і в загальному образі порубіжного степового добичника-козака, логікою власного розвитку підштовхували до організаційного оформлення козацької спільноти, яка сприяла б виживанню індивіда в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щомиті людина мусила бути готовою перейти від спокою до війни, покладаючись лише на власну мужність та Божу ласку, вимагав інших форм соціального групування, інакшого внутрішнього закону й порядку, ніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. Тож фундаментальні засади козацької спільноти, які склалися до середини XVI ст., і є загальновідомі з пізніших прикладів, просто не могли бути інакшими, бо інакше не вижила б сама спільнота — воїнське братство рівних, підпорядковане жорсткому авторитетові ватажка. Поштовхом до об'єднання розпорошених ватаг і громадок у міцний колектив згаданого типу могла стати тільки поява яскравої особистості загальновизнаного лідера, наділеного і реальною (майновою), і харизматичною (для Русі — княжою) потенцією. Цим вимогам ідеально відповідав авантюристичний лицар-князь Дмитро Вишневецький.

Можна досить точно визначити, коли Вишневецький, покинувши польові війни в почтах прикордонних урядників, пов'язує свої честолюбні плани й саме життя з козаками Дніпрового Низу. Ще 1552 р. він разом з Претвичем брав участь у поході на Очаків, а вже на початку 1553 р. в одному з королівських листів згадується, що князь Дмитро «на острові Хортиця, проти Кінських Вод, поруч з кримськими кочовищами» громадить довкола себе козаків і навіть ставить «замок». Тоді ж, улітку 1553 р., він раптово разом «з усією своєю ротою, тобто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе», виїхав на турецьку територію, на думку одних — у Стамбул, до султана, інших — у Білгород (Акерман), до коменданта турецького гарнізону. Про обставини перебування князя в турків нічого не відомо, окрім того, що гостя зустрічали з почестями. Мета цього вчинку донині вважається загадковою. На початку 1554 р. бачимо Вишневецького вже на королівському дворі, де за посередництвом Миколая Сенявського, давнього товариша Дмитра по прикордонних війнах, Сигізмунд-Август «пробачив» йому доволі дивний вояж і надав уперше запроваджений пост «стражника на Хортиці».

Відразу після цього князь зміцнює замок на Малій Хортиці (за останніми археологічними дослідженнями, кам'яний), котрий, власне, й став першою Запорозькою Січчю, твердинею козаччини серед Поля (пізніше, за два з половиною століття свого існування, місцеположення Січі мінялося сім разів, однак вона завжди була символом козацької єдності, про що козацьке прислів'я говорило так: «Січ — мати, Великий Луг — батько, отам і треба умирати»). Скориставшись сутичкою між Московською державою і Кримом, Вишневецький влітку 1556 р. здійснив першу військову операцію проти татар. Разом із загоном російського дяка Ржевського його люди пограбували околиці ханської фортеці Ісламкерман на Таванській переправі (поблизу теперішнього Берислава Херсонської обл.), а далі здобули Джанкерман (сучасний Очаків). Восени цього ж року князь ще двічі ходив на Ісламкерман, уже самостійно, причому в другому поході захопив і спалив укріплення, а гармати з нього перевіз на Хортицю.

Хортицьке козацьке гніздо почало серйозно турбувати татар, тож у січні 1557 р. хан Девлет-Гірей, просуваючись по льоду, з великими силами підступив до острова, протримав його в облозі 24 дні, але здобути фортеці не зміг. Сповіщаючи про це короля, Вишневецький просив допомоги людьми і зброєю, проте не дочекався її, оскільки загострення взаємин з Кримом не входило в плани королівського двору. Тим часом наприкінці літа військо хана, підсилене турецькими яничарами і загоном молдаван, знову обложило Хортицький замок, і, за браком продовольства, князю довелося відступити до Черкас. Звідси, марно прочекавши підтримки від власного уряду, він восени звернувся до царя Івана IV Грозного і в листопаді 1557 р. виїхав, або, як тоді говорилося, «зійшов» зі своїми людьми на територію Росії. У Москві був прийнятий вельми ласкаво, отримавши «у вотчину» м. Бєлєв та ряд сіл у Підмосков'ї, а також у дарунок на приїзд — 10 тис. рублів, величезну на ті часи суму.

На московській службі Вишневецький затримався до літа 1561 р. Протягом цих років він як воєвода здійснив кілька експедицій проти татар, а 1559 р. тричі ходив походом на військовий форпост Туреччини — фортецю Азак (Азов) у гирлі Дону. Однак уже з весни 1560 р. почалося охолодження його взаємин з царем, викликане переорієнтацією московського двору на налагодження мирних стосунків зі Стамбулом. Наприклад, черговий похід князя на Азов, здійснений влітку 1560 р., московські дипломати вже подавали як приватну ініціативу Вишневецького і, можливо, навіть зрадницьки поінформували хана про його план на-

паду на Крим від Азова, через Таманську протоку. З другого боку, насувалася війна між Москвою і Великим князівством Литовським (бойові дії Лівонської (1558—1583) війни справді почалися 1561 р.). Це ставило князя Дмитра в становище «зрадника», бо, за законами Великого князівства, його громадяни не могли перебувати на території держави, що знаходиться у стані війни з Литвою. Тож уже восени 1560 р. втікач таємно звернувся до Сигізмунда-Августа з клопотанням про повернення, наголошуючи, що його виїзд мав місце під час перемир'я, отже — не переслідував зрадницьких намірів; влітку наступного, 1561 р., Дмитро покинув Росію разом зі своїм незмінним козацьким почтом. Є припущення, що відразу після приїзду Вишневецький розпочав будівництво нової фортеці замість зруйнованої ханом Хортицької — на Монастирському острові перед порогами (нині у складі м. Дніпропетровська), однак завершена вона не була. Збереглися також глухі згадки про його чергову вилазку під Очаків, що знову додало клопоту королівським дипломатам. Втім, незважаючи на те, що король якось писав про невгамовного князя: «Зараз таких слуг треба було б якнайбільше, але не з таким норовом», Вишневецького при дворі й на сеймі вітали як героя.

Останній воєнний похід князя Дмитра розпочався влітку 1563 р. Прелюдією до нього послужили династичні усобиці в Молдові, де боярська опозиція намагалася скинути з престолу господаря Якоба Геракліда Деспота. В жилах Вишневецьких текла частка крові молдавських володарів. Зокрема, з сестрою Штефана Великого Катериною Рареш був одружений рідний дядько князя Дмитра, а його батько вдруге теж одружився з однією з князівен з дому Деспотів, Магдалиною (традиція шлюбів з молдавськими принцесами продовжувалася в родині й пізніше; наприклад, уже в XVII ст. матір'ю Яреми Вишневецького стала дочка господаря Єремії Могили Раїна). Апелюючи до кровного споріднення, одне з боярських протиборчих угруповань запросило князя Дмитра на молдавський престол, і він з незмінним козацьким почтом (за одним із джерел — лише 300 вояків, за іншим — до 4 тис.) вирушив у Молдову. Проте тут на нього чекав збройний опір іншого претендента — Штефана Томші. Ймовірно, наприкінці серпня 1563 р. в бою під Верчиканами (нині Сучавського повіту в Румунії) козаки, підтримані місцевим людом, спершу завдали поразки противникові, але при повторному наступі прибічників Томші були розгромлені.

Про ці події оповідається у віршованій елегії німця Йогана

Зоммера, написаній латиною буквально через кілька тижнів після загибелі князя Дмитра. Зоммер, без сумніву, був поінформованою людиною, бо жив тоді в Сучаві і сам як придворний писар господаря Якоба Деспота зазнав переслідувань після падіння свого патрона. За його версією, коли загін Вишневецького був повністю винищений у бою, князь спробував врятуватися втечею до лісу. Проте, як пише Зоммер, «оскільки його коліна ослабила подагра, князя схопили й закували в кайдани» (під «подагрою» в ті часи розуміли поліартрит або радикуліт, на такі недуги страждало багато чоловіків, чиє життя минало в труднощах воєнних походів). Судячи з інших джерел, князь пробивався з оточення не сам, а з невеликим почтом, також захопленим у полон.

Недовго протримавши бранців у Сучавському замку, бояри в жовтні того ж року, демонструючи свою лояльність до Туреччини, відіслали їх до Стамбула. Це був неабиякий подарунок султанові. За спостереженням сучасної французької дослідниці Шанталь Лемерсьє-Келькеже, яка вивчала архів Великої султанської ради, Оттоманська Порта надавала особливого значення діяльності «Димитрашка» (як тут називали Вишневецького). Його розцінювали як ворога імперії, особу, що наважується зазіхати на турецькі інтереси, відрізавши метрополію від стратегічно важливої фортеці Азов у гирлі Дону, через яку здійснювалося продовольче постачання Стамбула. Зокрема, для захисту гирла Дону й Криму від очікуваного виступу «Димитрашка» навесні 1560 р. до Азова було відряджено ескадру з 7 військових кораблів «для захисту мусульманської держави», а водночас навіть планувалося сформувати спеціальну армію, провівши масову мобілізацію добровольців, підсилених загонами яничар, ханських воїнів і бояр Молдови та Волощини (як уже зазначалося, московський уряд не підтримав планів князя, і Вишневецький здійснив похід на власну руку, силами своїх запорожців, донських козаків і союзних черкесів — тож ні здобути Азова, ні переплисти Таманську протоку для вторгнення в Крим не вдалося). Лемерсьє-Келькеже вважає реакцію Стамбула на дії Вишневецького унікальною, зазначаючи, що це був чи не єдиний випадок в історії Порти, коли масштабні військові приготування «спрямовувалися не проти держави, а проти окремої особи, названої найбільшим ворогом Оттоманської імперії».

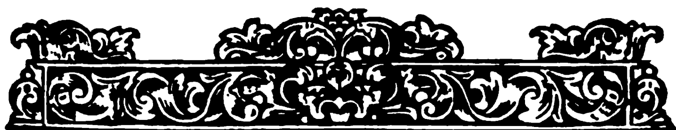
Про страту Вишневецького збереглися два свідчення очевидців — іноземних дипломатів, що перебували в Стамбулі. Зокрема, у звіті французького посла Петремоля в Париж під 19 листопада 1563 р. повідомлялося: «Бідний Димитрашко був не-

давно схоплений турками, і його величність звелів почепити його на гак разом з іншим бароном Польщі, Пісоницьким (Пясецьким.— *Авт.*). Решту його вояків було відправлено на галери». Інший дипломат, резидент Генуї Грілло, писав у своєму донесенні, що князя привезли до Стамбула 22 жовтня. За наказом султана Сулеймана II Пишного (до речі, чоловіка знаменитої Роксолани.— *Авт.*) його було дійсно повішено за ребро на гак фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів, Галаті. Як свідчить Грілло, князь страждав три дні, зазнаючи додаткових тортур: йому відтяли руку й ногу, та, врешті, «оскільки він безперестанно проклинав магометанську віру, убили стрілою».

Героїчна смерть Вишневецького уже в свідомості сучасників перетворилася на символ перемоги християнського духу над ісламом. По гарячих слідах вона переповідалася, обростаючи фантастичними деталями, як-от: перед стратою князю нібито запропонували прийняти іслам, обіцяючи життя, багатство, свободу, але він надав перевагу смерті перед відступництвом. Ще фантастичніша легенда оповідає, як турки, аби перейняти відвагу Вишневецького, розділили і з'їли його серце. Фольклорна традиція розчинила князя в козацькій масі, перетворивши його на героя знаменитої балади про гуляку-козака Байду. Підвішений за ребро на гак у Царгороді й спокушуваний султаном на панування та почесті, Байда демонструє найвищі козацькі чесноти — презирство до розкошів, куплених зрадою, і зневагу до тілесних мук та смерті. Насправді, звичайно ж, невідомо, чи називали коли-небудь князя в козацькому середовищі Байдою (з кримсько-татарської «безтурботний чоловік», звідси «байдикувати», «бити байдики»). Втім той факт, що Вишневецький ніколи не був одружений і майже 20 років провів виключно у збройному чоловічому оточенні, вказує на козацький спосіб його життя.

Збереглися два портрети разюче несхожих між собою людей, які історики мистецтва тлумачать як зображення козака-князя. Правдоподібність таких припущень маловірогідна, оскільки в середині XVI ст. на теренах України, Польщі, Литви й Білорусі портрети писали хіба що з членів королівської родини або вищих придворних достойників. Князю ж Дмитру випала, за влучним висловом Михайла Грушевського, доля «степового короля» — людини, яка надала перших організаційних форм козаччині, не підозрюючи, що через неповні сто літ його творіння захитає підвалини Речі Посполитої.

Гуманісти XV — XVI ст.

ЮРІЙ ДРОГОБИЧ

Друга половина XV ст. у багатьох відношеннях була перехідною добою в історії української культури. З одного боку, розвивалися традиційні форми мистецтва й літератури, успадковані від Київської і Галицько-Волинської держав, а з другого — дедалі більше українців входили у русло загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. Знайомство з досягненнями західної науки готувало грунт для синтезу (вже наступного століття) обох течій — традиційної і новаторської.

У XV ст. в провідних культурних центрах Європи набув поширення передовий гуманістичний світогляд. Однак шляхи проникнення гуманізму в Україну відомі ще недостатньо. Ось чому заслуговують на особливу увагу життя і діяльність Юрія з Дрогобича, професора Болонського й Краківського університетів, автора першої друкованої книги, написаної нашим співвітчизником.

Майбутній учений народився близько 1450 р. в західноукраїнському місті Дрогобичі, в родині міщанина Михайла Доната. Ймовірно, прізвище його було Котермак *, однак, за звичаєм тодішніх науковців і письменників, наш земляк іменував себе за назвою рідного міста — Юрієм з Дрогобича чи просто Юрієм Дрогобичем (латинською мовою — Georgius de Drohobycz, або Georgius Drohobicz).

---

* Найменування таке фігурує лише в одному документі, де згадано «Юрія, званого Котермаком». Ймовірно, це було родове прізвище, але не виключено, що йшлося про прізвисько, яке виникло в середовищі університетських колег дрогобичанина.

Юрій здобував початкову освіту, либонь, у Дрогобичі та Львові. Для продовження навчання поїхав до Кракова, який не лише був столицею Польщі, а й відігравав роль великого культурного центру загальнослов'янського значення, маючи постійні і досить міцні зв'язки з українськими землями, зокрема з Дрогобичем. Збереглися відомості про переселення у XV ст. окремих дрогобицьких ремісників до Кракова. Українські митці на замовлення польських володарів прикрасили чудовою поліхромією стіни каплиць у королівському замку Вавелі.

Дослідники вже звернули увагу на те, що у XV — XVI ст. не один лише Юрій з-поміж дрогобицьких міщан учився в Краківському університеті. У списках вступників до цього закладу за 1411—1600 рр. вдалося відшукати принаймні 32 вихідців з Дрогобича. Завершувала курс навчання й отримувала наукові титули лише незначна частина вступників. Здобуття Юрієм Дрогобичем 1470 р. ступеня бакалавра, а 1472-го — магістра свідчить про його наукові здібності й неабияку наполегливість у доланні труднощів. Із 208 юнаків, котрі разом з ним вступили до університету, бакалаврами у 1470/71 навчальному році стали 66 чол., а ступінь магістра отримали у 1472/73 навчальному році лише дев'ять з них. Зробившись магістром, молодий дрогобичанин виїхав продовжувати навчання до Італії, у славетний Болонський університет.

Життя на чужині склалося нелегко. 6 лютого 1478 р. Ю. Дрогобич писав у листі до краківського знайомого Миколи Чепіля: «Мені судилося бути бідним, весь час у клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці й величезних зусиль... Багато міг би я осягнути в науці, якби не мусив турбуватися про найнеобхідніше».

Усе ж у Болоньї Юрій здобув ступінь доктора вільних мистецтв, а пізніше — й медицини. У списках лекторів Болонського університету вказується, що в 1478/79, 1480/81, 1481/82 навчальних роках він читав там так звані ранкові лекції з астрономії. Разом з тим дрогобичанин продовжував опановувати медицину.

У той час природничі науки дедалі тісніше пов'язувалися з філософією. Цим і пояснюються звичай заразом надавати докторські ступені з філософії і медицини й часті переходи викладачів з медичних кафедр на філософські чи навпаки. Природничі науки, особливо медицина, вважалися філософією природи й розглядались як такі, що допомагають у пізнанні закономірностей навколишнього світу. На цій основі в Болонському університеті розвивалася філософська течія, яку італійський історик Карло Калькатерра на-

звав гуманістичним натуралізмом медиків, підкреслюючи, що викладання медицини стало засобом розвитку «природничого, земного, гуманістичного світогляду». Якраз у такому дусі пояснювалися твори класиків медицини, астрономії та філософії — Арістотеля, Ібн-Сіни, Ібн-Рошде. Медики послідовно відрізняли «філософію надприродного», побудовану на незбагненній для людського розуму вірі, від філософії природи, яка намагалася раціонально пояснити природні явища.

Ставши професором Болонського університету, вчений з України не міг залишатися осторонь тих наукових течій, котрі здобули загальне визнання в цьому навчальному закладі. Є всі підстави припустити, що він підтримував зв'язки з деякими найславнішими тогочасними науковцями. На одній кафедрі з Юрієм Дрогобичем викладав Джіроламо Манфредо — відомий астроном і медик, який у ті часи був гордістю Болонського університету. На дрогобичанина міг мати вплив також філософ і медик Джованні Гарцоні.

Коло знайомств Юрія Дрогобича розширилося, коли він зайняв посаду ректора медиків і артистів. Якщо спочатку Болонський університет славився своєю знаменитою юридичною школою, то згодом, у XV ст., зросло значення так званих мистецтв, передовсім гуманістичної філософії, природничих наук і особливо медицини. Студенти, що вивчали ці науки, об'єдналися в окрему корпорацію — «університет медиків і артистів», який мав власного ректора. В цьому університеті вивчали «все, що не було правом», тобто «всі культурні надбання, практично необхідні у житті». У 1481/82 навчальному році Юрія Дрогобича обрали ректором «університету медиків і артистів у Болоньї». Хоч ректор у Болонському університеті очолював лише корпорацію студентів, ця посада, як зазначає автор фундаментального дослідження з історії болонської вищої школи Альбано Сорбеллі, була найважливішою в цьому закладі. До обов'язків ректора входило стежити за дотриманням університетських статутів, готувати з професорами розклади лекцій, заповнювати вакансії, встановлювати порядок оплати професорів, контролювати їхню роботу, розподіляти лектури й організовувати диспути. Ректор був «головою університету», як зазначається в одному із статутів. До того ж ректори мали цивільну й кримінальну юрисдикцію над усіма особами, залежними від університету, передусім над студентами.

У 1481/82 навчальному році Ю. Дрогобич як ректор медиків та артистів читав у святкові дні традиційні почесні лекції з

медицини. Очевидно, саме 1482 р, він здобув звання доктора медицини.

Поряд з навчанням і викладацькою діяльністю Ю. Дрогобич писав наукові праці. За словами Умберто Даллярі, в Болонському університеті лектори астрології чи астрономії (тоді ще не розрізняли цих наук) мали щороку складати прогностик і календар-альманах про рух планет. У відділі латинських манускриптів Баварської державної бібліотеки в Мюнхені серед матеріалів з колишньої князівської книгозбірні зберігся в рукописній копії Юріїв прогностик на березень — грудень 1478 р. Він був присвячений правителеві Болоньї Джованні II Бентівольйо і містив крім астрологічних віщувань обчислення днів зміни фаз місяця та орієнтовний прогноз погоди. Ілюстрацією до тексту служила схема розташування планет у 12 «небесних домах» на 12 березня 1478 р. Цікаво, що цю працю нашого земляка власноручно переписав знаменитий німецький гуманіст Гартман Шедель — автор славнозвісної «Хроніки світу».

Іншою працею Юрія Дрогобича є «оцінка» сонячного затемнення 29 липня 1478 р., присвячена маркізові Монферрату Гуїльєльмо VIII Палеологові. Вона містить географічні відомості про Східну Європу (в т.ч. про Білорусь), цитати з творів Сенеки й Петрарки. Зберігається рукопис у Національній бібліотеці в Парижі. Серед реліквій Міланського архіву дійшла до наших днів «оцінка» місячного затемнення 4 липня 1479 р. Само собою зрозуміло, що всі згадані твори написано латиною — міжнародною мовою тодішніх освіти та науки.

Ймовірно, Юрій дрогобичанин підготував ще кілька подібних праць, але лише одну з них було надруковано — трактат «Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії і медицини Болонського університету». Вийшла книжка в друкарні відомого римського видавця Евхаріуса Зільбера (Франка) 7 лютого 1488 р., як свідчить дата, подана наприкінці тексту. Ця дуже рідкісна брошура невелика за обсягом — всього 10 сторінок формату 18,5 x 13 см. На думку книгознавців, її тираж становив кількасот примірників. Збереглося лише два примірники: один належить бібліотеці Ягеллонського університету в Кракові, другий є власністю Штутгартської бібліотеки, але постійно перебуває в бібліотеці богословського факультету Тюбінгенського університету. Перша друкована книга, написана автором з України, за своїм рівнем не поступається аналогічним тогочасним західноєвропейським виданням.

За формою і змістом «прогностична оцінка поточного 1483 р.» є астрологічним календарем, який на підставі взаємного розташування світил і оцінки різних небесних явищ передбачає земні події. В ті часи, а також пізніше, у XVI — XVII ст., такі видатні мислителі й дослідники, як Джордано Бруно, Тіхо Браге, Френсіс Бекон, Йоганнес Кеплер, Томазо Кампанелла, ставилися до астрології як до справжньої науки, вважаючи, що розташування зірок, планет тощо має вплив на долю людини. Розвиток астрології був виявом детерміністичного погляду на світ. У віршованій присвяті Юрія Дрогобича римському папі Сікстові IV сказано: «Хоч і далекі від людей простори неба, та не такі віддалені від розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з цих останніх наслідок ми пізнаємо». Передмова свідчить про літературний хист дрогобичанина й посідає важливе місце в історії нашої латиномовної літератури. Крім традиційних астрологічних побудов у трактаті є й відомості з царини природничих наук. Зокрема, визначено з точністю до години й хвилини час двох майбутніх місячних затемнень і фаз місяця протягом року, подано певні вказівки про видимий рух планет.

Заслуговують на увагу й відомості автора з географії. На початку першого розділу йдеться про взаємне розташування сонця і планет (що визначало так званого «пана року») щодо країн і міст, географічна східна довгота яких пересягала, на думку вченого, за 46 ° від «Геркулесового Гадесу» (м. Кадікса поблизу Геркулесових стовпів, тобто Гібралтара), а саме «у Константинополі, Кафі, Вільно і Москві, містах славного князівства Литовського і по всій Малій Азії». Далі мовиться про те ж стосовно місцевостей між 38 ° і 46 ° східної довготи, як-от: «у Кракові, Познані — містах славного королівства Польщі, Львові й Дрогобичі — містах Русі, Буді й Кошицях — Угорщини, Вроцлаві й Нисі — Сілезії, Неаполі й Таренті — Апулії та по всій Сицилії і Калабрії». Наводяться аналогічні дані й для міст Італії та Німеччини, а також для Парижа. В одному з наступних розділів автор називає краї, яким «загрожує війна», серед них — «місцевості біля берегів моря і навпроти Малої Азії, такі, як Русь, Поділля, Волощина й місцевості татар». Про Сілезію вчений пише у підрозділі «Про становище Польщі». Водночас він наголошує, що Львів і Дрогобич належать не до Польщі, а до Русі, під якою розуміє «Руське королівство» — колишні володіння Галицько-Волинського короля Данила. Таким чином, незважаючи на окремі помилки, прогностик Юрія Дрогобича знайомив європейського читача з країнами Східної Європи.

Чимало висновків автор зробив на підставі спостережень за тогочасним політичним життям. Так, знаючи про ситуацію в Італії, розділеній на ворогуючі між собою маленькі держави, можна було припустити, що в усій цій країні «і, без сумніву, в деяких її містах» матимуть місце ворохобні, війни, суперечки, зради та різні змови.

Прогностик свідчить про обізнаність Юрія Дрогобича з творами Арістотеля і Клавдія Птолемея. Але найчастіше в ньому зустрічаються посилання на праці Аль-Бумазара — арабського астронома родом з Балха у Хорасані, який жив переважно в Багдаді (помер близько 885—886 р.). Названо дві його праці — «De revolutionibus annorum mundi» і «Liber florum», що справили помітний вплив на розвиток астрономії і високо цінувалися навіть у XVI — XVII ст. У прогностику Ю. Дрогобича є також посилання на західноєвропейських учених Леопольда * та Гвідона, які вважалися особливо авторитетними у тогочасній науці.

Життя Юрія Дрогобича в період опублікування прогностика 1483 р. і протягом наступного п'ятиріччя відоме нам лише в загальних рисах. Він відвідав ряд міст Італії і щонайпізніше 1487 р. повернувся до Краківського університету — найближчої до його батьківщини вищої школи, в якій на той час уже також почав поширюватися гуманістичний світогляд. Тут дрогобичанин викладав астрономію і медицину — якраз у ті роки ці предмети студіював у Кракові Микола Коперник. Очевидно, майбутній славетний астроном був одним з його слухачів.

Юрій Дрогобич проводив також так звані ресумпції — оплачувані студентами заняття, на яких з метою підготовки до екзаменів під керівництвом викладача повторювався і глибше вивчався лекційний матеріал. Ресумпції відбувалися не в університеті, а в студентських бурсах. Викладачі вдавалися до цієї форми навчання, щоб, уникнувши контролю університетських властей, тлумачити античних авторів у гуманістичному дусі. Збереглися імена двох відвідувачів ресумпцій Юрія Дрогобича з астрології — Андрія з м. Сібіу (Трансільванія) і бакалавра мистецтв Павла з Фриштата (Всхови).

1490 р. Юрій Дрогобич написав трактат про способи оцінки наслідків затемнень, який зберігається в Парижі. В рукописі йдеть-

---

* Йдеться про володаря Австрії Леопольда VI Бабенберга (1198—1230). Його дочка Гертруда була дружиною Романа, сина Данила Галицького. На цій підставі частина впливових магнатів Австрії визнавала галицько-волинського княжича найзаконнішим претендентом на австрійський герцогський престол.

ся про вплив сузір'їв у різних географічних широтах, у зв'язку з чим подаються відомості з географії Західної та Східної Європи, Близького Сходу, а також про значення для оцінки наслідків затемнень їхнього часу й розташування сузір'їв *.

Паралельно з викладанням в університеті та науковою працею Юрій Дрогобич займався медичною практикою. Документ, датований 31 липня 1492 р., свідчить, що він навіть здобув титул «королівського лікаря». Як вказував історик науки Ян Ростафінський, «цей магічний титул був мрією кожного, хто мав вищу медичну освіту», й надавався лише висококваліфікованим фахівцям.

Збереглися також документи, в яких професора Юрія Дрогобича титулують парохом Зимної Води біля Львова. Річ у тому, що більшість професорів Краківського університету отримувала винагороду у вигляді церковних бенефіцій, які зводилися до права на прибутки з різних церковних посад, переважно каноніків і парохів прибуткових парафій. Діставши від ради професорів ділянку землі, Юрій Дрогобич спорудив будинок, який після його смерті став своєрідним гуртожитком для викладачів медицини.

Постійно живучи в Кракові, професор Юрій бував і у Львові. Так, 30 травня 1491 р. він виступив як свідок у Львівському консисторському суді разом з членами ради м. Дрогобича.

Помер Юрій Дрогобич 4 лютого 1494 р. в Кракові; там його й поховано.

Творча спадщина вченого цікавила багатьох науковців і журналістів. Чи не найбільший внесок у її дослідження зробив західноукраїнський історик і бібліограф Іван Кревецький (1883—1940). Львівська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, долаючи труднощі й перешкоди, домоглася перевидання невеликим тиражем «прогностичної оцінки» Юрія Дрогобича. Вдруге ця репродукція вийшла у світ 1983 р. як додаток до бібліографічного покажчика «Юрій Дро-

---

* До речі, як показали дослідження львівського вченого Івана Паславського, фрагменти у так званому Холмському рукописному збірнику, створеному наприкінці XVI ст. вченими Острозької академії, є староукраїнським відповідником текстів із зазначеного латиномовного трактату Юрія Дрогобича. Поки що невідомо, чи це безпосередній переклад, чи результат користування спільним джерелом. У всякому разі, значення відкриття І. Паславського важко переоцінити. Воно ще раз засвідчує, що українське культурно-національне відродження XVI — XVII ст. грунтувалося на досягненнях культури попередніх епох.

гобич», опублікованого у Львові Інститутом суспільних наук і Львівською науковою бібліотекою ім. Стефаника. Образ Юрія Дрогобича відтворено в новелі Ніни Бічуї «Дрогобицький звіздар», у низці творів малярів та скульпторів.

Зацікавлення громадськості Юрієм Дрогобичем цілком зрозуміле: його діяльність — одне із свідчень зв'язків України з країнами Заходу і Сходу, багатогранності культурних і наукових контактів нашого народу.

ПАВЛО РУСИН З КРОСНА

Про поета-гуманіста Павла відомо небагато, як, зрештою, і про більшість його сучасників. Не вдалося встановити навіть року народження поета — вважають, що він з'явився на світ десь між 1470—1474 рр. Походив Павло з містечка Кросно біля Перемишля, яке було тоді значним торгово-ремісничим центром. Існують вагомі підстави для ототожнення поета з магістром вільних мистецтв Павлом Процлером, сином місцевого бургомістра.

Початкову освіту Павло Русин з Кросна здобув, очевидно, у рідному місті. 1491 р. юнак записався до Краківської академії. Скільки часу провчився там, невідомо. 1500 р. він з'являється у Грейфсвальдському університеті (Померанія). В нього не знайшлося відповідної суми грошей, щоб заплатити за здачу екзаменів на ступінь бакалавра, і в університетських книгах навпроти його прізвища було зроблено примітку: «nihil dedit» (не дав нічого). Чому син заможного бургомістра опинився без засобів до існування? Можливо, причиною цього стала якась родинна драма, пов'язана з другим одруженням батька, що про нього дізнаємося із судового акта 1516 р.

1506 р. кроснянин отримав у Краківській академії ступінь магістра вільних мистецтв і там-таки майже десять літ (з перервами) тлумачив римських письменників. Як видно із списків лекцій, магістр Павло коментував «Фарсалії» Лукана, «Про викрадення Прозерпіни» Клавдіана, «Героїди» Овідія, «Сатири» Персія, «Листи» Сенеки, «Енеїду» Вергілія. Згуртувавши навколо себе молодих літераторів (Яна Вислицького, Олександра Сухтена, Яна Дантишка), Павло Русин створив власну поетичну школу й заклав підвалини ренесансної латиномовної поезії Речі Посполитої. Учні вшановували свого наставника теплими віршованими рядками й присвятами. Ян Вислицький іменував його «окрасою руських мужів... і гордістю сарматських неосвічених країв».

Поетична творчість і викладацька діяльність, мабуть, приносили магістрові велику втіху, але його матеріальне становище залишалося скрутним. Академія мало цінувала свого поета, якщо, викладаючи в ній, він не мав коштів на оплату житла. У «Ректорських актах» збереглися дані, що 1508 р. кроснянину довелося віддати в заставу Анні Бруневській та її чоловікові 43 томи праць античних класиків, яких він довго не міг викупити. Фінансова скрута примушувала Павла Русина переривати лекційні курси і їздити до Угорщини (в 1508---1511 і 1514---1515 рр.). Поет, за власним визнанням, вдавався до цього, «гнаний лютою чумою» і «в пошуках благополуччя».

Під час однієї з таких поїздок магістрові вдалося здобути прихильність угорського магната Габріеля Перены і видати його коштом 1509 р. у Відні збірку своїх віршів з довгою, за тодішнім звичаєм, назвою: «Павла Русина з Кросна, магістра вільних мистецтв і дуже приємного поета, панегірики до божественного Владислава, найзвитяжнішого короля Паннонії, і святого Станіслава, славнозвісного єпископа і мученика Польщі, та багато інших пісень на додаток, складених не без великої приємності». Один із примірників цієї поетичної збірки зберігається у відділі стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Важко судити, як і коли він потрапив до львівських книгозбірень. Чи було це наприкінці XIX ст., коли у Львові жив і працював дослідник і видавець творів Павла Русина Б. Кручкевич, чи значно раніше, невдовзі після виходу книги у світ. Можливо, упродовж століть її не раз гортали молоді віршотворці --- вихованці місцевих «латинських» шкіл різної орієнтації, і десь в архівосховищах серед маси латиномовних рукописів є й такі, котрі були написані під впливом Павла Русина з Кросна.

Сліди поета згубилися наприкінці 1517 р. на Сончі, коли він чергового разу вирушив до Угорщини, рятуючись від спалаху чуми у Кракові. Втекти не вдалося: смерть наздогнала його в дорозі. Кроснянин, немов передчуваючи, що й сам він загине від епідемії, у своїх творах не раз прохав святих прогнати «пошесть, яка загрожує холодним мечем, тріумфує сьогодні на конях і всім приносить смуток». У «Елегійному пантаметрі до Діви Марії, щоб прогнала люту чуму» поет докладно описує моровицю, стверджуючи, що коли не прийде на допомогу Богородиця, на світі не залишиться жодної живої душі. Відвернути лихо поет благав і святого Севастяна, оповідаючи про жахливі наслідки епідемії і змальовуючи горе батьків, котрі ховають єдину дитину.

Павло Русин з Кросна зібрав цінну бібліотеку, яка після його смерті стала надбанням Краківської академії. Вцілілі фрагменти цієї книгозбірні засвідчують виразно гуманістичний характер зацікавлень її власника. Тут і «Примітки до античних авторів» Ф. Бероальдо (1488), твори «Про громадянські війни» Аппіана (1500), «Про римські громадянські війни» П. Кандіда Децембрія (1500), а також «Сатири» Персія (1499), «Критика Плінія» Барбара (1492), «Про втіху, яку дає нам філософія» Боеція (1499), «Твір про весілля Філології і Меркурія з Граматикою» (1499), «Листи» св. Ієроніма (1496), «Фарсалії» Лукана (1498), «На сон Сціпіона» Макробія. На деяких книгах рукою власника написано «Я — Павла Русина з Кросна».

Як бачимо, Павло називав себе Русином з Кросна; так само іменували його сучасники. У вірші «Промовляє книга, яку добуто зі сховища і якій повернено давній блиск» кроснянин писав, що він —

> «Павло ...той, кого Русином
> Весь тямущий гурт залюбки йменує,
> Словом солодким».

Власне, серед творців польсько-латинської поезії XVI ст. була ціла група митців, котрі себе так називали: Григорій Чуй Русин із Самбора, Іван Туробінський Рутенець, Георгій Тичинський Русин. Можливо, це слідом за магістром Павлом згадані особи прибрали собі такі прізвища (всі вони або викладали, або вчилися у Краківській академії). А взагалі чимало новолатинських поетів замість родових прізвищ використовували нові, утворені від назви рідного міста, місцевості чи країни. Але якої національності були ті, хто називав себе «Русином» («Рутенцем», «Роксоланом»)?

Як відомо, під такими прізвищами записувалися до Краківського та інших університетів вихідці з Руського воєводства Корони (з центром у Львові), а також із східних польських воєводств, де проживала здебільшого українська людність. Однак етнічна строкатість населення цих регіонів не дає змоги визначити національність тогочасних «русинів». Зокрема, у Кросно, звідки походив Павло Русин, переважали німецькі колоністи, одним з яких, імовірно, був його батько.

Щоправда, у своїх творах поет ніколи не згадував про Німеччину й, очевидно, не відвідував її після навчання в Померанії. Але не виявляв він особливих симпатій і до поляків, а в своєму

панегірику, присвяченому угорському королю св. Владиславові, вжив стосовно останніх чимало дошкульних епітетів. Та чи почував він себе українцем? Певно, ні. Павло Процлер був німцем за походженням, католиком за віровизнанням, не пов'язаним з українським культурним середовищем, сином бургомістра, а отже, людиною, далекою від нижчих верств населення, де домінували «руські» традиції. Він, цілком у дусі «руської» регіональної самосвідомості, вважав Русь своєю батьківщиною. Таке почуття було підгрунтям української національної самосвідомості, але в той період із нею не ідентифікувалося.

У творчості Павла Русина віддзеркалилась боротьба різних напрямів і поетичних тенденцій; засвідчуючи живучість середньовічної традиції, вона, без сумніву, має ренесансний характер. Кроснянин писав релігійну поезію, панегірики, вірші морально-дидактичного спрямування. Серед його духовних творів переважають поезії на честь Богородиці, а у віршах він прославляв святих і церковні свята. Характер його поезій зумовлений як літературною традицією (гуманісти початку XVI ст. прагнули поєднати захоплення античністю з відданістю католицьким догмам), так і глибокою релігійністю автора.

Панегірична творчість була пов'язана з тими відносинами залежності, які існували між поетами й меценатами. Адресуючи твори своїм благодійникам, Павло Русин тим самим віддячував їм за матеріальну підтримку, а водночас давав зрозуміти потенційним протекторам, що й вони можуть розраховувати на присвяти.

У дусі ренесансного класицизму кроснянин ідеалізував своїх героїв. Прагнучи створити образ досконалої людини, він замовчував різні вади цих добродіїв і додавав шляхетних рис, яких їм бракувало. У релігійних панегіриках відчувається залежність автора від житійного канону, він приймає схему церковних чеснот, акцентуючи на таких моментах, як нехтування життєвими благами і скороминущими земними насолодами. До позитивних якостей християнського героя належить і стійкість перед тенетами Венери. Пристрасть змальовується як стихійне лихо:

Її слід боятися більше, ніж вулканів Сицилії,
Остерігатися більше, ніж штормового моря,
Бо Етна часто заспокоюється у гарячих нутрощах,
Часто і море спокійне, зі втихомиреними хвилями,
А вона тяжкими турботами мучить нещасних закоханих,
І вдень і вночі мордує дикими видіннями.

У «світських» панегіриках поет наголошував на добродійствах героя (будування храмів, спорудження шкіл, допомога бідним і хворим). У віршах, присвячених античним божествам — покровителям поезії, Павло Русин висував на перший план допомогу мецената поетам, які ним шануються і щедро обдаровуються.

Морально-дидактичні твори кроснянина пов'язані з його педагогічною діяльністю — вони заохочують студентів вивчати римську літературу. Магістр рекомендує читати твори Валерія Максима, Горація, Теренція — передусім, з огляду на їхнє виховне значення: в них вихваляються чесноти й засуджуються різні людські вади. Тож вивчення римської літератури — це засіб, який допоможе молоді знайти своє місце в житті, зрозуміти, що прагнути треба лише доброчесноті. Останній протиставляється Фортуна, здатна піднести людину до сліпучих висот, а потім кинути в безодню. Ця богиня

«сліпа,
могутня, улеслива, зухвала,
непевна, оманлива, непостійна, мандрівна,
несправедлива, сувора, дика, злочинна,
спокуслива, мінливіша за вітер».

Творчості Павла Русина притаманний мотив, відомий світовій літературі в багатьох варіантах: тріумф мистецтва над плином часу. Поезія зберігає у пам'яті нащадків імена і героїчні діяння людей минулого; самого ж поета, на думку кроснянина, надихає божество. Талант — небесний дар, однак для створення високомистецького твору потрібна й сумлінна праця. Отже, в питанні про співвідношення натхнення (таланту) і науки (вправляння) Павло Русин наслідує Горація. У поеті він бачить особу, котра усвідомлює свою вищість щодо основної маси людей: «Йому слід нехтувати тим, чого, як вважає простий люд, слід бажати, і прагнути того, чого, на думку натовпу, треба уникати».

З віршів кроснянина постає образ людини, котра розривалася між гармонійним світом поезії і світом реальним, в якому для досягнення успіху часто доводилося йти манівцями. З одного боку, поет декларує скороминучість усіх земних благ, а з другого — докладає чимало сил, щоб здобути визнання королівського двору, польських та угорських меценатів. Розповідаючи про св. Севастяна, який домігся високих церковних посад власними цнотами й добрими вчинками, а не за допомогою грошей, поет не утримується

від репліки, що не вписується у канву агіографічного твору: «Як це часто буває у наш час...»

Творчість Павла Русина з Кросна — органічна складова європейської поезії гуманістів. Разом з тим вона належить до вітчизняної культури, як і спадщина інших латиномовних письменників XVI ст. — «Русинів» і «Роксоланів», котрі народилися або працювали на теренах України. Це були ті вияви західної культурної орієнтації, які створили «латинське крило» українського красного письменства.

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ

Найвизначнішою постаттю в східнослов'янській латиномовній літературі Відродження був Станіслав Оріховський (1513—1566), прозаїк і публіцист, у якого свідомість належності до Русі виявлялася з особливою гостротою та інтенсивністю. Батько Оріховського — окатоличений дрібний шляхтич з-під Перемишля, мати — дочка православного священика; в їхній сім'ї жили православно-руські традиції, які сприйняв майбутній письменник. Тринадцятилітнім хлопчиком 1526 р. його віддано до Краківського університету, звідки він переїжджає до Відня, де навчається в університеті у відомого гуманіста О. Брассікана. Однак після битви під Мохачем і завоювання Угорщини турками над австрійською столицею нависла османська загроза, й Оріховський змушений був перебратися до Німеччини. Доля занесла його до Віттенберга (1529), цитаделі німецького протестантизму. Тут він входить до кола Лютера й Меланхтона. Очевидно, покладаючи на обдарованого юнака якісь свої надії, Лютер завзято опікувався ним і навіть поселив його у власному домі. З такою ж увагою ставився до Оріховського й Меланхтон; пізніше відносини між ними підтримувалися листуванням: листи Меланхтона до Оріховського ще на початку XVII ст. бачили у зібранні одного з професорів Краківського університету.

Близькість до видатних діячів Реформації, знайомство з гуманістичною і реформаційною літературою, враження від складної і суперечливої німецької дійсності, яка ще не вгамувалася після Селянської війни (1524—1525), — все це розширяло світогляд молодого Оріховського, формувало аж ніяк не середньовічно-католицькі погляди. Слід вказати й на те, що в Німеччині він познайомився з Лукасом Кранахом-старшим і Альбрехтом Дюрером, про яких згодом, у другій редакції трактату «Зразковий

підданий» (Fidelis subditus, 1548), згадував з теплотою і характеризував їх як найвидатніших живописців. У Віттенберзі Оріховський перейшов у протестантизм; довідавшись про це, батько наполіг, щоб він залишив «єретичну» Німеччину й переїхав до Італії. Тут майбутній письменник продовжував навчання в Болонському й Падуанському університетах, а останні роки перебування за кордоном провів у Римі, де мав високопоставлених покровителів — кардиналів Фарнезе, Контаріні та Гінуччі. Згадані покровителі доклали чимало сил до того, щоб витравити з його свідомості «лютеранську заразу», і доки Оріховський перебував в Італії, здавалося, що їм пощастило досягти своєї мети. Та невдовзі після його повернення на батьківщину виявилось, як писав Я. Оссолінський, «що то була лише короткочасна перерва».

Точна дата повернення Оріховського на батьківщину невідома, але оскільки він писав, що провів на чужині 16 років, то вона припадає на 1543 р. Повернувся він додому зрілою тридцятилітньою людиною, письменником, сформованим західноєвропейським культурним і літературним середовищем, яке було далеко неоднорідне. Тут необхідно розрізняти два джерела впливів, різних за своїм змістом і характером: по-перше — німецький, реформаційний, позначений «печаттю Лютера» і, по-друге — італійський, ренесансно-гуманістичний, на якому, однак, уже сильно відбився наступ контрреформації. Вплив Реформації найвиразніше виявився в тому загостреному інтересі до релігійно-конфесіональних питань, яким завжди відзначався Оріховський, в його активній участі в релігійно-політичній боротьбі, що в середині XVI ст. розгорнулася в Галицькій Русі, в його спробах реформувати церкву, подолати ворожнечу католиків і православних. Разом з тим в університетах Німеччини й Італії він здобув блискучу гуманістичну освіту, в ньому з повнотою, рідкісною для слов'янського світу, втілився гуманістичний ідеал homo triamlinguarum (людини трьох мов): латинською він володів з досконалістю, що дивувало навіть італійських гуманістів, мав гарні знання з давньогрецької і, зокрема, був обізнаний з творчістю Арістофана (рідкісне явище в XVI ст.), вивчив також давньоєврейську мову. Грунтовна гуманістична школа виявляється в його непересічній класичній ерудиції і з особливим блиском — у стилі латиномовних творів.

Усе це характеризує Оріховського як письменника, що склався під визначальним впливом інтернаціональної культури європейського гуманізму і значною мірою їй належав. Його твори друкувалися не тільки в Речі Посполитій, а й у різних країнах Європи

та знаходили жвавий відгук в інтернаціональній аудиторії того часу. Європейська інтелігенція вбачала в ньому свого письменника, про що, зокрема, свідчить сучасник Оріховського, польський історик М. Кромер. Повернувшись із подорожі по країнах Західної Європи, Кромер писав йому: «Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я невідоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чути схвальні відгуки про твої твори, що становлять гордість і захист нашої вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене».

Звичайно, все це не означає, що творчість Оріховського позбавлена змісту, породжуваного українською дійсністю і життям Польського королівства. Навпаки, вона позначена темпераментом войовничого публіциста й активним ставленням письменника до навколишньої дійсності. Йдеться тут про особливості структури його творів, про специфічне співвідношення інтернаціонального й національного в ній, про явне превалювання першого складника, внаслідок чого місцевий життєвий зміст втілювався у формах і поняттях, близьких і звичних для названої європейської аудиторії.

Важливо зазначити, що тривале перебування в європейському культурному середовищі не привело до втрати Оріховським руського (українського) самоусвідомлення. Вже в першому творі, опублікованому після повернення на батьківщину,— трактаті «Зразковий підданий» — він писав: «Я русич і хвалюся цим, і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій грецький (тобто православний.— *Авт.*) рід і руську кров, про місце, де я народився і виріс...». 1548 р. у Венеції було перевидано «Промову на погребіння Сигізмунда І» Оріховського, передмову до якої написав італійський вчений-гуманіст П. Рамузіо; в ній він звертав увагу читачів на гідні подиву обдарованість і освіченість Русина (Ruteni): «Коли ти (читач) прочитаєш її (промову), то, безперечно, будеш вдячний Русинові і здивований його обдарованістю та вченістю». На цю передмову Оріховський відгукнувся листом, в якому розповів Рамузіо не стільки про себе, скільки про свою вітчизну — Русь. Називаючи своєю вітчизною саме Русь, він стисло описав її походження та історію, особливо наголошуючи, що християнство вона прийняла від греків і через їхнє посередництво прилучилася до європейської культури й літератури. «Колись Русь,— зазначав

він,— не дуже відрізнялась походженням і звичаями від скіфів, з якими межує, але, спілкуючись з греками, від яких нею була прийнята віра, вона подолала скіфську грубість та дикість, і тепер, миролюбна, спокійна та плодюча, вона з любов'ю вникає в грецьку й латинську літературу». На підтвердження цих слів Оріховський посилається на практику навчання молоді з Галицької Русі в італійських університетах, оцінюючи її як фактор культурного поступу своєї вітчизни. Цій розповіді письменник дає образне узагальнення в типово ренесансному стилі: «Русь завжди шанувала Марса, а тепер почала шанувати також Мінерву».

Як бачимо, в Оріховського з особливою виразністю виявилась свідомість належності до Русі як давньої етнічно-культурної реальності, відмінної від Польщі. Така свідомість взагалі була властива тоді українському й білоруському народам, що опинилися під владою литовських і польських феодалів. Це передувало їхній самосвідомості як народностей, що формувалася протягом XVI ст. Виявом такої свідомості в Оріховського є також те, що свої твори він незмінно підписував подвійним прізвищем Orichovii Rutheni (Оріховський-Русин) або ж Orichovius Roxolanus (Оріховський-Роксолан). Нагадаємо, що Роксоланія — це одна з назв Південної Русі, поширена в гуманістичних колах доби Відродження, і польський поет-гуманіст XVI ст. С. Кльонович назвав «Роксоланією» свою латиномовну описову поему про Галичину.

Та не тільки наведені самовизначення дозволяють віднести Оріховського до української латиномовної літератури XVI ст. Вкажемо хоча б на найістотніші мотиви й тенденції творчості Оріховського, котрі характеризують його як латиномовного «письменника Русі».

Так, повернувшись на батьківщину, Оріховський одночасно зі згадуваним політичним трактатом одну за одною публікує дві промови в стилі філіппік Демосфена, т. з. «турчики», в яких палко закликає Польське королівство до боротьби проти турецької загрози. На той час турки підкорили собі придунайські князівства, Валахію і Молдову, утвердилися на північних берегах Чорного моря і разом з кримськими татарами робили постійні спустошливі напади на українські землі. У цих промовах Оріховський викривав польських магнатів і шляхту, що не бажали захищати підвладні їм українські міста і села, прагнучи лише примноження своїх маєтностей і прибутків. У «турчиках» Оріховський іде в річищі українського письменства XVI — XVII ст. і всього тогочасного українського життя, в якому боротьба з турецько-татарською аг-

ресією незмінно належала до проблем найактуальніших і найживотрепетніших. Слід також відзначити, що ці заклики «рутенського Демосфена» суперечили політичній лінії шляхетської Польщі, яка прагнула жити в мирі з Османською імперією, і не знайшли співчутливого ставлення при королівському дворі. Проте значний резонанс промови Оріховського викликали в Західній Європі, дуже занепокоєній турецькими завоюваннями першої половини XVI ст., особливо на Дунаї. Через певний час вони були перевидані в Базелі (1551), у Франкфурті (1584), загалом багато разів перевидавалися в Західній Європі протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст., а їх останнє, римське, видання датоване 1663 р.

Але найбільший інтерес становлять ті твори Оріховського, в яких піддано різкій критиці деякі догми й суспільно-політичну практику католицизму. Тут письменник виступає на захист Русі й православно-руської церкви, що зазнавала утисків у Польсько-Литовській державі. Розпочинається його боротьба твором «Хрещення у русинів» («Baptismus ruthenorum»), написаним у формі листа до примаса польської католицької церкви Гамрата, де спростовуються упередженість і тенденційні домисли католицького духівництва щодо православної Русі та її церковних обрядів і автор доводить, що принципових відмінностей між православним та католицьким віровченням немає. Оскільки католицьке духівництво в Польщі вимагало повторного хрещення православних при переході в католицизм, то Оріховський наводить у латинському перекладі всі обряди й молитви при звершенні подібного акту в православно-руській церкві. Цей твір, пройнятий живою симпатією до українського народу, до його віри й культури, викликав різко негативну реакцію у католицького духівництва й послужив початком конфлікту, який особливо загострився після появи трактату письменника, в якому він заперечував безшлюбність католицького духівництва, тобто целібат. Оріховський, блискучий сатирик, піддає критиці не тільки целібат, а й користолюбство та розбещеність католицького духівництва, не зупиняючись перед нападками й на самого папу римського. Поряд з цим зовсім у ренесансному дусі він складає справжній гімн жінці, її красі й розуму, прославляє любов і сімейне життя, посилаючись на закони природи. Безсумнівно, у вимогах реформи церкви Оріховський передусім надихався прикладом західних протестантів, але разом з тим у критиці католицизму за основу йому служила й православно-руська церква, яка не мала целібату. Цей трактат викликав справжню

бурю в Речі Посполитій. Зацікавилися ним і в протестантських колах Західної Європи (1551 р. його перевидано в Швейцарії, а дещо пізніше з'явився він у німецькому перекладі).

На початку 50-х рр. боротьба Оріховського з католицьким духівництвом досягла апогею. Своїми творами й діями цього періоду письменник активно сприяв поширенню реформаційного руху в Галицькій Русі й усій Польсько-Литовській державі. На сеймику в Судовій Вишні у квітні 1550 р. він заявив шляхтичам і духовним особам Галицької Русі, що целібат є диявольським насланням і він не стане йому скорятись, хоча б навіть ангел з небес умовляв його (справа в тому, що Оріховський ще дитиною був визначений батьком до духовного сану й після повернення додому зайняв посаду перемишльського каноніка). Наполегливо добивається він права вступити в шлюб, нехтуючи церковними догмами й погрозами католицьких ієрархів. Коли ж перемишльський єпископ Дзядуський притягнув Оріховського до суду, він поспішив оголосити про це громадськості й на дверях церкви в Пржеворську прибив таку об'яву: «Я, Станіслав Оріховський, русин, повідомляю вірних християн, що, дякуючи особливій милості Божій, врятувався із знищеного Содома й проклятої Гоморри, звідки звільнила мене свята дівчина із шановної родини, Магдаліна із Холма, нині моя дружина. Інстигатори ж викликали мене на суд для того, щоб повернути мене в Содом, чого я, з Божою допомогою, не зроблю, щоб, повертаючись назад, не перетворитися в сіль, як дружина Лота. Отже, оповіщаю вам, з Божою милістю вірним у Христі, що буду непохитним у своєму святому шлюбі з дівицею Магдаліною із Холма на пристиження і на погибель тих, що створили Боже право своїми диявольськими постановами, а також і всіх тих, що брехливо похваляються цнотливістю, коли ж насправді вони шкідливі гульвіси, явні перелюбники й таємні содоміти. Дано дня 5 квітня 1551 року в Пржеворську руськім».

Одружившись навесні 1551 р. всупереч усім догматам і погрозам, він через деякий час направив папі Юлію III послання з вимогою визнати його шлюб і з погрозою, що підніме проти нього весь світ у разі відмови. «Подумай, Юлію,— писав Оріховський,— і не раз подумай, з якою людиною ти матимеш справу. Не з італійцем, а з русином, не з твоїм папським підданим, а з жителем того королівства, в якому сам монарх мусить поважати права шляхти». У відповідь на виклик Оріховського перемишльський католицький єпископ оголосив його єретиком, і цей вирок затвердив король. Йому ставили в провину не тільки те, що він

порушив догмат целібату, а й те , що він підтримує православну Русь «в її помилках» і тим самим шкодить торжеству «істинної віри». Боротьба «рутенського Демосфена» з католицькою церквою загострилася до краю, йому загрожувала конфіскація майна, вигнання або смерть, якщо він не залишить батьківщину. Знаменно, що в такий критичний момент на захист Оріховського найрішучіше піднялася руська шляхта, особливо «падуанська молодь» (тобто та, що навчалася в західних університетах), яка повсюди його супроводжувала, войовниче брязкаючи шаблями.

У цей період Оріховський пише памфлет «Розрив з Римом» («Repudium Romae», 1551), про який рознеслися чутки як «про книгу, дуже грізну й небезпечну для католицизму». З повним правом «Розрив з Римом» можна поставити в один ряд з кращими антипапськими сатиричними творами європейської літератури Відродження і Реформації. Разом з тим памфлет перекликається з українсько-білоруською полемічною літературою кінця XVI — початку XVII ст., зокрема з антипапськими й антикатолицькими посланнями Івана Вишенського, і, зрештою, є однією з ланок зв'язку між ними. В своєму творі Оріховський піддав різкій критиці саму інституцію папства, трактуючи її, слідом за протестантськими полемістами, як підступного й небезпечного ворога європейських народів. Папу Павла IV, що недавно поклав на голову тіару, називав тираном, хижим вовком, лютим ненависником освіти, науки та мистецтва й вимагав покласти край втручанню церкви у світські справи. Звертаючись до польського короля, він подібно до Ульріха фон Гуттена заявляє, що католицькі єпископи — зрадники країни, папські агенти, а ченці — грабіжники й паразити, ненажерлива сарана, що об'їдає багаті ниви. Можливий тут і прямий вплив «Діалогів» та інших антикатолицьких латиномовних творів німецького письменника-гуманіста, з якими, вірогідно, Оріховський ознайомився у «віттенберзький період», оскільки тоді вони були виключно популярними в протестантських колах Німеччини. У памфлеті письменник викривав також кричущу розбещеність католицького духівництва, його лицемірство й аморальність, поклавши в основу власні враження, почерпнуті в роки перебування в папському Римі.

Важливо зазначити, що водночас у творі, який тоді не був надрукований і розповсюджувався в списках, Оріховський хвалить патріархів православної церкви за те, що «вони не присягнули папі і з келиха його неправоти не пили», за що він, «як гордий фараон, оголосив їх відступниками». Взагалі ж у цей кульмінаційний період

релігійно-політичної і літературної діяльності він не раз заявляв про намір «повернутися до віри своїх предків», тобто до православно-руської церкви: «*Якщо я буду відлучений з латинської церкви, то приєднаюся не до єретиків (протестантів.— Авт.), а до найдавнішої і найсвятішої грецької церкви повернуся — возз'єднаюсь з людьми грецької віри, до якої належу за своїм материнським родом*».

Слід ще сказати, що Оріховський одним із перших серед слов'янських і взагалі європейських письменників і вчених доби Відродження посилено цікавився слов'янською проблемою і розвивав ідею етнічної та мовної єдності слов'янських народів. І що важливо зафіксувати, в цьому аспекті своїх інтересів та творчої діяльності він теж виявляє себе як письменник український.

У річищі сталої ренесансної традиції, яка намагалася походження нових народів виводити від великих народів античності, Оріховський у своїх етноісторичих побудовах прагнув довести, що слов'яни походять від древніх греків, а слов'янські мови — від давньогрецької. Концепція Оріховського була позбавлена наукової основи, але в ній яскраво виявилися класичні орієнтації, характерні для ренесансного гуманізму.

Творчість Оріховського відзначається великим тематичним і жанровим розмаїттям, справжньою ренесансною універсальністю. Один із критиків XVII ст., складаючи список його творів, до кожного з них додавав: тут Оріховський історик, тут філософ, тут оратор, там теолог, граматик, поет і т. д., а в сумі виходило, що його творчість, власне, охоплювала всі галузі знань, усі сфери духовної діяльності того часу. Але передусім він був блискуче обдарованим письменником і оратором, «сучасним Цицероном», «рутенським Демосфеном», як називали його сучасники. Важливим свідченням досконалості, якої Оріховський досягнув в окремих жанрах, є те, що його твори не просто передруковувалися в Західній Європі, а й наводилися в спеціальних збірниках як взірець у певних жанрах. Так, лист Оріховського до Рамузіо було вміщено в збірнику зразків ренесансної епістолярної прози, виданому 1556 р. у Венеції, а «Промову на погребіння Сигізмунда І» через 3 роки включено до збірника, який вмістив кращі зразки латинської ораторської прози Відродження.

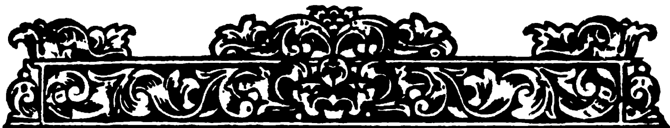
Творча діяльність Оріховського досить чітко поділяється на два періоди, різні за превалюючим змістом творів, за їхньою ідеологічною спрямованістю. В перший період, що охоплює 40—50-ті рр., Оріховський стояв у цілому на передових світоглядних і суспільно-громадських позиціях, сміливо боровся проти церков-

но-католицької реакції, висловлював радикальні гуманістичні й реформаційні ідеї і, усвідомлюючи свою належність до Русі, тобто до українського народу, брав під захист його релігію і культуру. Нерідко в його творчості з'являлися й соціальні мотиви; так, у трактаті «Зразковий підданий», повчаючи нового короля Сигізмунда-Августа, що не королівство існує для нього, а він для королівства, письменник водночас виступає проти егоїзму й корисливості магнатів, засуджує гноблення підданих і суспільну несправедливість. Але в останній період творчості, в 60-ті рр., він примиряється з католицькою церквою, переходить на бік своїх колишніх ідейних противників і з запалом засуджує все те, що сам раніше проголошував з таким пафосом і сміливістю. Безперечно, праві ті історики, літератори, які писали про гостру світоглядну кризу пізнього Оріховського, про те, що безперервна напружена боротьба й незгоди підірвали його духовні й моральні сили і він капітулював перед досвідченим і сильним ворогом. Тепер свою попередню діяльність він засуджує як гріховну й прагне спокутувати «провину» ревним служінням католицькій церкві.

Ця «метаморфоза» пізнього Оріховського красномовно засвідчує усю складність процесу проникнення і розвитку ренесансно-гуманістичних начал і тенденцій у тогочасному східнослов'янському світі.

Серед письменників слов'янського Відродження Станіслав Оріховський був найвідомішим у Західній Європі XVI ст. Про це переконливо свідчать численні перевидання його латинських творів у різних країнах Європи, переклади їх на окремі національні мови. Разом з тим Оріховський в XVI — XVII ст. мав високу письменницьку репутацію в Україні й Білорусі, більше того, його творчість справила помітний вплив на розвиток літератури, насамперед полемічної. На нього посилався Христофор Філалет у своєму «Апокрисисі», кілька разів цитував цього «заумного и высоце учоного мужа» Захарія Копистенський у «Палінодії». Нині, завдяки здійсненим останнім часом перекладам, його твори доступні сучасному читачеві, який може віддати належне їхнім високим художнім достоїнствам.

Церковно-культурні діячі кінця XVI — першої половини XVII ст.

ІВАН ФЕДОРОВ (ФЕДОРОВИЧ)

В історії будь-якої країни поява друкованої книжки була одним з переломних моментів культурного розвитку, а перші друкарні ставали важливими освітніми осередками. Не лишилася винятком у цьому відношенні й Україна. Цим і визначається історична заслуга перед українським народом таких майстрів друкарства, як Швайпольт Фіоль, Франциск Скорина, Іван Федоров та їхні помічники й послідовники.

Невдовзі після винайдення Йоганном Гутенбергом друкарського верстата і пристрою для виготовлення металевого шрифту латиномовні книжки, надруковані в Німеччині, Італії та інших країнах, стали відомими і в українських містах. 1491 р. в Кракові вийшли друком перші чотири видання кириличним шрифтом, спеціально призначені для поширення в Україні та Білорусі. Це — богослужбові книги церковнослов'янською мовою, яку тодішні українці вживали в релігійному, а почасти й у світському письменстві. Післямови в двох із них написано українською. Хоч друкарем був майстер німецького походження Фіоль, ініціаторами видань та їхніми редакторами стали, найімовірніше, освічені українці. Є поважні підстави для припущення, що видав ці перші книги освітній осередок, згуртований навколо Перемишльської православної єпископії.

Доктор медицини Франциск Скорина був білорусом з Полоцька й видавав книги у Празі (Біблія, 1517—1519) і Вільно («Діяння та послання апостольські» й «Мала подорожна книжка», 1525), але його видання поширювалися і в Україні, нерідко використовуючись місцевими книжниками. Тож для України їхнє значення не менше, ніж для Білорусі.

Засновником друкарства у Львові й Острозі вважається Іван Федоров, який до переїзду в Україну працював у Москві та в білоруському містечку Заблудові. Якщо про життя Федорова в Україні збереглася ціла низка архівних документів, то про московський і заблудівський періоди його діяльності відомо тільки те, що сам друкар розповів у післямовах до своїх видань. Залишається лише гадати, ким був Іван Федоров, перш ніж став дияконом церкви Миколи Гостунського в московському Кремлі, й чим займався до того, як розпочав 19 квітня 1564 р. друкування Апостола — першої точно датованої книги в Росії. Єдине, в чому можна не сумніватися,— це те, що першодрукар не походив із знатної родини. Про це свідчить його прізвище Федоров — за іменем батька. Так називали людей неіменитих, бо лише знатні особи вживали форми на «ич». У книгах білоруського й українського періодів друкар називав себе «Іваном Федоровичем з Москви» або «Іваном Федоровичем москвитином». Слово «москвитин» могло служити синонімом визначення «з Москви», але могло бути й прізвищем. Відомі численні приклади, коли люди користувалися прізвищем «Москвитин» і навіть «Москва» як на українсько-білоруських землях, так і в самому місті Москві. Однак, виходячи з контексту наведених згадок, вважаємо ймовірнішим, що Федоров називав себе москвитином, аби підкреслити походження зі столиці Росії.

У деяких сучасних довідниках вказується приблизна дата народження Івана Федорова — 1510 р. Вона була запропонована, коли виникло припущення про навчання його у Краківському університеті й отримання там 1532 р. ступеня бакалавра. Тож дату народження було визначено на тій підставі, що до університету найчастіше вступали у віці 15—18 років і отримували перший ступінь по 2—3 роках після вступу. Але будь-який аргумент на користь наведеної дати буде спростований, якщо довести, що Johannes Theodori Moscus, який 1532 р. став бакалавром,— не наш першодрукар, а зовсім інша особа. А це саме так. Справа в тому, що бакалавр Іван, син Федора,— юнак, який 1529 р. записався до університету, походив з місцевості Phyetkowycze Краківської єпархії, а потім став красноставським каноніком. Отже, треба рішуче відкинути можливість навчання першодрукаря у Кракові, а тим самим — і гіпотезу про його народження близько 1510 р.

Івана Федорова та його співпрацівника Петра Тимофіїва Мстиславця вперше згадано у післямові до московського Апостола 1564 р.: йдеться про асигнування їм з царської казни коштів на дру-

кування цієї книги. Наголошено, що над нею працювали обидва майстри. Так само разом вони надрукували два видання Часовника, дуже близькі текстуально й ідентичні за оформленням. Робота над першим тривала від 7 серпня до 29 вересня 1565 р., над другим — від 2 вересня до 29 жовтня того ж року. У післямовах Апостола та Часовників відзначається офіційний характер друкарні, ініціатива урядових кіл у її заснуванні. Тільки високою кваліфікацією Івана Федорова і Петра Мстиславця можна пояснити те, що за рівнем поліграфічного виконання і художнього оформлення Апостол перевершує московські стародруки наступних десятиріч.

Однак ці видання не знайшли в Росії одностайної підтримки. Сам Іван Федоров згадував, що його змусили залишити батьківщину і виїхати до Великого князівства Литовського переслідування з боку начальників і священоначальників, які побачили у друкованих книгах «багато єресей». Сказане Федоровим є цілком однозначним і не дає ніяких підстав для інших тлумачень, хоч залишається невідомим, хто конкретно був ініціатором переслідувань і що саме в його першодруках стало приводом для звинувачень у єретицтві.

Незабаром після переїзду до Литви Іван Федоров і Петро Мстиславець стали працівниками друкарні, власником якої був «найвищий гетьман» Великого князівства Литовського, нащадок київських бояр Григорій Ходкевич. До його маєтків належали два містечка на Підляшші — Супрасль і Заблудів, недалеко від Білостока. Задумавши створити освітньо-культурний осередок, гетьман Ходкевич обрав для нього місцем не Супрасль із впливовим монастирем, а новозаснований Заблудів. Це може свідчити про його прагнення здійснювати видавничу програму незалежно від супрасльських монахів, хоч не виключає імовірності залучення їх до співпраці. Грамотою, виданою 1567 р. (раніше її відносили до 1563 р.; уточнене датування обґрунтував І. З. Мицько), Ходкевич надав матеріальне забезпечення церкві, шпиталеві, костьолові й при ньому «містрові» (вчителеві). Щоб забезпечити Федорову засоби існування на час роботи в новозаснованому видавничо-друкарському підприємстві, Ходкевич передав друкареві в користування маєток у Мізякові Брацлавського повіту (Східне Поділля).

У заблудівській друкарні Г. Ходкевича Іван Федоров та Петро Мстиславець з липня 1568 р. до березня 1569 р. друкували Євангеліє учительне — церковнослов'янський переклад збірки казань, укладеної, як гадають, константинопольським патріархом Іоанном IX Агапітом. Незабаром після видання цієї книги Петро Мстисла-

вець виїхав до Вільна, де зайнявся друкарством у співпраці з багатими білоруськими купцями Мамоничами. А Іван Федоров від вересня 1569 р. до березня 1570 р. друкував свою першу самостійну працю — Псалтир з Часословом. Помічником його був Василь Гарабурда, якого в тогочасних документах (при описі подій, що сталися 27 березня 1570 р. у Володимирі-на-Волині) називають «слугою друкарні» Г. Ходкевича.

Після виходу Псалтиря з Часословом Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність, а Івану Федорову запропонував займатися рільництвом. Проте друкар не мав наміру відмовлятися від улюбленої справи. Про його розуміння друкарства як обов'язку християнина поширювати слово Боже свідчить урочисте запевнення: «Не личило мені за ралом чи сівбою собі віку вкорочувати, бо замість плуга я володію мистецтвом знарядь для праці руками, а замість житніх зерен повинен розсівати по світові зерна духовні й усім, як належить, роздавати духовну поживу. А найбільше я боявся суду владики мого Христа... І тому я мусив піти звідтіля».

Якщо в Москві Іван Федоров працював у державній друкарні, а в Заблудові — в друкарні Г. Ходкевича, то тепер він вирішив відкрити власне підприємство, бути не лише друкарем, але й видавцем. Місцем для власної друкарні Федоров не випадково обрав Львів — великий торговельно-ремісничий центр, де жило багато кваліфікованих майстрів, у тому числі фахівців, яких можна було залучити до виготовлення та ремонту друкарського обладнання. Є навіть неясні вказівки на існування у Львові друкарні до приїзду туди Івана Федорова *, але жодної книжки від неї не збереглося (тоді як відомо понад півтисячі примірників федоровських друків). Якщо дофедоровська друкарня в Україні й існувала, то, напевне, недовго і була дуже малопотужною.

Наявність видавничих спроб у Львові, хоч і не є доведеною, цілком імовірна, бо місто це було важливим осередком суспільно-політичного та культурно-освітнього руху. З початку 70-х рр. XVI ст. тут помітно активізувалася боротьба українського населення проти національно-релігійного гноблення. У передмісті Підзамче діяли Миколаївське та Благовіщенське братства, здійснювалася підготовка до створення Успенського братства — громадської організації українських міщан центральної частини Львова. Серед засновників і активних діячів Успенського братства були люди, які

---

* На надгробку Федорова було вказано, що він «друкарство занедбане обновив».

з різний час підтримували зв'язки з Іваном Федоровим: Лесько Малецький, Іван Богатирець, Іван Білдага, Іван Минцевич. При Успенській церкві незабаром було засновано «міську» українську школу (з 1586 р — братська), ректором якої був Стефан (ймовірно, визначний письменник і громадський діяч Стефан Зизаній). Мешканці міста любили та цінували книгу, деякі мали великі бібліотеки й усвідомлювали роль друкованого слова в захисті традицій рідної культури. Не диво, що в такому середовищі Іван Федоров розраховував на підтримку своїх видавничих задумів. За свідченням його самого, він отримав допомогу не від «багатих і благородних», а від «неславних у світі» — ремісників, крамарів, окремих представників нижчого духівництва. Ймовірно, саме в цей час Івану Федорову відкрив кредит настоятель Онуфріївського монастиря Леонтій Сідляр; Сенько Каленкович безплатно надав Федорову житло, позичив йому грошей, допоміг налагодити зв'язки з краківськими ремісниками та купцями. У документах «приятелями» Івана Федорова названо також львівських міщан Михайла Дашковича та Івана Морохівського, шевця Яцька, художника Лаврентія Пилиповича Пухала. З допомогою знайомих Іван Федоров зайнявся виготовленням нового друкарського обладнання і ремонтом старого.

У лютому 1574 р. друкарня Івана Федорова розпочала роботу. Очевидно, вона діяла на Краківській вулиці, в будинку бондаря Адама Торика з Мостиськ: збереглися документи про сплату Іваном Федоровим шосу (міського податку) за користування приміщенням у цьому будинку. Друкування здійснювалося на папері, що виготовлявся в Україні (у Буську, а можливо, і в Новому Ставі біля Луцька) і в Польщі (Пронднику й Кшечовичах поблизу Кракова); міг використовуватись і папір, імпортований з інших країн. 15 лютого 1574 р. завершилося друкування львівського Апостола; того ж року вийшов Буквар. У кінці Апостола Іван Федоров умістив свій найважливіший літературний твір — талановито написану автобіографічну «Повість, откуда начася и како совершися друкарня сія». Ймовірно, сам друкар відіграв вирішальну роль і в укладенні тексту Букваря — першого у східнослов'янських народів друкованого підручника. Донедавна був відомий лише один його примірник — у бібліотеці Гарвардського університету. А 1984 р. з'явилося повідомлення про ще один примірник, придбаний Британською бібліотекою кілька років тому.

Незабаром після виходу львівських першодруків Іван Федоров пішов на службу до найвпливовішого українського магната князя К. К. Острозького. 1576 р. цьому князеві вдалося повністю

закріпити за собою Острог. Мабуть, не випадково наприкінці того ж або на початку наступного року Іван Федоров переїхав до цього міста. Саме тоді в Острозі сформувався культурно-освітній гурток і виник знаменитий «слов'яно-греко-латинський» колегіум, який сучасники часто називали академією — школою вищого рівня. При острозькому гуртку й розгорнула діяльність керована Федоровим друкарня, головним завданням якої був друк церковнослов'янської Біблії.

Найвизначніший представник згаданого гуртка, ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, син відомого своєю літературно-книжною працею дяка Данила зі Смотрича, відзначений в острозькій Біблії як автор другої передмови та вірша, яким вона закінчується. Від імені Івана Федорова в цій книзі надрукована післямова (в двох варіантах у різних частинах тиражу). Згадка про Герасима Смотрицького й Івана Федорова в Біблії засвідчує їхнє провідне місце в літературних працях острозького культурно-освітнього осередку. У фрагментарно збережених документах і листах згадуються ще й такі його члени, як Василь Андрійович Суразький (Малюшицький), Олексій, протестантський публіцист Мотовило, вчені греки Діонісій Палеолог-Раллі (Діонісій Тирновський), Євстафій Нафанаїл,Феофан, Еммануїл Мосхопул. Добрими знайомими і, ймовірно, помічниками Івана Федорова були протопіп Терентій Іванівський, лимар Антосько Сім'яшкович, писар острозький Василь. Для потреб друкарні працювали талановитий художник і гравер Гринь Іванович із Заблудова, син Івана Федорова палітурник Іван Друкарович і, можливо, його слуга Василь Лосятинський.

До початку друкування Біблії або під час роботи над нею в Острозі вийшли книги: Буквар — Азбука 1578 р. з церковнослов'янським і грецьким текстами та молитвами, Псалтир і Новий завіт — Книга Нового завіту 1580 р., предметний покажчик до Книги Нового завіту — «Книжка собраніє вещей нужнійших», опублікований разом з нею. У кожній з них було вміщено герб видавця К. Острозького і сигнет друкаря Івана Федорова. Так само надруковано й Біблію. Без вказівки на друкаря в Острозі 5 травня 1581 р. було опубліковано листівку з текстом віршованої «Хронології» Андрія Римші. Це, безумовно, витвір друкарні, якою керував Федоров, хоч безпосереднім виконавцем у даному разі міг бути не сам майстер, а хтось із його учнів. Варто підкреслити, що цей друк вийшов не церковнослов'янською, а тодішньою білорусько-українською книжною мовою.

Наприкінці життя Іван Федоров повернувся до Львова. Він займався в цей час винахідництвом у галузі артилерійського озброєння (спільно з львівським міським гармашем Данилом Кенігом, який, мабуть, був виконавцем його задумів). Свої винаходи Федоров особисто показував у Відні імператорові Рудольфу II та ерцгерцогам, прагнув зацікавити ними саксонського курфюрста Августа II, якому послав листа латинською мовою з Відня до Дрездена. Але основним його заняттям була підготовка до відкриття нової друкарні — своєрідного родинного підприємства. Крім самого Івана Федорова та його сина Івана в ній могли бути зайняті деякі родичі, які пізніше виявляли інтерес до друкарства — Мартин Голубникович (одружений з Ганною — дочкою Федька Анципорковича, брата дружини Івана Друкаровича), Іван Білдага. До видавничих планів Івана Федорова міг бути причетний і швець Антох (Антін Абрагомович), до речі, одружений з Марухною — дочкою Федора Грека, засновника Рогатинського братства. Останні дні свого життя Іван Федоров провів у хаті Антоха, де й помер 5 (15 за новим стилем) грудня 1583 р. Поховали його на подвір'ї Онуфріївського монастиря у Львові.

Іван Франко називав Федорова «мандруючим друкарем». У ті часи в багатьох країнах було чимало видавців, які переходили разом зі своїми верстатами з міста до міста. Після Івана Федорова по Україні та Білорусі мандрували з друкарнями Сильвестр, Павло-Домжив Люткович, Ян Шеліга, запорожець Тимофій Вербицький, Спиридон Соболь. Очевидно, тогочасні умови спонукали друкарів-підприємців шукати кращих умов праці. Отже, і в цьому відношенні Федоров був типовим представником своєї доби.

Обставини, за яких доводилося Івану Федорову працювати в різні періоди свого життя, були дуже відмінними. Він розпочав свою діяльність як один із двох літературно-редакційних і технічних керівників московської державної друкарні. В Забудові та Острозі працював у друкарнях, що належали магнатам. Тільки у Львові він був одночасно власником підприємства, видавцем і друкарем, що спричиняло додаткові труднощі, хоч і давало ширше поле для творчої ініціативи, виявлення власних мистецьких і літературних смаків та уподобань. Важливо, що всюди, де б не працював Іван Федоров, він підтримував зв'язки з представниками передових освітніх і літературних течій. Його друкарська, видавнича й літературно-редакційна праця була складовою суспільно-політичних і просвітницьких рухів тогочасної доби, поважним внеском у культурно-національне відродження українського народу.

ЙОСИФ ВЕРЕЩИНСЬКИЙ

Йосиф Верещинський походив з Холмської землі. Його рід належав до герба Корчак, а прізвище він дістав від родового гнізда Верещин. Йосиф доніс до нас цікаву історію перетворення своєї родини на католицьку. Першим католиком серед Верещинських став Йосифів батько Андрій. Мати Андрія мала двох братів, один з яких був православним холмським владикою, а другий перехрестився на католика і зробився католицьким священиком. Коли народився батько Йосифа, православний єпископ хотів охрестити племінника в «грецькій вірі». Однак його брат-католик виявився спритнішим — приїхав до Верещинських раніше й охрестив дитину за католицьким обрядом, давши племінникові ім'я Андрій. Родичі були невдоволені, що він став «бісовим ляхом», але зрештою змирилися. Згодом Андрій одружився з 13-річною Ганною Ярошкою, яка з дитинства виховувалася при католицькій церкві, та став шанованою на Холмщині людиною.

У такій сім'ї 1532 чи 1533 р. й народився Йосиф Верещинський. Коли він «виходив на світ з живота матері.., тоді всі домашні почули голос у шумі великому з такими словами: «Даю його на потіху світу християнства і на ганьбу поганську». Принаймні в такому патетичному тоні згодом описував обставини свого народження сам Верещинський. З дитинства він виховувався у католицькому дусі, здобув освіту в Красноставі, а згодом став священиком. Його церковна кар'єра не була особливо блискучою. Лише 1581 р. Верещинський зробився ігуменом монастиря у Сецехові над Віслою. Там налічувалося всього 15 ченців, хоч узагалі монастир був досить заможним.

Проте риси характеру Верещинського зрештою привернули до нього широку увагу. Покровитель науки і мистецтва, він давав кошти на юридичний факультет Ягеллонського університету в Кракові й матеріально підтримував талановитого поета Себастіана Кльоновича, автора поеми «Роксоланія». З 1570-х рр. Верещинський і сам починає активно займатися літературною і публіцистичною діяльністю. Його перу належать до двох десятків праць з питань моралі й політики. Він писав про шкідливість пияцтва, особливо серед монархів, про долю шляхетської демократії в Речі Посполитій. Під час безкоролів'я 1587 р. він створює «Науку доброго життя кожного християнського короля». Все це зробило його одним з найвідоміших публіцистів країни.

Цікавим і дещо несподіваним захопленням ігумена стала військова справа. Він обніс свій невеличкий монастир потужними

мурами і виготовив кілька гармат. Можливо, зваживши на цю рису та на енергійність Верещинського, 1589 р. його висвячують на київського єпископа. Власне, сама католицька єпархія у Києві була тоді невеликою і дуже бідною, але ця посада робила Верещинського сенатором Речі Посполитої. Піднесення Верещинського пояснюється тим, що в період безкоролів'я він підтримував свого земляка, канцлера Яна Замойського, і майбутнього короля Сигізмунда III, яким перемога далася у важкій міжусобній боротьбі; тому згодом їхні прихильники були щедро винагороджені.

З призначенням до Києва розпочався новий і, безумовно, найяскравіший період діяльності Верещинського. Тут повною мірою розкрилися його таланти як церковного і державного діяча, публіциста й політолога. Очевидно, остаточно він перебрався на Київщину лише 1593 р., а перед тим відвідував свою єпископію наїздами, оскільки одночасно залишався сецехівським абатом. На Подніпров'ї Верещинський поринув у вир неспокійного місцевого життя. Прибульцю відразу впали в око дві найгостріші місцеві проблеми — татарські набіги та козацькі заворушення, які 1591 р. вилились у відкрите повстання.

Можна твердити, що Верещинський, швидко зрозумівши значення козацтва як військової сили, прагнув спрямувати його діяльність у річище потреб Речі Посполитої. Очевидно, перші контакти з козаками він встановив через Яна Оришовського, який 1591 р. їздив до Кракова і свідчив там про справи католицької єпархії у Києві. Верещинський уважно стежив за перебігом повстання Косинського, причому майже повсякчас виправдовував козацтво. Так, у серпні 1593 р. він повідомив Замойському про угоду козаків з Олександром Вишневецьким, яка фактично означала капітуляцію останнього. Поступки князя він вважав правильними, бо у важкі часи козаки потрібні були країні для оборони від татар.

Через місяць Верещинському довелося самому втрутитись у події. Після угоди з Вишневецьким запорожці послали до Києва двох послів, які мали взяти у гродському суді возного (судового чиновника) для розслідування кривд, завданих козакам князем. Однак замковий уряд, незважаючи на офіційний статус посланців, піддав їх арештові й тортурам, після яких один з них помер. Крім того, пограбували майно інших козаків, котрі перебували в Києві. Запорожці, звичайно, були цим ображені й усім військом з гарматами вибралися до Києва відновлювати справедливість. До міста низовці підійшли в середині вересня. Там якраз зібралася на судові

рочки місцева шляхта, яка не знала, що вдіяти. Тоді на переговори з козаками вирушили Йосиф Верещинський і князь Кирик Ружинський.

Депутація зустріла козаків біля гирла ріки Либідь. Аби запорожці зрозуміли, що мова йтиме про мирні переговори, люди Верещинського заграли псалми Давида. Посланці умовляли козаків залагодити справу миром, а не мститися над урядниками і звичайними киянами. Однак низовці, яких Верещинський нарахував до чотирьох тисяч, не побажали вислати до міста своїх представників, а рушили туди всім військом. Місцева шляхта навіть не спробувала організувати оборону й розбіглася, як писав Верещинський, «не бажаючи того пива пити з урядом замковим, якого наварили». Остерігаючись погромів, міщани поховалися на Замковій горі. Лише тоді, знову за посередництвом Верещинського й Ружинського, було укладено мир. Уряд погодився виплатити як компенсацію за шкоди козакам 12 тисяч злотих. Отримавши сатисфакцію, запорожці мирно, «без стріляння і без розлиття крові з обох сторін виїхали з Києва... шкоди жодної в людях не чинячи». Розмірковуючи над цією подією, Верещинський засуджував будь-які необережні кроки щодо козацтва з боку властей.

На початку 1594 р. очікувався похід великої татарської орди через Україну. Шляхта етнічних польських земель не боялася цього походу через Поділля і Галичину й відмовлялася давати гроші на оборону та оголошувати посполите рушення. Польські гетьмани мали в Україні лише 2-тисячне кварцяне військо. Решту сил, як правило, збирали з добровольців — української шляхти та охочого до служби люду. Однак, враховуючи те, що очікувався напад 100-тисячної орди, цього було замало. Тож, як завжди у таких випадках, польські власті згадали про козаків. Показна нехіть до спілкування з ними змінилася пошуком контактів з козацькою верхівкою. Для цього гетьман Жолкевський використав князя Кирика Ружинського та Йосифа Верещинського, котрі мали повідомити старшині, що польський уряд вирішив прийняти на службу з другого кварталу 1594 р. 500 чоловік. Верещинський у листі порадив поспішати з набором, доки «люди служебні в річки й за пороги не відійшли». Він вважав запропоновану Жолкевським платню мізерною, оскільки «п'ятьох злотих ледве їм вистачить на рушницю, на порох і на олово», однак вказував на те, що для збору припасів можна дати козакам лист на «приставства» (утримання) у місцевих маєтках. Верещинський висловив готовність допомогти організувати козаків, запропонував полковником свого брата і

засвідчив, що «люд українний... в бою з ним (ворогом.— *Авт.*) ...готовий і горло покласти». Лист Верещинського містить також унікальний для XVI ст. опис тактики бойових дій козацтва: «...козак кожний на коні ніколи в бою з неприятелем не сходиться, а якщо той на коні, тоді (козак), з коня зсівши, табір собі чинить або за табором возів бій з неприятелем веде; тому найкраще, щоб коней мали поручник, сотники і десятники, а осібно в кожному десятку по два вози кінні для живності й для табору щоб мали».

Верещинський вважав, що мусульманську загрозу Європі можна найкраще усунути, організувавши загальний хрестовий похід проти турків і татар. Цю ідею він не раз висловлював як приватно (наприклад, Себастіанові Кльоновичу), так і в зверненнях до владних осіб Речі Посполитої та іноземних володарів (навіть до московського царя, хоч жодних симпатій до нього не мав). Відповідно Верещинський всіляко підтримував війну очоленої Австрією «Священної Ліги» християнських держав, що розпочалася 1593 р. Але польський уряд відмовився взяти участь у цій війні. Тож, напевно, Верещинський таємно допомагав Австрії у встановленні контактів з козацтвом. Влітку 1593 р. він інформував Замойського про те, що Януш Острозький вербує запорожців на службу до австрійського імператора Рудольфа II. А навесні 1594 р. по дорозі на Січ його відвідав імператорський посол Еріх Лясота і мав з ним кілька довгих бесід. Непримиренна антитатарська позиція Верещинського була добре відома й кримському ханові. Влітку 1593 р. той навіть улаштував полювання на єпископа на Фастівщині, однак один його напад допомогли відбити 3 тисячі козаків, а на другий татари не наважилися.

Прекрасно знаючись на ситуації на Подніпров'ї, Верещинський намагався осмислити її з точки зору державних інтересів Речі Посполитої та потреб місцевого люду. В публіцистичних працях він приділяв значну увагу питанням заселення і захисту України від татар. 1594 р. Верещинський видав твір «Публіка», в якому виклав свої думки щодо організації оборони України. Він вважав, що на Задніпров'ї слід створити рицарський орден, який складатиметься з 10 полків кінноти по 1000 чоловік у кожному. Половина з них споряджалася по-гусарськи, а друга половина — по-козацьки (тобто була легкоозброєна). Загальну кількість Верещинський погоджувався зменшити, але не більше, ніж удвічі. Кістяк ордену (офіцерський корпус і досвідчені рицарі) мав залишатися постійним, а воїнами-рицарями служили б молоді шляхтичі з усієї Речі Посполитої. Таким чином, орден повинен був виконувати

роль «школи рицарства». Поряд з кіннотою він мав би й піхоту, набрану з місцевого населення — «люду українного».

1595 р. Верещинський підготував для розгляду в сенаті проект «Способи осади нового Києва». Він пропонував заходи для швидкого піднесення Києва та околиць: будівництво потужної фортеці, заохочення економічного розвитку й заселення міста (зокрема, шляхтою з польських земель), а також використання його як однієї із столиць Речі Посполитої (до Києва час від часу мав переїжджати королівський двір, як це було прийнято стосовно Кракова і Варшави). Варто також відзначити, що Верещинський завжди з великим пієтетом згадував про колишню велич Києва і Київського князівства. Це було одним з яскравих виявів його неприхованої любові до Русі, за що він вважався «невиправним» русином, хоча й був «політичним» поляком і католиком.

Безконтрольне зростання козацької активності на волості взимку 1595/96 р. змусило Верещинського шукати власних шляхів розв'язання цієї проблеми. На початку 1596 р. він розробив проект організації козацтва. Цей документ без перебільшення можна назвати унікальним твором української політичної думки тих часів. Верещинський пропонував передати козацтву все Лівобережжя Дніпра — від Переяслава і Лубен на півдні до Пропойська і Мстиславля на півночі. На цій території створювалось автономне князівство у складі Речі Посполитої на чолі з князем і гетьманом. Територія князівства мала поділятися на 13 військово-адміністративних одиниць — полків. Центрами полків називалися міста Переяслав, Лубни, Остер, Любеч та ін. У межах князівства встановлювалася козацька юрисдикція, а єдиним обов'язком його жителів щодо короля мала бути військова служба.

У цьому проекті Верещинський фактично розвинув власну ідею рицарського ордену на Подніпров'ї. Однак відбулася принципова зміна: соціальною основою новостворюваної військово-рицарської організації мала стати не шляхта, а козацтво. Сам Верещинський, який взагалі не відзначався особливою скромністю, дав цьому проектові та своїй діяльності загалом найвищу оцінку. Він писав, що Бог послав його козакам так само, як свого часу послав Мойсея народові ізраїльському, щоб вивести його з єгипетської неволі. Але, навіть відкинувши ці гіперболізовані порівняння, слід визнати, що насправді єпископ не дуже помилявся стосовно теоретичного значення свого проекту. Адже сам він уперше запропонував організувати козацтво за полковим адміністративно-територіальним принципом, що й було впроваджено в життя значно пізніше, як значно пізніше

було здійснено й спробу створення козацького князівства (Великого князівства Руського) у складі Речі Посполитої. Немає жодного сумніву, що ці ідеї не тільки сформулював Верещинський, він же активно пропагував їх і прищеплював козацтву. Цікаво також відзначити, що саме Верещинський уперше використав термін «козацький народ», який поширився у подальші часи.

Але взимку 1596 р. ні козацтво, ні тим більше польський уряд не були готові до здійснення планів Верещинського. Для розправи з козаками зібрали військо чисельністю до 12 тисяч чоловік. Його очолив Станіслав Жолкевський. Безпосередньо перед початком конфлікту Верещинський намагався відіграти миротворчу роль. Відомо, що він умовляв полковника Саська порвати з Наливайком і просити ласки в короля, за що обіцяв заступництво перед Жолкевським і Сигізмундом III.

З не меншою переконливістю і характерним для нього пафосом Верещинський намагався відвернути біду від козаків у зверненні до Замойського. Він визнавав, що «у нашому краї козацтва близько двадцяти з половиною тисяч намножилось» і воно чинить різні шкоди. Однак київський єпископ пропонував свій вихід із ситуації: вивести всіх козаків на Задніпров'я, а потім під королівськими хоругвами виправити їх на війну проти татарської орди чи на московські землі. Так вони відроблять «той хліб, який весь час у панстві його королівської милості з прикрістю заживали». Похід на Крим міг перетворитися на загальний хрестовий похід проти мусульман, і Верещинський брався очолити його, вважаючи, що саме він Богом призначений «бути щитом своєї милої Вітчизни». Тому хотів, щоб папський легат у Польщі дав йому хоругву хрестоносців, а також видав універсал із закликом до релігійної війни.

Верещинський так докладно опрацював свій план, що навіть склав проект універсалу від імені папського легата. Документ звертався насамперед до шляхти: «...хто почуває себе християнином і справжнім сином Корони, і є не виродком, а справжнім обивателем королівства... Автор проекту не сумнівався, що «вже маємо не найгірший початок війська козацького у князівстві Київському — коло двадцяти з половиною тисяч; стільки є людей таких, які розуміються на справах рицарських... (і знають.— *Авт.*) всі хитрощі й виверти поганські». Не забуваймо, що ці компліменти козацтву зроблено у розпал воєнної кампанії проти нього. Парадоксальний підхід Верещинського до ситуації, коли апогей козацьких сваволь розцінювався ним як зручний момент для початку хрестового походу, звичайно, не знайшов підтримки серед польських

урядових кіл. Якщо ж порівняти цю пропозицію Верещинського з проектом улаштування козацького князівства на Задніпров'ї, то можна зробити висновок, що він фактично пропонував розпочати реалізацію свого проекту, хай і в дещо прихованому вигляді.

Позиція Верещинського цікава також і з огляду на тогочасні міжконфесійні взаємини. Призначений бути оборонцем інтересів католицизму на сході, Верещинський не звертав ніякої уваги на православно-католицькі суперечки, пов'язані з підготовкою релігійної унії. А це свідчило як про широту поглядів самого єпископа, так і про другорядність даного питання на Київщині (зокрема — в середовищі козацтва) в ті часи.

Зрозуміло, що як людина відповідальна Верещинський приділяв велику увагу виконанню своїх прямих функцій. За його єпископства починається період піднесення католицької єпархії у Києві. На Подолі було збудовано дерев'яний костьол. З ініціативи Верещинського засновувались або відроджувались і заселялися такі села Київщини, як Велика й Мала Снітинка, Дорогинка, Плисів, Чорногородка. Заселення відбувалися звичним для Придніпров'я способом — організацією слобід. Своєю фактичною резиденцією Верещинський зробив Фастів, перейменувавши його на Новий Верещин. У боротьбі за малозаселені землі на Київщині єпископ часто конфліктував із сусідніми землевласниками. Так, він відібрав землю у шляхтичів Макаревичів, але 1596 р. і сам був скривджений князем Кириком Ружинським. З тих же причин він конфронтував з князями Острозькими і київським магістратом. Це, очевидно, й становило одну з причин симпатії Верещинського до козаків. Парадоксально, але факт: вони мали на Київщині одних і тих самих ворогів.

Помер Йосиф Верещинський 1598 чи 1599 р. Гадаємо, він заслуговує на добру згадку з огляду на його прив'язаність до Русі-України і проекти захисту та піднесення українських земель. Він також створив унікальну, нереалізовану в історичній перспективі модель українського католицизму, що являла сполучення європейської освіченості та світогляду з українським патріотизмом.

ВАСИЛЬ (КОСТЯНТИН) ОСТРОЗЬКИЙ

У серпні 1530 р. помер легендарний герой, гетьман Великого князівства Литовського, багач і аристократ князь Костянтин Іванович Острозький, залишивши по собі двох синів: 20-річного Іллю від першого шлюбу з княгинею Тетяною Гольшанською і

4-річного Василя, народженого другою дружиною гетьмана — княгинею Олександрою Слуцькою. Взаємини молодої мачухи з пасербом складалися вороже, тож Ілля, що як старший успадкував гніздо роду — Острог, залишився жити на Волині, а вдова з малим Василем осіла у відписаному їй на вдовиний наділ Турові. Саме тут, під опікою матері, минули дитячі роки майбутнього «некоронованого короля Русі». Судячи з пізніших приватних листів і промов на сеймах, княжич отримав непогану освіту, зокрема знав латину, вільно володів польською і церковнослов'янською мовами, орієнтувався у прийомах красномовства, впевнено почував себе в царині світської та священної історії, розумівся на богослов'ї. Але хто навчав хлопця цим шкільним премудростям — невідомо. Як показують приклади інших княжих родин Волині, в ролі вчителів окрім духовних осіб могли виступати секретарі й писарі, тобто довірені слуги дому. Джерела згадують, що при покійному гетьмані такі функції виконували волинці Федір Гнівошович, Дашко Сосонський і Данило Василевич, а також якісь Мерла і «Валах Олексійович, зовемий Єрофей».

Доки княжич Василь опановував у Турові шкільну науку, його брат Ілля розпочав успішну воєцьку кар'єру, а в лютому 1539 р. одружився з вихованкою королівського двору (і, як пліткували, позашлюбною донькою короля) красунею Беатою Костелецькою, взявши за нею грандіозний посаг у 33 тис. золотих. Проте життя молодого князя виявилося недовгим: 19 серпня того ж року він раптово помер, залишивши вагітною молоду дружину і заповівши поховати своє тіло поруч з батьковим, в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Молода вдова, згідно з заповітом Іллі, мала тримати в опіці усі величезні маєтки Острозьких. Проте господарювала вона так безладно і невміло, що 1541 р. король визнав за потрібне втрутитися, передавши опіку до рук 15-літнього князя Василя. Тоді ж за королівським розпорядженням поділили спадщину між ним і малолітньою дочкою князя Іллі Галшкою, що народилася вже після смерті батька (третина володінь Галшки до її повноліття на правах опікунства належала Беаті).

У цьому заплутаному майновому клубку, де масштаби ставок вражали уяву сучасників, найдраматичнішою виявилася доля найбагатшої нареченої Русі, Литви й Польщі — Галшки Острозької. Князь Василь, зацікавлений у тому, щоб родова спадщина не виходила з-під його контролю, почав діяти першим. 1553 р. він робить спробу видати юну племінницю за свояка, князя Дмитра Сангушка (всупереч волі матері дівчину за його посередництвом

було викрадено, але прибічники Беати наздогнали втікачів аж на території Чехії, нареченого вбили, а дівчину повернули додому). Вдруге видати її заміж побажав сам король, обравши за нареченого немолодого придворного Лукаша Гурку і навіть відсвяткувавши у Варшаві заочне весілля. Проте Беата й тут не підкорилася, замкнувшись на два роки з дочкою у Львівському домініканському монастирі. 1559 р. до монастиря в чернечому одязі зумів проникнути князь Семен Слуцький, бажаний для матері кандидат, і молодих було повінчано. Але розгніваний король цього шлюбу не визнав. Монастир узяли в щільну облогу, відрізавши воду, дівчину здобули силою і передали Гурці. Оскільки ж вона відмовилася жити з чоловіком, якого вважала незаконним, той на довгі роки ув'язнив її в одному зі своїх замків на заході Польщі. Коли 1573 р. Гурка врешті помер, за хворобливою, нервово виснаженою княжною прибув пишний ескорт з Волині, який відвіз її в Дубно, де під опікою князя Василя вона й дожила віку (померла 1582 р.).

Суперництво за руку Галшки приховувало боротьбу за спадщину Костянтина Івановича Острозького, одна половина якої належала князю Василю, а друга його племінниці, фактично ж — її матері Беаті як опікунці дівчини і вдові князя Іллі. Та своєю чергою, 1564 р. вийшла заміж за авантюристичного малопольського магната Ольбрахта Ласького, молодшого від неї на 21 рік, і переписала на нього все, чим володіла. На знак «вдячності» Ласький уже наступного року ув'язнив її в одному зі своїх гірських замків у Татрах, де вона перебувала аж до смерті (1576), а отримані маєтки Острозьких, розігруючи власну політичну карту, переписав у дарунок королю. Коли ж Галшка, овдовівши, повернулася на Волинь, князь Василь як її найближчий родич за третейським посередництвом самого імператора Максиміліана розпочав процес про повернення втраченої спадщини. Це зайняло ще кілька років, проте на час смерті Галшки (1582), яка заповідала свої маєтки дядькові та його дітям, усі землі, що становили прадавню власність дому Острозьких чи були набуті в першій чверті XVI ст. Костянтином Івановичем, знову витворили суцільну, неозору територію, що становила понад третину Волині.

Боротьба за це була головним змістом першої половини життя князя Василя. Втім сталося й багато інших подій, починаючи від зміни імені. Зоставшись єдиним нащадком славетного батька, Василь після досягнення повноліття, з середини 1540-х рр., починає іменуватися вже не своїм хресним іменем, а «княжим» батьковим — Костянтин. 1550 р. юнак вступає на шлях звичної для аристократів

кар'єри, отримавши від великого князя литовського пост володимирського намісника і маршалка (тобто головнокомандувача шляхетського ополчення) Волинської землі, а з 15 грудня 1559 р. стає на півстоліття, аж до смерті, київським воєводою, тобто фактичним володарем українського порубіжжя.

Тоді ж, на початку 1550-х рр., завдяки одруженню з Софією Тарновською, донькою краківського каштеляна, а згодом великого коронного гетьмана Яна Тарновського, молодий волинець увійшов до найвищих придворних кіл Королівства Польського. Варто додати, що Софія була останньою представницею роду могутніх малопольських магнатів, і в спадок по ній князь Костянтин отримав значні маєтки в Галичині та Малій Польщі (народивши трьох синів — Януша, Костянтина та Олександра — і двох доньок — Єлизавету й Катерину, Софія померла 1571 р.; вдруге князь Костянтин не одружувався).

На відміну від свого войовничого батька Костянтин Костянтинович ніколи не прагнув військової слави. Його заслуги в цій царині обмежуються хіба тим, що князь власним коштом утримував кількатисячний загін вершників для оборони від татарських наїздів. Тогочасні джерела неодноразово підкреслюють «сумирність» його зовнішнього вигляду, розважливість, поміркованість тощо. Втім безсумнівним внеском у піднесення обороноздатності порубіжних зі Степом теренів стала колонізаційно-господарська активність Острозького. Скуповуючи землі на Київщині й Брацлавщині (а в цьому Костянтин виявив себе ще більш енергійним і підприємливим, ніж свого часу його батько), князь одночасно засновував тут міста, домагаючись для них магдебурзьких привілеїв від короля, а також осаджував слободи переселенців-колоністів, приваблених перспективою багаторічного звільнення від податків. Форпостами над Диким полем стали й зведені при сприянні Острозького замки в Білій Церкві, Переяславі, Богуславі тощо, а сам князь Костянтин і його сини протягом багатьох десятиліть були спадковими намісниками новоколонізованих замкових округ, або так званих староств, що вважалися власністю королівського престолу, але фактично перебували у володінні княжої родини, а отже — і під її збройним захистом.

Часи життя Костянтина Острозького були зенітом майнової могутності славетного роду. На зламі XVI — XVII ст. Острозьким належало окрім третини Волині 14 міст і більших поселень з округами на Київщині, 8 — на Брацлавщині, 4 — в Галичині, а також 32 населених пункти на теренах Польщі. Річний прибуток князя

Костянтина становив 10 млн. золотих, а в разі потреби він міг виставити 15—20-тисячне військо зі «старожитних слуг дому Острозьких», тобто бояр і шляхтичів-васалів, які з діда-прадіда під обов'язком служби володіли землями на території княжих володінь, зобов'язуючись своїм патронам рицарською вірністю в обмін на їхні опіку й покровительство. Тогочасні джерела згадують, що «при боці» старого князя, тобто на його дворах у Дубні й Острозі, завжди перебували 2 тисячі слуг або й більше, переважно молодь. Про дітей «вірних слуг» традиція зобов'язувала дбати, і княжий двір виступав своєрідною школою для цих юнаків, оскільки тут вони набували відповідних манер і досвіду, аби з часом стати готовими, як тоді казали, «до служеб їх княжим милостям» у надвірному війську, в секретаріатах і канцеляріях, на посадах управителів у маєтках, врешті на церковних постах у численних монастирях і соборах, ктиторами яких були Острозькі. Віддана служба оберталася щедрою винагородою, бо князь вигідно одружував молодика, обдаровував його грішми чи землею, а при виразніших здібностях міг посприяти навіть значнішій кар'єрі (наприклад, з родини княжих слуг походив Єлисей Плетенецький, піднесений за протекцією князя Костянтина в сан архімандрита Києво-Печерського монастиря).

Княжі слуги, зі свого боку, вважали центром всесвіту дім, з яким від прадідів були пов'язані взаєминами вірності та опіки за вірність. Наприклад, замковий намісник м. Дубна, відмовляючись у зв'язку з відсутністю князя Костянтина прийняти адресований йому мандат короля, пояснював обуреному королівському посланцю свою поведінку так: «Я не його королівській милості, а князю, панові своєму, служу». В рамках таких специфічних уявлень про підданські обов'язки постать «свого» князя була оточена сильним ірраціональним ореолом, оскільки увесь його рід уявлявся носієм вищого (княжого) права на владу, наданого Божим промислом одвіку. Характерно, наприклад, що князь Василь після прийняття батькового (тобто «княжого» імені) став розпочинати свої офіційні листи формулою «Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині», й сучасники, звертаючись до нього листовно, в урочистих випадках вживали цю саму формулу, хоч добре знали, що вона є елементом титулатури суверенного володаря, тобто князям Острозьким у політичних реаліях кінця XVI ст. належати аж ніяк не може.

На зміцнення своєрідної «удільної» психології, генерованої домом Острозьких, впливало й те, що з кінця 1570-х рр. сини київського воєводи також стають помітними постатями на українських

видноколах. Старший, вихований на дворі німецького імператора войовничий і енергійний Януш, у 1585—1593 рр. обіймав посаду волинського воєводи, а 1593 р. отримав один з найпочесніших постів Речі Посполитої — краківського каштеляна, водночас залишаючись аж до смерті (1620) білоцерківським, богуславським, черкаським, канівським і переяславським старостою. Середній, Костянтин, був володимирським старостою (він помер замолоду 1588 р.); молодший, Олександр, після Януша перейняв з 1593 р. керівництво Волинським воєводством. Відтак в останній чверті XVI ст. більшість української території, яка за актом Люблінської унії перейшла під юрисдикцію Корони Польської, по суті, контролювалася кланом Острозьких, а місцева специфіка сприйняття княжого титулу, про яку йшлося вище, надавала взаєминам могутньої родини з мешканцями України-Русі патерналістськи-сакралізованого забарвлення навіть тоді, коли не йшлося про їхніх безпосередніх підданих, «слуг» чи «приятелів».

Одним з яскравих прикладів таких взаємин (сучасна зарубіжна наука називає їх «неправильним феодалізмом», на українському матеріалі вони, на жаль, поки що зовсім не досліджені) є виразні сліди зв'язків Запорозької Січі з Острозькими. Наприклад, спалах невдоволення січовиків, який знайшов вияв у козацькій війні Криштофа Косинського з Янушем Острозьким, після придушення виступу був «пробачений» їм як «нерозумним слугам», а сам Косинський від імені Війська Запорозького виконав перед князем Костянтином та його синами старовинний ритуал «покори», тобто повернення розкаяного бунтівного васала під опіку патрона.

Перебравши на себе після батька світський патронат над православною церквою, Острозький мав великий вплив на формування її вищої ієрархії та загальні напрями політики. Останнє підтверджується, зокрема, тією посиленою увагою, яку Римська курія приділяла переговорам з князем у першій половині 1580-х рр., коли щойно задумувалося об'єднання православної і католицької церков. Наскільки впевнено Костянтин почувався у ролі господаря ситуації, показує промовиста деталь, засвідчена в одному з листів папського нунція в Польщі Альберто Болоньєтті. «Старий князь Острозький,— писав він у серпні 1586 р.,— виявив таку добру прихильність, що публічно заявив: якщо його патріарх (константинопольський.— *Авт.*) не прийде до згоди з апостольським престолом, то він і без нього сам прийде до згоди». Як бачимо, князь спершу прихильно поставився до унійної ідеї, але коли владики без погодження з ним виробили засади практичного ук-

ладення унії і передали їх до Рима (так звані Торчинські артикули 1594 р.), світський лідер руської церкви відреагував на це щонайрізкіше, поставивши ультиматум — умови з'єднання церков до їх затвердження мусять бути погоджені зі східними патріархами й обговорені на соборі за участю широкого загалу духівництва та шляхти. Ініціатори унії з тактичних міркувань на це не пішли, і князь, обурений нехтуванням його волі, відповів знаменитим «Оповіщенням» — універсалом від 25 липня 1595 р., надрукованим в острозькій друкарні. Титулуючи себе «Костянтин, Божою милістю князь Острозький», він закликав Русь стати на оборону загроженого «благочестя». Наприкінці серпня того ж року князь послав свого уповноваженого на з'їзд протестантів Литви й Польщі, закликаючи до спільних дій проти короля — порушника присяги на дотримання релігійної толерантності в державі (тут варто пояснити, що, вступаючи на престол, королі Речі Посполитої присягали на дотримання так званих Pacta Conventa — договору зі шляхтою-виборцями, який серед іншого містив і пункт про права некатоликів). Зі свого боку, князь заявляв про готовність виставити на боротьбу з тими, хто «наступає на шиї нашим вольностям», власне 15—20-тисячне військо.

Проголошену в Бересті 18 (8 ст.ст.) жовтня 1596 р. унію церков Костянтин Острозький у зверненні до короля Сигізмунда III Вази кваліфікував як порушення прав і привілеїв Русі, глухо погрожуючи: «...бачу, що йде до остаточної згуби усієї Корони Польської, бо віднині ніхто вже не буде безпечний у своєму праві й вольності, і в короткому часі прийде до великого замішання, а бодай не домишляти нічого іншого». Відповіддю короля, який рішуче зайняв бік уніатів, можна вважати універсал від 16 грудня 1596 р., де рішення Берестейського уніатського собору проголошувалися обов'язковими і за прибічниками унії офіційно закріплювалися церковні посади, кафедри, монастирі та їх землі, а також юрисдикція над усім духівництвом грецького обряду.

Починалося велике протистояння (вповні нерозв'язане й донині), що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі й насильства. Розмірковуючи над витоками цього феномена, мусимо визнати, що православний загал України-Русі від унії нічого не втрачав, ба — логіка владик-уніатів, які через голову можновладців польської католицької церкви шукали опіки могутнього Рима і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі, була, поза всякими сумнівами, слушною. Нічого не загрожувало й зовнішній

традиційній обрядовості, а всі глибші догматичні розходження в акті унії були потрактовані з максимальною делікатністю, відкладаючись на розсуд богословів у далекому майбутньому. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав ментальний опір «новині», неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, відтак — справедливу й добру «старовину». Поштовхом же до організованого опору стали не конфесійно-світоглядні причини, а соціальний інстинкт. Перед Руссю постала дилема: за ким іти, чиєму заклику коритися — монарха на троні чи власного некоронованого володаря «Божою милістю»? Вибравши князя Острозького, Україна тим самим відповіла, кому, за її уявленнями, належить першість влади. Показово, що в затятій сеймовій боротьбі шляхти з унією, яка тривала аж до Хмельниччини, розпочавшись зі звинувачувальної промови князя Костянтина на сеймі 1597 р., практично не брали участі православні посли з Білорусі, натомість чи не вперше галичани згуртувалися з волинцями та киянами. Врешті, з негласної санкції Острозького до антиунійних акцій було вперше залучено козацьку шаблю, і саме цей шлях згодом, уже після смерті князя, остаточно переламав ситуацію на користь православних.

Наслідком конфесійного протистояння, як відомо, стало культурно-національне піднесення в Україні. Особливу сторінку судилося записати до нього освітньому меценатству князя Костянтина. Ще 1574 р., з перенесенням головної адміністрації княжих володінь з Дубна до щойно повернутого родового гнізда, в Острозі почали концентруватися освічені урядники та клірики з княжої свити. Місто з багатьох причин висувалося на роль культурного осередку. Так, Острог був одним з двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, владика якої титулувався «луцьким і острозьким», у зв'язку з чим Богоявленська замкова церква — один з наймонументальніших православних храмів того часу — мала статус кафедрального собору. В церкві й замку існувала чимала книгозбірня, що містила й грецьку богословську літературу, і західноєвропейські видання світського та церковного змісту. Піднесенню ролі Острога як інтелектуального центру сприяло й те, що неподалік нього стояв Дерманський монастир, одна з найбагатших православних обителей Русі, патронована Острозькими, яка славилася доброю бібліотекою і ченцями-книжниками, пов'язаними з Балканами та Близьким Сходом.

Інтелектуальний осередок, який на середину 1570-х рр. склався довкола князя Костянтина, відповідав його особистим замилуван-

ням. Симптоматично, однак, що початок активної діяльності науково-видавничого центру збігається в часі з написанням присвяченого князеві Костянтину трактату відомого єзуїтського теолога Петра Скарги «Про єдність Божої церкви під одним пастирем» (книга була написана 1574, а надрукована 1577 р.). Підкреслюючи нелад, що панує в православній церкві, Скарга особливий наголос зробив на неосвіченості її кліру. На його думку, це й зрозуміло, бо «не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія та інші визволені науки іншими мовами (окрім: латинської і грецької.— *Авт.*) вивчались... Зі слов'янської мови жоден не може бути вченим».

На виклик, кинутий Скаргою, і мав дати відповідь Острозький вчений осередок. Його початкова мета бачилася цілком конкретною — підготувати випуск першої друкованої Біблії церковнослов'янською мовою і тим самим утвердити її рівновартісність загальновизнаним сакральним мовам — грецькій та латині. Відтак 12 серпня 1581 р. в княжій друкарні в Острозі побачила світ славетна Острозька Біблія (яка й донині вважається текстологічно бездоганною), звірена за кількома авторитетними списками, у тому числі грецьким — з Ватикану, отриманим від папи, і слов'янським — з Москви, від царя Івана Грозного.

Робота вчених в Острозі була, по суті, історико-філологічними науковими студіями богословського ухилу, що спрямовувалися на виправлення зіпсованих переписувачами місць, текстологічні порівняння, переклад з грецької та коментування східнохристиянської церковної класики. Тим-то сучасники прикладали до Острозького осередку назву «академія», якою у XV — XVI ст. традиційно іменували наукові угруповання чи товариства. Інколи це поняття вживали і в ширшому значенні, маючи на увазі й власне «академію», тобто гурт вчених, і школу, що при ній функціонувала, виникнувши, ймовірно, близько 1578 р. як своєрідний «побічний продукт» діяльності вченого гуртка. Про обсяг предметів, які тут викладалися, є лише побіжні свідчення. Припускають, що учні студіювали дисципліни загальноприйнятого в тогочасній Європі циклу «семи вільних мистецтв» — граматику, арифметику, астрономію, геометрію, музику, риторику й діалектику, доповнені відомостями з поетики та основ філософії. Нововведенням, яке невдовзі тріумфально увійшло в практику української шкільної освіти, стало паралельне вивчення граматики трьох мов — грецької, латинської та церковнослов'янської. Формування школи слов'яно-греко-латинського типу стало справжньою революцією в освітній православній

традиції, уперше поєднавши на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи «візантійський Схід» з «латинським Заходом».

Що ж до князя Костянтина, на кошт якого діяла друкарня, утримувалися вчені й працювала згадана школа, то він, схоже, не усвідомлював справжньої ваги її новаторства. Принаймні ніколи не клопотався про надання Острозькому училищу юридичного статусу (а в ті часи право викладання в навчальному закладі «семи вільних мистецтв» по-латині мусило затверджуватися спеціальним привілеєм короля), розглядаючи його лише як приватний придворний ліцей, що готує освічені кадри для «академії» та паралельно надає освіту дітям княжих васалів.

Лишається додати, що на початку XVII ст. Острозький науково-видавничий центр у зв'язку зі збайдужінням свого патрона різко занепав. Останні роки життя Костянтина Острозького мало відомі. Хворий князь доживав віку в Дубенському замку, повністю усунувшись від життєвих бур. Помер 13 лютого 1608 р.; похований в Острозі, у крипті замкової Богоявленської церкви.

На той час Україна вже встигла забути свого «некоронованого короля»: його смерть проминула якось непомітно, не викликавши навіть появи традиційного погребового панегірика. Однак забуттю не судилося тривати довго. З 1620-х рр. зусиллями нового покоління інтелектуалів, сконцентрованих у Києві, починає творитися перша національна ідеологія України, побудована на усвідомленні тяглості власної історії від старокиївських часів. За один з «речових доказів» служили уламки династії законних володарів — княжі роди, оголошені прямими нащадками могутніх князів давньоруської доби. Особливим же пієтетом, близьким до культового поклоніння, оточувалося ім'я нещодавно померлого Костянтина Острозького — «парості Володимира Великого, який Руську землю охрестив». Уперше так змальовано образ князя в написаній 1621 р. «Палінодії», теолого-полемічному трактаті архімандрита Києво-Печерського монастиря Захарії Копистенського. Костянтин, за Копистенським, це живе втілення ідеальних чеснот — «перший поміж руських князів, великий заступ і потіха всього народу руського, мур залізний на українах, страх і трепет татарам, слава й свіча ясносвітла Королівства Польського, оздоба й окраса сеймова, усіх публічних з'їздів око й сила потужна..; врода Гекторова, краса обличчя й виду Йосифа Прекрасного, постава надзвичайна; був він мужем звичаїв царських, повний ласкавості і побожних чеснот...»

Саме так (хоча й з осучасненими модифікаціями) донині змальовує образ Костянтина Острозького церковна православна традиція. Стара українська історіографія в особах Пантелеймона Куліша та Михайла Грушевського здійснила спробу розвінчати цю умовну «житійність», наділивши князя такими суто людськими рисами, як слабкість, непослідовність і половинчатість у рішеннях, нещирість. Проте за рамки суб'єктивних замальовок згадані спроби не вийшли. Тож і досі, попри достатній обсяг джерел, князь Костянтин Острозький живе в нашій історіографії швидше як безтілесна сума чеснот, ніж як живий син своєї непростої доби.

ІПАТІЙ ПОТІЙ

Уніатський митрополит Іпатій Потій, без сумніву, один із найяскравіших і водночас найсуперечливіших діячів української церкви кінця XVI — початку XVII ст. Енергійний та освічений владика, він був головним ініціатором підготовки та проголошення Берестейської церковної унії 1596 р. і всю свою подальшу діяльність присвятив її практичній реалізації. Сучасники знали Потія як талановитого оратора та проповідника, чиї промови справляли однаково сильне враження як у церкві, так і в сенаті. Водночас його пастирська діяльність виявила суперечності, притаманні сучасному йому світові. Талановитий письменник-полеміст та богослов, він у питаннях поширення унії залишався людиною безкомпромісною та рішучою, а його методи навернення православних в унію були жорстокими й не раз викликали протести і відкриті протиунійні виступи. Саме тому й досі даються різні, часом прямо протилежні оцінки діяльності Потія.

Майбутній митрополит народився 1541 р. на Берестейщині у православній шляхетській родині; при хрещенні дістав ім'я Адам. Його батько, Лев Потій, за часів короля Сигізмунда I був досить впливовою людиною, обіймаючи спочатку посаду підскарбія, а згодом — надвірного писаря.

Адамові виповнилося 9 років, коли батько помер, і його віддали на виховання до королівського двору, де він захопився ідеями протестантизму. Навчаючись у євангелічній школі, якийсь час сповідував цей напрям протестантизму. Проте, швидко переконавшись у хибності вчення євангеликів, повернувся до православ'я.

Адам здобув вищу освіту в Краківській академії, що дало йому змогу невдовзі по смерті короля Сигізмунда-Августа (1572) успішно

розпочати світську кар'єру. Потій почергово займав посади писаря, а згодом — каштеляна берестейського (ставши яким, отримав місце в польському сенаті). Він мав широкі зв'язки в середовищі тодішнього православного нобілітету. Узяв шлюб з княжною Ганною Острожецькою, яка народила йому двох синів — Івана та Петра.

1590 р., після смерті своєї дружини, 49-річний Потій вирішив розпочати духовну кар'єру і прийняв постриг, отримавши при цьому чернече ім'я Іпатій. Однак він недовго залишався простим ченцем: незабаром, після клопотань його протектора, князя Костянтина Острозького, польський король Сигізмунд III видав Потію привілей на Володимиро-Берестейську єпископію.

Час, коли Іпатій Потій став єпископом, був дуже тяжким для Української православної церкви. Відсутність державної підтримки, тиск католиків і протестантів, залежність від світських можновладців, брак шкіл, ганебна практика купівлі-продажу церковних посад та інші явища призвели її до глибокого занепаду. Натомість міцніла польська римо-католицька церква, зберігали великий вплив у суспільстві численні протестантські течії та секти. За обставин, що склалися, українська та білоруська шляхта поволі зрікалася православ'я, надаючи перевагу освіченій і авторитетній католицькій церкві або холодному раціоналізмові протестантів.

Іпатій Потій належав до тієї частини нобілітету, яка добре розуміла, чим загрожує українсько-білоруському загалові повний занепад православної церкви в Речі Посполитій. Адже в умовах бездержавності вона виступала чи не єдиним представником його національних інтересів. Якраз тому єпископ Потій став одним із найближчих однодумців Костянтина Острозького, який серед тогочасної православної людності мав славу мудрого та благочестивого князя. Їх об'єднувало щире бажання знайти вихід із тієї ситуації, в якій опинилися церква і все православне суспільство, а також прагнення сприяти духовному й інтелектуальному відродженню свого народу.

На початку 90-х рр. князь Костянтин Острозький провів наради з православними єпископами, на яких висунув план унії (об'єднання) з римо-католицькою церквою, відомий в історії під назвою «Сокальські артикули». За задумом князя, з'єднання церков мало покласти край розколові християнського світу, що тривав із середини XI ст., і забезпечити гідне місце в єдиній вселенській церкві як західним, так і східним християнам. У зв'язку з цим Острозький вважав, що унія лише тоді досягне своєї мети, коли до неї приєднаються всі східні патріархи, в тому числі московський.

У контексті цих масштабних змін він бачив шлях до відродження православної церкви на Україні.

Ідея відновлення єдності християнської церкви знайшла у Потія гарячий відгук. Він поглиблено вивчав богословські науки й писання отців східної церкви, на основі яких зробив висновок про законність духовної влади папи римського не тільки над західною, а й над східною церквою. Однак, на відміну від князя Острозького, єпископ Потій не вірив у реальність з'єднання у вселенському масштабі. Він розумів, що підгрунтям розколу були не тільки релігійні, а й політичні та національні суперечності між християнами Сходу й Заходу, подолати які в короткий час неможливо. Якраз тому Іпатій Потій схилявся до ідеї «сепаратної унії», внаслідок якої до з'єднання з Римом мала прийти спочатку Київська митрополія, а вже згодом і інші християнські церкви Сходу.

Ця суперечність стала однією з причин, внаслідок яких влітку 1595 р. відбувся розкол у середовищі «унійної коаліції». Князь Костянтин Острозький із недавнього прихильника унії перетворився на її рішучого противника й доклав усіх зусиль, щоб не допустити проголошення з'єднання церков.

Проте зміна позиції Острозького не зупинила Потія. В грудні 1595 р. він разом із луцьким владикою Кирилом Терлецьким прибув до Рима із заявою про згоду на унію від імені митрополита Михайла Рагози та його єпископів. Папа Климент VIII влаштував їм урочистий прийом, на якому було офіційно проголошено унію православної церкви Речі Посполитої з римо-католицькою. При цьому папа дав гарантії, що таїнства східної церкви, її обряди і звичаї залишаться незмінними.

Оголосити унію в Римі виявилося, однак, набагато простіше, ніж домогтися її визнання на батьківщині. Прибувши наступного 1596 р. в Україну, Потій і Терлецький застали там дуже складну релігійну ситуацію. Православні під впливом князя Острозького були у своїй більшості настроєні проти з'єднання; відступив від унії колишній її гарячий прихильник — львівський єпископ Гедеон Балабан; нарешті, сам митрополит Рагоза глибоко сумнівався в доцільності цього акту.

Здавалося, справа унії в Україні безнадійна. Але всупереч вкрай несприятливим обставинам єпископові Потію вдалося переконати майже всіх владик (крім львівського й перемишльського) і самого митрополита, незважаючи на опір і протести противників, підтвердити на загальноцерковному соборі унію, укладену в Римі.

Цей собор відбувся 6 жовтня 1596 р. На ньому митрополит Михайло Рагоза і п'ять із семи єпископів урочисто проголосили унію православної церкви з римо-католицькою. Проте ситуація після цього не лише не поліпшилася, а й ускладнилася. Князь Костянтин Острозький разом з двома владиками, котрі не прийняли з'єднання, того ж дня зібрав інший синод, на який прибули численне православне духівництво й шляхта. Вони оголосили про відмову прийняти унію і висловили прохання до короля Сигізмунда III скасувати рішення уніатського собору.

Відтоді діяльність Іпатія Потія набуває для уніатської церкви особливого значення. В час, коли всі єпископи й митрополит Рагоза виявили повну пасивність перед могутньою православною опозицією, Потій був єдиним владикою, котрий активно виступив на захист інтересів новоствореної уніатської церкви. При цьому суспільно-релігійна діяльність Потія як єпископа (з 1599 р.— митрополита) мала надзвичайно суперечливий характер. Як законний з погляду держави владика, він впроваджував унію рішуче й досить жорстоко. Хоч Потій намагався вирішити справу миром, у разі невизнання своєї духовної влади часом не зупинявся і перед репресіями. Так, у своєму листі до слуцького духівництва він зазначав: «Це пишу до вас, як батько до дітей і як пастир до овечок, не так моїх, як Христових. А якщо і цим нагадуванням нашим батьківським погордите, то на неслухняних є інші ліки, про які й самі з правил богоносних отців відаєте». І Потій справді знаходив такі «ліки»: духівництво, що не визнавало унії, усувалося з парафій; православне братство у Бересті, яке виступило проти Потія, було розпущене, а його майно і школа перейшли до рук уніатської адміністрації. Деяких «упертіших» священиків він відсилав до канцлера Лева Сапеги й просив «дати їм латини». Крім того, Потій вів численні процеси з православними шляхтичами, котрі, спираючись на право патронату, не допускали уніатських священиків до церков, що перебували в їхніх маєтностях.

Ставши митрополитом, Іпатій Потій доклав великих зусиль, щоб утвердити унію в Києві, Львові та Вільні — найважливіших центрах православ'я Речі Посполитої. Візитація до Львова в травні 1604 р. не вдалася. Міщани під керівництвом єпископа Гедеона Балабана блокували митрополита у кафедральній церкві й урешті-решт змусили його залишити місто. Більших успіхів Потій досяг у Києві, де без перешкод зайняв собор Св. Софії, Видубецький монастир тощо.

У Вільні події набули драматичного характеру. Тут діяло багате

і впливове православне братство, з яким Потій мав численні судові процеси. Братчики впливали на місцеве уніатське духівництво, яке хоч і прийняло з'єднання, однак поводилося досить пасивно. Скориставшись нестабільною ситуацією, що склалася внаслідок заколоту шляхти (так званий «рокош Жебржидовського»), православні Речі Посполитої на початку XVII ст. домоглися від уряду значних поступок на свою користь. Але у Вільні активно діяв найближчий помічник Потія, його коад'ютор Йосиф Рутський, який рішуче став на захист інтересів з'єднаної церкви. Щоб подолати опір уніатів, противники з'єднання пустили чутки, що Рутський має на меті обернути церкви на костьоли і тим самим цілковито знищити православний обряд. В результаті у 1608—1609 рр. у Вільні відбулися протиунійні виступи, в ході яких майже все міське духівництво порвало зі з'єднанням. Ці події супроводжувалися вуличними зіткненнями й нападами православних на останній оплот уніатів — монастир Св. Трійці, де замкнувся Рутський зі своїми прихильниками. Ситуація ускладнилася, коли виступ православних міщан Вільна підтримало чисельне духівництво Новогрудського й Гродненського воєводств.

Митрополитові Іпатію Потію, який особисто прибув до Вільна, з великими труднощами вдалося придушити повстання. За допомогою королівської влади православну опозицію було зламано, і майже всі церкви міста повернулися під владу уніатського митрополита.

Але за цю перемогу Потій мало не заплатив власним життям. 11 серпня 1609 р., в день, коли віленські церкви остаточно перейшли до рук уніатів, митрополит разом зі своїм почтом повертався од віленського єпископа. На ринку біля ратуші його перестрів гайдук і двічі ударив мечем. Перший удар розтрощив архієрейський посох, яким Потій намагався захиститися. При цьому митрополит втратив два пальці лівої руки. Другий удар був спрямований у шию і став би фатальним для митрополита, якби не товстий ланцюг. Гайдука схопили, допитали і згодом стратили, але він не назвав ні свого імені, ні імені того, хто його послав.

Проте було б помилкою вважати, що Потій, впроваджуючи унію, вдавався лише до репресивних методів. Людина впливова й авторитетна, він зумів схилити до унії значну частину волинського нобілітету, представники якого двічі — на луцькому 1598 р. і на люблінському 1603 р. з'їздах — приймали заяви на ім'я короля і сенату, закликаючи їх підтримати з'єднання і не брати до уваги протестів православних.

Намагаючись посилити позиції з'єднання серед міщан, Іпатій Потій заснував перші уніатські церковні братства у Володимирі-Волинському та Вільні. Останнє мало друкарню і майже одразу після свого заснування (1608) розгорнуло активну видавничу діяльність. Потій дбав також про підвищення освітнього рівня уніатського духівництва. Якийсь час існувала заснована ним і римо-католицьким єпископом Войною невеличка семінарія у Вільні. Власним коштом він заснував також школу у Володимирі. Однак тяжкий стан церкви і втрата у боротьбі з православними значної кількості маєтностей не дали змоги митрополиту розгорнути ширшу діяльність на цьому грунті.

Відзначився Іпатій Потій і як талановитий письменник-полеміст та богослов. Серед його творів найважливішими були «Унія греків з костьолом римським», «Гармонія», «Апокризис», «Листи» до князя Костянтина Острозького. Присвячені здебільшого догматичним розбіжностям між католиками і православними, вони разом з тим дають змогу з'ясувати позицію Потія щодо низки болючих проблем сучасного йому суспільства. Серед них — збереження православного обряду, захист української церкви від шкідливого впливу протестантів і різноманітних сект, оборона парафіяльного духівництва від сваволі магнатів і шляхти та ін.

Іпатій Потій зажив слави і як блискучий проповідник. Він першим з українських єпископів склав проповіді на весь літургійний рік. Вони витримали два видання й були дуже популярними на Правобережній і Західній Україні ще півтора століття після смерті митрополита.

Таким чином, митрополит Іпатій Потій постає перед нами як вкрай неоднозначна людина. З одного боку, в його діях ми вбачаємо типового сина своєї епохи. Жорстокість у справі утвердження унії була, без сумніву, не лише виявом особистої вдачі цього владики, а й відображенням тих порядків і атмосфери, які панували як у світському, так і в церковному житті. У Потія ці риси поєднувалися з побожністю, талантом письменника й проповідника і з щирим патріотизмом.

Значення його діяльності для історії унії важко перебільшити. Один з ідеологів з'єднання, він після Берестейського собору був, по суті, єдиним уніатським владикою, який прийняв на себе труд активно боротися за інтереси своєї церкви на всіх ділянках суспільно-релігійного життя, починаючи від сейму й закінчуючи звичайними парафіями, куди він прибував як візитатор. Можливо, якраз тому протягом свого життя (помер 1613 р.) він, поширивши

вплив унії у багатьох регіонах Речі Посполитої, не спромігся здійснити реформи української церкви, необхідність яких на той час давно назріла. Це завдання втілив у життя його сподвижник і наступник митрополит Рутський.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Феномен і найбільша заслуга Вишенського перед українською культурою полягають не у тому, що він боровся з унією, а в тому, що виявив свій письменницький талант у період, який найбільше цього вимагав. Розрив із традиціями Княжої доби, активне культурне життя європейських народів особливо гостро висвітлили духовну порожнечу культурно-громадського життя України кінця XVI — початку XVII ст. Одним із тих, хто заповнював цю порожнечу мистецьким словом, мовою, близькою до розмовної, і став отець Іван. Він, за висловом Івана Франка, є одним із «батьків і творців народної південноруської літератури», який «...може ще й нашому поколінню служити прикладом твердості і стійкості характеру, прямоти та цілості в вислові своїх поглядів і згідності між переконанням та цілим життям». Його по праву можна назвати українським апостолом, а за силою духу, незборимим потягом до наставництва — предтечею Григорія Сковороди.

Документальних відомостей про життя Вишенського лишилось дуже мало. Тому наявна біографічна модель базується в основному на його творах, прямих або опосередкованих згадках про тих чи інших осіб, зіставлених із відомими фактами життя сучасників. Традиційно вважається, що народився Іван у містечку Вишня (після 1545 р.— Судова Вишня, нині Львівської обл.) між 1545—1550 рр. Це припущення грунтується на тому, що полеміст у кількох своїх творах підписався «Іван, монах з Вишні від святої Афонської гори». Хто були його батьки, яку і де він отримав освіту, можемо тільки здогадуватися.

У молодості Вишенський жив у Луцьку та, очевидно, певний час — в Острозі, бо добре знав звичаї тамтешнього люду, підтримував стосунки з діячами острозького гуртка, планував видати там свою «Книжку». У 70-х рр. помандрував у «Чернечу республіку» — Афон, щоб жити суворим подвижницьким життям.

З біографії Іова Княгиницького (духовного товариша Івана Вишенського, засновника Манявського скиту), яку написав Ігнатій із Любарова, дізнаємося, що 1604 р. він прийшов в Україну, жив

спочатку в Угорниках, а потім якийсь час у Львові. 1606 р. Вишенський назавжди залишив рідну землю й повернувся на Афон.

Помер Іван Вишенський у першій половині 20-х рр. XVII ст. Із «Поради про благочестя» випливає, що він був живий ще 1621 р., оскільки в ній читаємо: «Послати до патріарха константинопольського за благословенням, допомогою і порадою та на святу Афонську гору, викликати і супроводити преподобних мужів руських, між ними блаженного Кипріяна й Івана, прозваного Вишенським, та інших, хто там перебуває, у житті та богослов'ї квітне». Цінним джерелом є знайдений Іваном Франком лист александрійського патріарха Мелетія Пігаса до Івана Вишенського, в якому той намагався переконати отця повернутися в Україну, щоб укріпити позиції захисників православної віри. «Зрозумій, сину мій,— писав патріарх,— і не лишайся в пустині, живучи тільки для самого себе, та й то, буває, не зовсім вдоволений. Не злословлю я пустині, бо й сам є її прихильником, та, дбаючи про спасіння ближніх, закликаю у бойові ряди синів Божих. Брати твої перейняті такою самою, як і в тебе, турботою про святощі, котрим загрожує небезпека від поляків. Православні в Польщі не мають допомоги від тих, хто дбає про правду. Нашого зусилля замало, треба і вам поревнувати задля Бога Вседержителя».

Істотним доповненням до біографії Івана Вишенського можна вважати гіпотезу В. П. Колосової про автограф полеміста на книзі Василя Великого, подарованій Преображенському храмові у м. Дубно (Рівненської обл.): «Я, смиренний чернець Іван, постриженець святоспаський, дав цю книгу Василя Великого Дубнівському храмові Господнього Преображення на вічні часи, недоторканно і непорушно віднині. Коли б хто її захотів або на власну потребу, або до якого іншого храму віддати, такий хай буде проклятий від мене у цьому житті та в майбутньому, і хай пребуде клятва на ньому святих нікейських отців, і хай не побачить він обличчя Божого, а зі мною розсудиться на іншому суді, Христовому, з нелицемірним суддею. Ви ж, брати, хто читатиме цю книгу, користуйтеся і про мене, грішного, пам'ятайте».

Автор «Життя Іова Княгиницького» Ігнатій з підкресленою шанобливістю згадує старця Івана, що свідчить про великий авторитет останнього серед українського чернецтва. Сам Ігнатій, як випливає з його твору, вважав себе учнем не тільки отця Іова, а й Івана Вишенського.

Чернець Леонтій у листі до львівського міщанина Миколи Золоторуцького від 9 вересня 1633 р. називає отця Івана «блаженної

пам'яті великим старцем». Зазначає, що лист Івана Вишенського Святогорця до Львівського братства з приводу суперечок між Юрієм Рогатинцем та Іваном Красовським опинився в київських монастирях, у Вільно, Могильові, Кутейні, у скиті, в якому перебував Леонтій. Як бачимо, до Іванового слова прислухалися, а його твори поширювалися в рукописному варіанті. Показово, що «великий святогорець» виступав авторитетом у справі гуртування тогочасних українців.

Світогляд Івана Вишенського цілком християнський. Він — теолог, тому його письменницька діяльність рідко виходить за межі палінгенезійного (виховання нової людини, нового Адама) завдання християнської літератури. Богопізнання і самопізнання являли для нього сутність людського буття на землі. Перше могло бути реалізоване не за допомогою розумових суджень, логічних розмірковувань, а через осяяння, яке можливе після довготривалої боротьби з власним дияволом (тілесними спокусами) і дияволом-світодержцем, який заволодів усім довкола. Розділивши Бога і людину, Іван Вишенський акцентував увагу на доведеній до краю гріховності останньої і відповідно на нагальній потребі її очищення через каяття.

Філософська концепція теолога зводилась до формули «Бог — ідеал, добро, а диявол-світодержець — зло. Між ними — людина з правом вибору». Вибір в'язався з думкою про те, що земне життя дане людині як шанс здобуття вічного життя (формально «життя для життя») або здобуття вічної смерті (формально «життя для смерті»). Якщо в людині перемагає дух і вона йде «слідом ґвангельським», то здобуває перше, якщо беруть гору тілесні пристрасті, жадоба земних радощів і зваб, то здобуває друге.

Полеміст щосили прагнув вказати людям шлях до спасіння та вічного буття. Це будило в ньому незбориму жагу переконувати, виступати в ролі пророка, апостола, порадника. Тогочасні реалії (унія, спроби окатоличення, реформаційні рухи, запровадження нового календаря, моральне падіння владик) переконали його, що світ опинився у повній владі диявола, який згідно з ученням апостола Павла опанує його перед другим приходом Ісуса Христа. Тому Іван Вишенський гостро критикує католицизм, православних владик-відступників, можновладців, єретиків. У Римському папі бачить Антихриста, у частині вищих церковних ієрархів — лжепастирів.

Світобачення Вишенського, отже, підпорядковане концепції «сьомого віку» — віку перед другим приходом Христа. Його емоційна перенапруга розмиває чіткий кордон між реальним і не-

реальним. Такий стан одночасного перебування у двох світах знецінює земне життя і повністю зосереджує думки на миті кінця історичного часу, чеканні Божого суду.

Для містика Вишенського характерне загострене відчуття смерті, певною мірою її культивування, буквально фізичне сприйняття плинності часу, скороминучості земного життя. Звідси — постійне нагадування про смерть як перехід туди, де буде неможливо щось змінити.

Івана Вишенського слід сприймати не стільки як громадсько-культурного діяча, а, передусім, як релігійного мислителя, національного подвижника, котрий з позиції християнських чеснот зривав лицемірні маски сучасників. Загалом його релігійно-філософські погляди перебували в одній площині з гуманістичними тенденціями європейського Відродження та Реформації, а активний захист простих людей, відстоювання національно-православної самобутності дають підстави вважати його найпомітнішим представником першого українського відродження.

Жоден твір полеміста не датований, тому ймовірний час написання встановлюється з його змісту, згаданих у ньому подій чи осіб. Письменницька спадщина Вишенського складається з 16 праць, які хронологічно поділяються на дві групи: твори, написані до Берестейської унії 1596 р. і після неї. Десять із них із трьома передмовами він у 1599—1600 рр. об'єднав у «Книжку», яку планував видати в Острозі. Але за життя Івана Вишенського було надруковане лише одне його анонімне послання «Від святої Афонської гори пустельників» (попередній начерк послання «Вельможним їх милостям...»), котре разом із аналогічними творами Мелетія Пігаса та Костянтина-Василя Острозького побачило світ в острозькій «Книжці» 1588 р.

Що ж до «Книжки» Вишенського, то на початку він радить, як, власне, її слід читати для групи людей та на самоті. Процес читання він називає бенкетом, духовною честю. Його варто розпочинати вранці, доки думками не оволоділи щоденні турботи і в них немає сум'яття.

Крізь усю канву «Книжки» проходять два протилежних образи: диявола-світодержця і голяка-скитальця. У першому творі вони виступають як алегорії, у подальших — розшифровуються. У ролі диявола бачимо латинян, уніатів, папу, полемістів-опонентів, вельмож, які зреклися батьківської віри. У ролі голяка-скитальця — правовірного, чесну людину, самого автора, простий народ. Висловлює письменник свою головну думку за допомогою прямих

закликів до укріплення у вірі, вказівкою, що робити («Хай буде відомо вам, правовірним...», «Слід до осягнення та вивчення мистецтва...»), розповіддю про неправедне життя конкретних людей (Іпатій Потій, Кирило Терлецький та ін.), змалюванням експресивних картин стогнучої землі («Тобі, в землі, що зветься Польська...»), вказуванням на численні зваби, які суціль заволоділи латинянами. Все це розмаїття зводиться до тимчасового і вічного. Якими б не були земні радощі, якою б не була людина багатою, все відійде; то чи варто губити душу, тим паче що після земного неодмінно настане вічне життя, потрібно тільки дотримуватися Божих заповідей.

Іван Вишенський неодноразово нагадує, а подекуди нав'язує цю думку читачеві, при цьому емоційно спалахує, імітує плач церкви, нерідко відходить від головної думки, порушуючи і без того крихкий сюжет, нагромаджує синонімічні ряди, змальовує хвилюючі образи-дійства. У цих ліричних відступах найменше проглядається чернець-аскет, натомість бачимо письменника-патріота, який любить свою землю та народ.

Стиль викладу в Івана Вишенського вільний. За небагатьма винятками, він не дотримується рамок того чи іншого жанру. В нього послання переростає у діалог або полемічний трактат, водночас в одному творі можуть бути присутні елементи трьох і більше жанрів. Письменник легко оминає жанрові норми, коли вони заважають просто і доступно умотивовувати думку, емоційно висловлюватися про реального або уявного опонента. Він часто в одному або кількох творах у різних варіантах розглядає одну тему, змінюючи тон оповіді. Іван то гнівний, непоступливий, то змирений, милосердний, то проклинає, то просить прислухатися до його слів, вникнути у зміст цитати з Біблії, то традиційно самопринижується, то свідомо обирає тон апостола, пророка, праведного судді.

За висловом Арістотеля, полемічний стиль є найбільш акторським. Акторська майстерність у Івана Вишенського виявлена цілком окреслено, особливо у другій частині послання «Благочестивому державцю, Василю, князю Острозькому... В ній письменник розігрує сцену уявного похорону єзуїтського проповідника Петра Скарги, робить сценічну розстановку дійових осіб, сам виступає режисером і учасником дійства, по-блазнівському разом з іншими оплакує «передчасну смерть» знаменитого польського полеміста. У плачі-похороні майстерно передано динаміку рухів і жестів, тонко зімітовано удаване переживання, псевдодіалог з «померлим».

Іван Вишенський захищав чернецтво, яке, на його думку, свідомо обмежує себе не тільки задля власного спасіння, а й для спасіння всього народу. Монахи, таким чином, представляють народ перед Богом, вимолюючи в нього прощення за гріхи усіх. До них слід ставитися з належною шаною, бо не кожному дано осилити подвиг.

На закид католиків, що церковнослов'янська мова малопридатна для широкого вжитку, полеміст відповів її натхненним захистом. Вона, каже Іван, є кращою від латинської і грецької тим, що не заплямована світським мудруванням. Цією мовою не написано граматики, риторики, діалектики, але донесено Святе Письмо. Цим вона є найкращою та найчеснішою для Бога. Її призначення — доносити Божі істини. Її плодоносність у тому, що вона не відволікає думки людини суєтним, швидкоплинним, а цілковито спрямовує на шлях спасіння, дорогу до вічності. Така позиція не означала, що Вишенський був проти освіти, розвитку мистецтв, обмежував знання рівнем Псалтиря, Апостола, Євангелія. Він тільки різко виступав проти підміни духовного знання світським, критикував тих, хто, опанувавши філософію, занедбав Христову науку, отже, втратив християнські чесноти, забув про Божу кару, згубив душу.

Різнобічний талант письменника виявив Іван Вишенський у посланні «Вельможним їх милостям...». У загалом стриманому тоні твору відчувається авторська схвильованість, обурення, яке іноді виливається в погрозу, прокляття. Полеміст то глузує з уніатів, то пророкує їм страшні пекельні муки, то щиро радить опам'ятатись і повернутися в лоно православної церкви.

Івана обурює те, що за справу об'єднання конфесій взялися аморальні люди. Автор нагадує їм про п'ять ступенів, через які повинні пройти духовні особи, щоб освятитися Святим Духом і мати право змінювати церковні закони. Розглянувши життя єпископів, він доходить висновку, що жодного з них вони не пройшли. Єпископи бачаться Івану ненаситними п'явками, які смокчуть кривавий піт парафіян, злочинцями, що, сміючись, пожирають награбоване, називаючи прочан не інакше, як жебраками й волоцюгами. Уява автора малює картини нестерпного життя простих людей, гіперболізованого визиску мирян. Полеміст з любов'ю відгукується про кожум'як, сідельників, шевців, обстоює християнську ідею рівності усіх перед Богом. У цьому творі з особливою силою виявився гуманізм і демократизм письменника.

У посланні «Тобі, в землі, що зветься Польська...» Іван

Вишенський піднімає болюче питання національного впорядкування, з'ясовує причини морального зубожіння народу. Незважаючи на релігійну забарвленість, наскрізний мотив каяття, це послання є палким закликом до консолідації українців навколо православ'я як головного чинника збереження національної самобутності.

Першопричину всіх бід полеміст вбачав у гонитві за теперішнім віком, його благами, яку розпочали владики, архімандрити, ігумени. За наживою, купівлею карет, розкішним життям їм ніколи дбати про монастирське благочестя, справедливий суд, правду, моральні засади суспільного життя, тому скрізь панує лиходійство, махлярство, лицемірство, заростає терном безвір'я та безбожності українська земля.

Найохочіше Іван Вишенський вдавався до епістолярного жанру. Окрім обширних послань збереглися його короткі листи до знайомих і друзів. Серед таких — лист до побратима Іова Княгиницького. В ньому, як ні в якому іншому творі, бачимо Івана самим собою. Він природний, незавуальований позою духовного наставника, надзвичайно щирий. Розповідає товаришу про невтішний стан справ на Святій горі, нарікає на втому. Перед читачем постає звичайна ранима людина, не позбавлена сумнівів і обтяжена земними турботами.

Осібне місце Івана Вишенського в українській культурі кінця XVI — початку XVII ст. зумовлює і той факт, що він майже все своє свідоме життя перебував поза межами Батьківщини. Його «слід євангельський», тобто обраний ним життєвий шлях, по суті, переслідував єдину мету — не тільки заслужити спасіння, а стати поряд з триіпостасним божеством. Афонський побут теолога цілком відповідав цій меті. З другого боку, отець Іван — пристрасний трибун, духовний учитель. В його творах вчинки окремих людей і цілого суспільства звірялися з буквою Біблії, з усією системою християнських норм. Вишенський — християнський мораліст. У нього немає програми впорядкування суспільного життя, він не вказує на історичну перспективу власного народу і далекий від з'ясування істинних причин гонінь українців того часу. Коли полеміст захищає простих людей, викриває можновладців, виступає апологетом чернецтва, церковнослов'янської мови, критикує або підносить Львівське братство, попелить єзуїтів, уніатів, лжепастирів, це означає тільки те, що одні порушили православну традицію, не дотримались тієї чи іншої заповіді чи настанови отців церкви, а другі від цього потерпають; разом же як перші, так і другі віддаляються від Бога.

Іван Вишенський — традиціоналіст. Тогочасні обставини спричинили сум'яття в думках елітної частини нації. Деякі її представники через відсутність національно-культурної й державотворчої перспективи приставали до чужої традиції, асимілювались, перероджувались. Частина еліти пробувала знайти вихід у злуці православної та католицької гілок християнства (Костянтин-Василь Острозький, Іпатій Потій), інші — в інтенсивному засвоєнні нових реалій (найяскравіше ця тенденція виявилась у діяльності Петра Могили). Деякі ж у ту критичну добу однозначно і вперто наполягали на збереженні власних традицій, чим збудили пам'ять, а відтак — відродили перспективу на майбутнє. Ці талановиті люди укріпили дух, не дали зникнути українському народові зі шпальт історії.

Постать Івана Вишенського прикметна й тим, що є сполучною ланкою між старою і новою культурною орієнтацією українців кінця XVI — початку XVII ст. Найцікавіше те, що однією гранню він тягне тогочасну національну культуру до минулого, а іншою — підштовхує у майбутнє. Обстоюючи християнські істини, Вишенський активно втручався у світську сферу, дбав про моральний бік суспільного життя, впливав на свідомість, збуджував почуття власної гідності, патріотизму, національної ідентичності, повертав до коріння, без якого народ перестає існувати.

ЄЛИСЕЙ ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ

Єлисей (у миру — Олександр, у схимі — Євфимій) Плетенецький, відомий церковний і культурний діяч, народився в середині XVI ст. в родині львівського дяка Хоми родом з м. Рогатина. Початки освіти він, ймовірно, здобув у свого батька, оскільки дяки були вчителями у церковних школах. Можливо, навчався в школі при Успенській церкві у Львові та в Острозі. Плетенецького добре знав і цінував князь Костянтин Острозький, при сприянні якого він 1595 р. дістав в управління пінський Ліщинський монастир. У вересні 1599 р. Плетенецький став архімандритом Києво-Печерського монастиря (мабуть, також не без протекції К. Острозького, котрий, будучи київським воєводою, активно сприяв піднесенню Києва як культурно-релігійного центру українських земель).

Сучасники писали про Єлисея Плетенецького як про людину «побожну, боголюбиву і богобоязливу, щиру до Бога, і до пана, і до ближніх». Однак він був не тільки добрим пастирем і на-

ставником, а й енергійним подвижником, діяння якого сягали далеко за межі влаштування чернечого життя у довіреній йому обителі. Вихований у традиціях православ'я, не прийнявши унії з католицтвом, Плетенецький став активним учасником Берестейського антиунійного собору 1596 р. Олександр Митура, автор панегірика «Візерунок цнот», адресованого Єлисею Плетенецькому як коляда на Різдвяні свята 1618 р., славив останнього за обстоювання інтересів православ'я, фундацію монастирів, церков, шкіл, шпиталів та друкарні. Ставши архімандритом Києво-Печерського монастиря, Плетенецький повернув йому деякі втрачені внаслідок запровадження унії маєтності, домігся ставропігії — незалежності монастиря від Київської митрополії, заходився відновлювати печерські святині. Одним із дійових засобів оборони православ'я він вважав запровадження книгодрукування у Києво-Печерській лаврі. З цією метою купивши на монастирські гроші стрятинську друкарню Федора Балабана, Плетенецький створив папірню у лаврському маєтку в м. Радомишлі й почав збирати до Києва освічених людей зі знанням мов (церковнослов'янської, грецької, латинської) та друкарської справи. Одночасно з організацією друкарні в Києві утворилося братство, до якого входили як миряни (міщани, козаки, шляхта), так і духівництво. 1615 р. на Подолі, на землях, подарованих братству шляхтянкою Галшкою Гулевичівною, почала діяти школа, заснована на взірець Львівської. Першим її ректором став Іван (Іов) Борецький, котрий до цього був ректором і викладачем латини у школі Львівського братства.

Поступово навколо Єлисея Плетенецького утворився гурток учених, письменників, друкарів, які викладали у Київській братській школі й водночас займалися організацією друкарні, а також готували до видання перші книги. До нього належали здебільшого прибульці зі Львова та Острога, запрошені до Києва Єлисеєм Плетенецьким: Іов Борецький, Захарія Копистенський, Олександр Митура, пізніше — Памво Беринда, Лаврентій Зизаній, Тарасій Земка. Тут їм було надано можливість реалізувати свої знання і видати підготовлені раніше праці. Члени гуртка сприяли піднесенню авторитету православної церкви й відновленню її ієрархії, фактично ліквідованої після Берестейської унії; вони заклали підвалини впорядкування православної догматики й обрядовості, здійсненого пізніше митрополитом Петром Могилою.

Першою книгою, виданою друкарнею Києво-Печерського монастиря, став Часослов (1616). У своїй передмові Єлисей Плетенецький порівнював цю книгу з молитвою, якою починається

будь-яка добра справа. Він був переконаний, що Часослов вторує шлях іншим лаврським виданням, потрібним як церкві й побожному церковному читачеві, так і «училищам у православному граді Києві та інших». Невдовзі побачив світ уже згаданий панегірик «Візерунок цнот», написаний тогочасною книжною українською мовою. Отже, друкарня Києво-Печерської лаври з самого початку була орієнтована не лише на видання церковнослужбової та богословської літератури, але й світської (зокрема віршованої та учбової). Адже й Часослов з давніх-давен використовувався як посібник для тих, хто вчився читати церковнослов'янською мовою.

Діяльність гуртка, який готував лаврські видання, об'єднуючи вчених-богословів, перекладачів, редакторів, друкарів, скеровували Єлисей Плетенецький та Іов Борецький, пізніше — Захарія Копистенський. Спільними зусиллями їм вдалося здійснити кілька фундаментальних видань, серед яких слід згадати Анфологіон (1619), що мав літургічне призначення, «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань святого апостола Павла» (1623), «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння святих апостолів» (1624). Усі ці книги, великі за форматом, гарно ілюстровані, відзначаються високою поліграфічною якістю. Дві останні становлять перші видання праць Іоанна Златоуста церковнослов'янською мовою; їхній появі передувала велика робота, здійснена Лаврентієм Зизанієм, Захарією Копистенським і Памво Бериндою, що полягала в редагуванні й звірці текстів, перекладених з грецької двома діячами острозького наукового гуртка — ієромонахом Кипріяном і Гаврилом Дорофійовичем. Ці видання були розраховані на весь православний ареал. Їх супроводжували передмови, в яких не тільки наголошувалося на значенні публікації праць Іоанна Златоуста для православної церкви, а й мовилося про тогочасні політичні та культурні проблеми. Такими є передмови-присвяти Беринди Федорові Копистенському та Захарії Копистенського відомому поборникові православ'я князю Стефану Яковичу Святополк-Четвертинському; остання фактично є стислим історико-публіцистичним трактатом.

За життя Плетенецького лаврська друкарня, упродовж 1616—1624 рр., випустила в світ 11 книжок — майже стільки, скільки видала львівська друкарня за 32 роки (1591—1622) або віленська за 22 (1574—1595). Важливо й те, що в цій друкарні сформувався власний стиль видань. Маємо на увазі не лише їх майстерне оформлення, а й структуру, коли поряд із основним текстом у книгах вміщувалися герби меценатів і присвячені їм вірші, передмови та післямови з інформацією про видавців, перекладачів, редакторів,

друкарів тощо. Безперечно, у формуванні цієї традиції важливу роль відіграв Єлисей Плетенецький.

Ставши архімандритом Києво-Печерського монастиря вже в немолодому віці, він очолював його протягом чверті століття, не шкодуючи власних сил і здоров'я. Помер Єлисей Плетенецький 29 жовтня 1624 р. На похороні виголосив проповідь вірний сподвижник архімандрита Захарія Копистенський. Його «Казаннє», насичене високим громадянським пафосом, є класичним взірцем української ораторської прози. Копистенський порівнював Плетенецького з його патроном, пророком Єлисеєм, наголошуючи на тому, що покійний архімандрит дбав про збереження монастирських маєтностей, був фундатором шкіл і промотором книгодрукування, надавав притулок ученим і книжникам. До річниці смерті Єлисея Плетенецького Захарія Копистенський, ставши його наступником на києво-печерській архімандрії, видав свої «Казання» і «Омілію, албо Казаннє» (1625), де зазначав, що поминальними молитвами й офірами оновлюється пам'ять про зійшлих з цього світу людей: «Душі преставлених від молитов живих не тільки утіху мають, а й від гріхів очищаються, і гріхи їм відпускаються». Він закликав пам'ятати й поминати Єлисея Плетенецького, котрий «в тиє лютиє времена православної церкви зберіг віру й послушенство канонічне константинопольському патріарху, був візерунком іночества, побожності зерцалом, утіхою знедолених, рятівником убогих, сиріт і вдів». За словами Копистенського, Єлисей Плетенецький «словом, і працею, і коштом старався для всієї церкви». Тож не випадково, як писав О. Митура у своєму панегірику «Візерунок цнот», за клейнод побожному домові Плетенецьких служив символічний знак хреста, місяця й зорі: «Слава цих людей доти не зайде, доки місяць високо в небі зорі водить».

ЗАХАРІЯ КОПИСТЕНСЬКИЙ

...Коли 1624 р. Захарію Копистенського обрали на архімандрита Києво-Печерської лаври, тамтешні ченці дали йому таку характеристику: «...муж ревности презільния в благочестії, словесен же і премудр в богословії іісповіданії православної віри».

Прийшов Захарія Копистенський до Києва 1616 р. 4 січня того самого року він став членом київського Богоявленського братства, залишивши в його реєстрі такий запис: «Во іноціх Захарія Копистенський ісповідник, яко і ненавидящи злоє, приліпляющеєся

благому, составленное в Києві граді братство приімаю, облобизаю, повинующеся Апостолу глаголющу: братолюбієм же друг к другу любезни. На сіє же і руку мою подписую. Писал дня 4 января по старому правдивому року 1616».

Це був час, коли печерський архімандрит Єлисей Плетенецький згуртовував навколо себе інтелектуальні сили з усієї України, щоб реалізувати у стінах Лаври велику культурно-просвітницьку програму. До Києва на його заклик прибувають Памво Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній-Тустановський, Олександр Митура. Разом із Захарією Копистенським вони створюють гурток, перед членами якого Єлисей Плетенецький поставив нелегкі завдання: повернути до життя «припалу пилом» друкарню, куплену у спадкоємців Федора Балабана, запустити папірню, ливарню і ритівню, розпочати друкування книг, відкрити при Лаврі школу з широкою освітньою програмою. Душею цього гуртка і, за словами Сергія Єфремова, «мозком, тією інтелектуальною силою, що на все кругом ознаки своєї думки, своєї ідеології накладає», був Захарія Копистенський.

Народився він у Перемишлі чи його околицях в останній чверті XVI ст., між 1580—1585 рр. Захарія — це ім'я Копистенського-ченця, а яким було його світське ім'я — встановити не вдалося. Про батьків Захарії Копистенського знаємо лише, що його мати Луція походила з роду Ритаровських, котрий здавна жив у селі Ритаровичах поблизу Перемишля.

Більше відомо про дядька Захарії, перемишльського владику Михайла Копистенського, який відіграв важливу роль у житті майбутнього києво-печерського архімандрита. Михайло Копистенський піклувався розвитком освіти, заснував у Перемишлі братську школу, сам добирав до неї учителів, дбав про успішне навчання учнів. Мав він і неабиякий письменницький талант, що засвідчують його листи і фрагменти з них, які дійшли до нашого часу.

Мабуть, у Перемишльській братській школі Захарія Копистенський здобув початкову освіту, хоч головним місцем навчання, без сумніву, була домівка його дядька Михайла, де юнак міг послуговуватись книгами з бібліотеки владики, чути розмови й дискусії про долю української церкви, стан і розвиток православ'я в Україні. Мав вплив на юного Захарію і дух самого міста, яке у XVI ст. стало серцевиною реформаційного руху в Галичині. Перемишль кінця XVI ст. ще добре пам'ятав Станіслава Оріховського, його учнів і послідовників, ще живими були закладені ними традиції, що також

формували світогляд Копистенського. З Перемишля, колиски свого дитинства, він вирушив у широкий світ.

За однією з версій, З. Копистенський прибув до Львова й записався до школи місцевого Успенського братства, яка давала добру на той час освіту (зокрема, її випускники непогано володіли чужими мовами, особливо грецькою). В багатій шкільній бібліотеці зберігалися праці Арістотеля, повне зібрання творів Платона, Вергілія, Овідія, Цицерона, Лукіана, Валерія Максима. Якщо припустити, що Копистенський навчався у школі львівського Успенського братства, то стає зрозумілою начитаність майбутнього автора «Палінодії», що аж ніяк не виключає дослідження ним різних джерел упродовж багатьох років.

Після Львова Захарія Копистенський мандрував по православних монастирях, де, як правило, зберігалися цінні, а то й унікальні книги. У монастирських келіях, схилившись над богословськими трактатами й історичними працями, він удосконалював свої знання. Маємо свідчення самого Копистенського про його перебування у добре знаному на Буковині Путнянському монастирі (тепер на території Румунії). Згадуючи в «Палінодії» відому легенду про папісу, він, зокрема, пише: «А гдим мешкал у Волосех в монастиру преславном, названом Путная, читалем того Варлаама книгу і в ней о помененой невісті папежу повість». Тут мовиться про книгу Варлаама, архімандрита кавалерійського, автора «Діалогу про главенство папи». Читав Копистенський у Путнянському монастирі й праці архієпископа солунського Нила Кавасила, про що також згадує він у своїй «Палінодії». Слід гадати, що Копистенського «відрядило» до Путни львівське Успенське братство з метою вивчення книг, які б допомогли православним успішно боротися з католиками й уніатами. Для нього ця поїздка стала своєрідним університетом — адже за порівняно короткий час майбутній письменник-полеміст сягнув глибин теологічної науки. Скориставшись нагодою, Захарія Копистенський відвідує і деякі придунайські монастирі в Болгарії та Сербії. Бував він і в багатьох містах Польщі, позаяк у «Палінодії» виявив добру обізнаність із сакральним мистецтвом Краківської дієцезії, де бачив ...мальоване грецким обичаєм і кшталтом з написами словенским язиком над кождим образом». Існує думка, що Копистенський відвідував і Німеччину, бо в тій-таки «Палінодії», маючи, очевидно, й себе на увазі, писав: «І ми, россове, єсли для наук в краї німецкії удаємося, не по латинській, але по грецкій розум удаємося».

Завершивши у такий спосіб освіту, Захарія Копистенський

повертається в Галичину досвідченим, ерудованим ученим-теологом. Він знав, що вдома потрібні його знання, молода сила, вміння іти на компроміси, а коли треба — твердо обстоювати інтереси православ'я.

Якийсь час Копистенський жив у Іова Княгиницького на Прикарпатті; за його ж рекомендацією вступив до Унівського монастиря, в якому згодом був обраний архімандритом. Збереглися два документи 1612 і 1614 рр., у яких Захарія Копистенський виступає як унівський архімандрит. На цій посаді він залишався до 1616 р., коли вписався до київського Богоявленського братства. Так розпочався останній, найцікавіший, період його життя.

Є припущення, що Захарія Копистенський обіймав посаду вчителя у Київській братській школі. Воно має під собою цілком реальні підстави, коли зважити, що на той час він був однією із найосвіченіших духовних осіб в Україні. Та й приятель Захарії Тарасій Земка у своєму вірші на герб Копистенських відзначає як одну із заслуг архімандрита Лаври «діток цвиченьє».

Однак Захарію Копистенського покликали до Києва зовсім не на вчительську роботу. Архімандрит Печерської лаври Єлисей Плетенецький вбачав у ньому ту силу, котра допоможе зрушити видавничу справу й започаткувати в монастирі книгодрукування. Плетенецький уже мав приблизний видавничий план, до якого входили першорядні праці отців церкви й богослужбові книги. Без знання мов, церковної та світової історії, без капітальної теологічної підготовки, без видавничої культури, зрештою, годі було втілити такий задум. Тому й звернувся Єлисей Плетенецький по допомогу до свого земляка-галичанина.

Підраховано, що за 10 років перебування Копистенського в Києво-Печерській лаврі її друкарня видала 22 праці: 14 великих томів, 5 менших і 3 короткі грамоти. Майже до всіх цих видань доклав рук Захарія Копистенський.

Першою з відомих нам праць Копистенського була «Книга про віру» (повна її назва «Книга о вірі Єдиной, Святой, Соборной Апостольской Церкве, которая под розсудок Церкве Всходней поддаєтся»), яка побачила світ у лаврській друкарні 1619 або 1620 р. Це — полемічний трактат, але в ньому присутні елементи художності, образності, які впливали на уяву читача, його емоції, а саму книгу робили живішою, демократичнішою. «Книга про віру» здобула популярність серед православних читачів в Україні й за її межами.

На час виходу з друку цієї праці Копистенський був уже

автором передмови до «Часослова» (1616), а також одним із співредакторів «Анфологіону» (1619), в укладанні якого крім нього брали участь Єлисей Плетенецький, Іов Борецький і Памво Беринда.

Початок 20-х рр. XVII ст. виявився плідним для Захарії Копистенського. Він працює над виданням «Бесід Іоанна Златоуста на 14 послань Павла», що побачили світ 1623 р., завершує книгу «Про правдиву єдність», а також «Палінодію» — найбільший і, мабуть, найкращий в українській полемічній літературі твір, який приніс заслужену славу його авторові.

«Палінодія» була відповіддю на книгу уніатського теолога Льва Кревзи «Оборона церковної єдності» (1617). Захарія Копистенський у своєму творі хотів охопити всі наявні суперечності між православними й уніатами та католиками.

Обгрунтовуючи наведені думки, він виходить з методичних засад, вироблених греко-слов'янськими братськими школами, учнем і викладачем яких йому доводилося бути. Копистенський вибудовує свої аргументи переважно на текстах Біблії, демонструючи гідне подиву знання цієї книги й блискуче її інтерпретування. Він також виявляє глибоку обізнаність із творами отців і учителів церкви — як західних, так і східних; йому відомі канони не тільки вселенських, а й помісних соборів, закони візантійських імператорів, праці східно- і західноєвропейських істориків. Захарія Копистенський не забуває і сучасних йому письменників-полемістів. У «Палінодії» знаходимо посилання на «Апокрисис» Христофора Філалета, «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Книжицю» Клірика Острозького. Задіяні у «Палінодії» і польські хроністи, давньоруські літописи, патерикова література, давні богослужбові книги. Використані джерела письменник вказав у каталозі, складеному за всіма правилами бібліографії.

«Палінодія», ставши етапним твором для її автора, залишила глибокий слід в українській літературі. Можна лише шкодувати, що ця високоталановита праця Захарії Копистенського не була свого часу надрукована. Вона, однак, поширювалась у списках, її читало й переписувало не одне покоління православних.

Після «Палінодії» Копистенський створив книгу «Про правдиву єдність», де розвиває деякі свої думки. Хвилює його ситуація, у якій опинилися православні: було мало церков, не вистачало освіченого духівництва. Тому дехто з православних шукав порятунку в уніатстві. У своїй праці Захарія Копистенський намагається вберегти православних від впливу латинників і уніатів. Його застереження і становлять основу книги «Про правдиву єдність».

У своїх творах («Книзі про віру», «Палінодії», книзі «Про правдиву єдність») Копистенський, на відміну від деяких попередників (зокрема, І. Вишенського), обгрунтовував свої положення, спираючись не стільки на публіцистичний пафос, скільки на виважену богословську думку, праці вчених теологів, світських істориків багатьох віків. Разом з тим Захарія Копистенський широко використовував фольклор, що робило його праці доступними для найширших читацьких мас.

Окрім названих фундаментальних і таких важливих для православного загалу книг, Захарія Копистенський був автором шести передмов до видань києво-печерської друкарні й двох проповідей, про одну з яких варто сказати окремо.

29 жовтня 1624 р. помирає архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький. Перед смертю він призначає Копистенського своїм наступником на печерській архімандрії. Згодом чернеча братія офіційно затверджує його на цій посаді.

На смерть Плетенецького Захарія Копистенський виголосив дві проповіді: «Казання на честном погребі блаженного мужа і превелебного отця кир Єлісея, в ієросхиммонасєх Євфимія Плетенецького» та «Омілія, албо Казаннє, на роковую пам'ять в Бозі велебного блаженной пам'яті отця Єлісея, в ієросхиммонасєх Євфимія Плетенецького». І першу, і другу проповіді видала друкарня Києво-Печерської лаври 1625 р.

Перша («Казаннє...») має значну історичну й художню вартість. Це неперевершений зразок церковно-проповідницької прози початку XVII ст., написаний за всіма вимогами шкільної риторики. «Казаннє» свідчить про неабиякий письменницький талант Захарії Копистенського, який розкриває перед жалобною громадою, що зібралася в день похорону архімандрита, окремі епізоди з життя Єлисея Плетенецького, дає їм морально-етичну оцінку.

Останньою книгою, котру Копистенський готував до друку, була «Тріодь пісна» (1627), охарактеризована в науковій літературі як «капітальне і блискуче видання печерської друкарні за архімандритства Захарії Копистенського». Її відкриває передмова Копистенського, аж ніяк не схожа на всі його попередні. Вона — невелика й сумна, хоч писалася з приводу неабиякої події: на східнослов'янському грунті вперше видано «Тріодь пісну», книгу «дуже полезную і зіло нужную», в перекладі Тарасія Земки (з грецької мови українською).

Смуток, який оповив передмову Копистенського, очевидно,

навіювала незрозуміла хвороба, що раптово зломила ще молодого архімандрита. 21 березня 1627 р. його не стало.

Вважають, що Захарію Копистенського поховано під підлогою Успенського собору Києво-Печерської лаври. Каплицю, або лівий приділ архідиякона Стефана, де спочив у бозі печерський архімандрит, було знищено 1941 р.; лише недавно на її звалищах почали проводити розкопки. Хто знає, може, з руїн Успенського собору археологи колись видобудуть тлінні останки Захарії Копистенського, аби перепоховати їх і гідно вшанувати одного з творців першого українського Відродження?

«Тератургима» Афанасія Кальнофойського містить низку епітафій, списаних автором книги з намогильних плит визначних діячів, похованих у Києво-Печерській лаврі. «Тератургима» донесла до нас і слова, вибиті на плиті, під якою спочив Захарія Копистенський. Ось ці рядки:

«Одізваний до вічного радісного життя Захарія Копистенський, архімандрит печерський, 1627 року, у велику середу Страсної седмиці. В сій каплиці князів Корецьких спочиває його тіло.

Милий брате! Коли проходиш повз саркофаг у бозі спочившого архімандрита твого і мого Захарії із Кописна Копистенського, благочестивого, діяльного, незрадливого пресвітера, пастиря, богомольця,

Учись із усього його життя не жити, але вмирати.
Перестань гаяти час. Сей благословенний отець
Ніколи нічого не вважав настільки цінним, щоб
Замінити час; швидко він
Минає, і треба встигати йому опиратися.
Прислухайся до того, хто нагадує:
Сину! Використовуй час і бережись гріха.
Пам'ятай це
І, як святобливий архімандрит,
Миттєво скороминучий сей вік поміняєш на вічний».

У багатьох підручниках з історії нашого давнього письменства вміщено портрет Захарії Копистенського роботи невідомого художника. Це, як зазначив мистецтвознавець П. Жолтовський, пізніша копія портрета архімандрита, виконаного в київських живописних майстернях XVII ст. Пригляньмося до цієї роботи.

Із глибини сторіч на нас дивляться розумні, трохи стомлені виснажливою працею очі. Витончене обличчя прикрашають борода і вуса, підкреслюючи внутрішню гідність, аскетичну самозаглибленість,

тверду вдачу. Митець намалював інтелігентну, освічену людину. Якраз таким і був архімандрит Києво-Печерської лаври Захарія Копистенський.

ПАМВО БЕРИНДА

Памво Беринда, яскрава постать культурно-освітнього руху першої половини XVII ст., не залишив про себе майже ніяких біографічних даних — крім його друкарської та просвітницької діяльності відомі лише написані ним вірші, передмови й післямови до виданих книг, гравюри. Дотримуючись архаїчної традиції, за якою майстер розглядав власну працю як служіння Богові, а тому не підкреслював авторства, він приховував своє ім'я за вміщеною у деяких виданнях монограмою «ПБМ», що розшифровується як «Памво Беринда — монах (або майстер)».

Народився Памво (світське ім'я якого, ймовірно, було Павло) не раніше 50-х і не пізніше 70-х рр. XVI ст. Очевидно, він походив із Прикарпаття, про що свідчать місцеві діалектизми, зафіксовані в його фундаментальній лексикографічній праці «Лексикон». Невідомо, де саме Беринда здобув освіту, ставши висококультурною людиною, блискучим знавцем церковнослов'янської мови; крім того, він вільно володів грецькою та латиною. Беринда не був шляхтичем, бо в такому разі напевне вмістив би свій герб у «Лексиконі», виданому власним коштом. У працях Памви є лише його друкарський знак із зображенням молодого місяця і зірки.

Памво Беринду, очевидно, добре знав львівський єпископ Гедеон Балабан, котрий не приєднався до унії і, залишившись у православ'ї, розгорнув активну видавничу діяльність. З його допомогою Львівське братство викупило заставлену після смерті Івана Федорова друкарню. Однак погіршення взаємин між владикою і братством призвело до того, що він влаштував власну друкарню в єпископському маєтку Стрятині (поблизу Рогатина); очолив друкарню небіж єпископа Федір Балабан. 1604 р. тут побачив світ Служебник, а 1606 р.— Требник. Федір Балабан навчався в Італії, мав велику приватну бібліотеку й підтримував освічених людей, всіляко заохочуючи їх до культурно-просвітницької діяльності. Очевидно, наприкінці XVI ст. він залучив Беринду до видання Служебника і Требника. Пізніше той писав, що жив у домі Федора, як у батьківському. Тут же зайнявся підготовкою «Лексикона», оволодів друкарською справою. Беринда брав участь

і у виданні Євангелія учительного, випущеного 1606 р. друкарнею Гедеона Балабана в м. Крилосі.

Стрятинсько-крилоські видання, як відзначають дослідники, оригінальні за своїм оформленням: у заставках використано нові, ренесансні мотиви; у тексті, вперше в практиці книгодрукування на українських землях, вміщено сюжетні гравюри-ілюстрації, запозичені з праць А. Дюрера та Г. Бехама; ініціальні літери прикрашено надзвичайно багатим орнаментом із зображенням людей і звірів. Дослідники висловили гіпотезу, що в оформленні стрятинсько-крилоських друків брав участь і Памво Беринда, оволодівши технікою гравірування на дереві.

Після смерті Федора (1606) і Гедеона (1607) Балабанів Беринду запросив до себе перемишльський єпископ Михайло Копистенський, про що Памво згадав пізніше в передмові до «Бесід Іоанна Златоуста», адресованій небожеві владики Федору Копистенському. По смерті перемишльського єпископа (1610) Памво Беринда пов'язав свою долю із Львівським братством, у прибутково-видаткових книгах якого за 1613 р. його згадано як ченця. Очевидно, на той час він овдовів і прийняв постриг. Очоливши братську друкарню, Беринда 1614 р. видав «Іоанна Златоуста книга о священстві», яку зредагував і, ймовірно, оформив (хоч вміщена у книзі монограма «ПБМ» могла бути знаком видавця, а не гравера). Цікаво, що вже у цьому творі подано тлумачення деяких важких для розуміння церковнослов'янських слів; це є першим свідченням нахилу Беринди до лексикографії. 1616 р. Памво видав власні вірші «На Рожество Христове» з присвятою львівському єпископові Єремії Тисаровському. Вони написані як коляда владиці, яку декламували учні братської школи. Книга містить шість сюжетних ілюстрацій. У присвяті Беринда висловлював надію, що єпископ сприятиме друкарській справі. Але Львівське братство за браком коштів припинило свою видавничу діяльність до 1630 р.

На той час сприятливіші умови для розгортання культурно-просвітницької діяльності склалися у Києві. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький, купивши стрятинську друкарню Балабанів, почав згуртовувати освічених людей, перекладачів, письменників, знавців друкарської справи навколо заснованого 1615 р. братства, його школи та лаврської друкарні. Остання розпочала свою діяльність випуском 1616 р. Часослова. У передмові до нього йшлося про намір видавців випускати як церковнослужебну, богословську, так і потрібну для шкіл літературу.

Серед києво-печерських друків виділяється Анфологіон

(1619 р.) — книга літургійного призначення, що складається з Мінеї повсякденної і святкової. Саме для цього видання Єлисей Плетенецький запросив зі Львова Памво Беринду, «кількакрот до нього писав», а також звертався до Львівського братства, прохаючи відпустити друкаря до Києва. Намагаючись підкреслити значення останнього як церковного й культурного центру, видавці Анфологіону ввели в текст книги служби святим києво-руської доби: Борису і Глібу, Володимиру, засновникам Печерського монастиря Антонію і Феодосію тощо. При виданні Анфологіону Беринда був його редактором і «дозорцею». Йому ж належить і післямова.

По завершенні друку Памво Беринда повернувся до Львова, але невдовзі разом з братом Стефаном і сином Лукашем назавжди виїхав до Києва. Син став навчатися у Київській братській школі (він згадується серед учнів, які читали написані Касіяном Саковичем «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» під час похорону гетьмана 1622 р.); брат працював у лаврській друкарні, яку очолив сам Памво Беринда. 1620 р. побачив світ Номоканон, текст якого (очевидно, одержаний з Афону) був зредагований і доповнений Бериндою. Він же — автор передмови до видання, а також приміток і посилань на джерела. На той час Беринда вже мав високий авторитет як знавець мов, редактор і друкар, що засвідчив єрусалимський патріарх Феофан (при сприянні якого 1620 р. було відновлено ліквідовану після Берестейської унії православну митрополію), надавши йому титул «протосингела фрону Єрусалимського», тобто головного друкаря, або «архітипографа», як називав себе Памво.

Беринда брав безпосередню участь у підготовці всіх лаврських друків, але найбільше прислужився при виданні таких фундаментальних праць, як «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань святого апостола Павла» (1623) і «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння святих апостолів» (1624). Це були перші видання творів Іоанна Златоуста церковнослов'янською мовою. Цьому передувала велика робота над перекладом і редагуванням текстів. Переклад «Бесід на 14 послань» здійснив Кипріян з Острога, а звірили й виправили текст Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній і Памво Беринда. Останньому належать також вміщені у книзі «Вірші на Златоуста» й присвята Федорові Копистенському, яка є в частині примірників. Беринда здійснював і загальний нагляд за друкуванням. За його словами, це була тяжка «дволітня праця» (книга друкувалася з 1621 по 1623 р.). Беринда також брав участь

у виданні «Бесід Іоанна Златоуста на діяння святих апостолів» і «Андрія, архієпископа Кесарійського толкованіє на Апокаліпсис» (1625). У 1626—1629 рр. керована ним друкарня видала ксилографічні листки — сім гравюр з текстом, підписаних монограмами Беринди («ПБ») і гравера («ЛМ»), а також криптограмою першого.

1624 р. митрополит Іов Борецький, прагнучи посилити українські церковно-культурні впливи в Московській державі, відрядив Памву Беринду до Москви з києво-печерськими друками, рекомендуючи його як «усердного пособника і благоподвиженого в діланні та виправленні книг друкованих». Вручивши ці книги царю Михайлу Федоровичу та патріархові Філарету, Беринда повернувся до Києва.

Київський гурток учених, письменників і друкарів, до якого належав Памво Беринда, плекав надію впровадити у церковну практику живу розмовну мову. З цією метою в «Тріоді пісній» (1627) Тарасій Земка переклав кілька синоксар українською мовою, а Памво Беринда в післямові до цього видання звернувся до всіх православних читачів («великоросів, болгар, сербів та інших») з проханням прийняти цю новину як бажання «роду нашого, Малої Росії благородних, гражданських і прочиїх различного притчу людей». Однак церковнослов'янська мова вважалася однією з ознак православного «благочестя», тому переклад літургічних книг українською не набув поширення. Можливо, Беринда, укладаючи свій «Лексикон» (вийшов його власним коштом того ж 1627 р.), сподівався цим прислужитися справі перекладу літургійної літератури.

«Лексикон словенороський» — фундаментальна лексикографічна праця Беринди, започаткована ще в Стрятині, в домі Федора Балабана. В передмові зазначалося, що церковнослов'янська мова — «широка і великославна, тою мовою перекладені з грецької твори богословські та гімни церковні, нею відправляють службу в церкві у Великій і Малій Росії, Сербії, Болгарії та інших країнах»; втім у ній чимало незрозумілих слів, що, за висловом Беринди, «у багатьох власних синів викликає огиду до церкви». Щоб протистояти цьому, він узяв на себе важкий обов'язок: попри будь-які перешкоди пояснити розмовною мовою «назви речей, імена власні людей, гір, пагорбів, лісів, рік, урочищ різних діалектів — сірійського, халдейського, еврейського, грецького, латинського і власного нашого слов'янського (тут: церковнослов'янського)». Словник складається з двох частин: перша містить церковнослов'янські слова з їх перекладом розмовною мовою, друга — власні назви з біблійної історії

в перекладі українською. Для укладення цього словника Беринда використав відомі лексикографічні праці — Максима Грека, візантійського книжника XV ст. Мануїла Ритора, а також «Лексис» свого попередника Лаврентія Зизанія, виданий друкарнею Віленського братства 1596 р., і давньоруські словники. Але основний мовний матеріал він брав із Святого Письма — Острозької Біблії (1581), багатомовної Біблії, виданої в Антверпені 1587 р., яку мав у своїй бібліотеці Федір Балабан,— з книг, що вийшли друком при його сприянні в києво-печерській друкарні. «Лексикон» Беринди містить близько 7 тис. слів, поєднуючи в собі елементи етимологічного, тлумачного й енциклопедичного словників. У післямові Памво Беринда писав, що його праця стане в пригоді спудеям (студентам), допоможе при вивченні церковнослов'янської мови, позиції якої в літургійній і літературній сферах, з огляду на боротьбу з католицизмом, залишалися досить міцними, свідченням чого є програми братських шкіл, де цьому предметові надавали великого значення. Беринда був упевнений, що «Лексикон» здобуде йому вдячність нащадків. Уже при його перевиданні 1653 р. друкарнею Кутейнського монастиря в передмові відзначалося, що він є справжнім раритетом і книгою «пожитечною і потрібною всім».

Після виходу в світ «Лексикона» Памво Беринда брав участь у підготовці низки лаврських друків, зокрема «Агапіта диякона царю Юстиніану главізни поучительни» (1628), «Акафісти» (1629). Але головну роль у друкарні в цей період став відігравати Тарасій Земка. Беринда пише вірші на герб Петра Могили, котрий став печерським архімандритом після смерті Захарії Копистенського (1627), різні передмови, укладає покажчики. В «Імнології» (панегірику, піднесеному друкарями Могилі на Великдень 1630 р., автором якого, ймовірно, є Тарасій Земка) Памво Беринда фігурує як «типікароводець» (тут: технічний керівник, наставник), а Земка — як «всього типу правитель». 1631 р. вийшла «Тріодь цвітна» з криптонімічним записом Беринди. Це було останнє видання, в якому він брав участь.

Помер Памво Беринда 13 липня 1632 р. і був похований у Києво-Печерському монастирі. Його надгробна плита містила напис, опублікований польською мовою Афанасієм Кальнофойським у праці «Тератургима, або чуда» (1638): «Памво Беринда, коректор книг і управитель типографії печерської, протосингел святого отця патріарха єрусалимського, людина вчена, залишив «Лексикон словенороський» і по трудах чернечих, сповідничих і друкарських тут спочив».

БРАТИ ЗИЗАНІЇ

Вчителі, проповідники, вчені брати Стефан і Лаврентій Зизанії (Тустановські) були синами міщанина Івана Куколя з м. Потелич на Галичині. Прізвище Зизанії, під яким вони увійшли в історію культурно-просвітницького руху кінця XVI — початку XVII ст., є грецьким перекладом слова «кукіль», а приставка до прізвища може свідчити про їхні родинні зв'язки з шляхтичами Тустановськими. Зизанії були міщанами, з ремісників, найімовірніше — гончарами, оскільки Потелич славився своїм гончарством, а опоненти братів з католицького й уніатського таборів радили їм «повернутися до кахлі та праски, аніж словом Божим ширмувати».

Зизанії мали добру освіту, знали грецьку й церковнослов'янську мови. Здобути її вони могли в Острозі або в якомусь єзуїтському колегіумі (наприклад, у Ярославі, де колегіум існував з 1575 р.). Захопившись реформаційними ідеями, вони пов'язали свою долю з братським рухом. Стефан Зизаній уперше згадується в документах Львівського братства 1586 р. Протягом 1588—1592 рр. він був ректором братської школи й викладачем грецької і церковнослов'янської мов. Учителем у школі працював і Лаврентій Зизаній. Обидва брати брали безпосередню участь у підготовці до видання греко-слов'янської граматики, видрукуваної Львівським братством 1591 р. й орієнтованої переважно на учнів братських шкіл, де вивчалися ці мови.

Через конфлікт, пов'язаний з відмовою львівського єпископа Гедеона Балабана визнати право Львівського братства на ставропігію, надане йому константинопольським патріархом Ієремією 1591 р., місцева братська школа почала занепадати. Серед інших учителів її залишив 1592 р. і Лаврентій Зизаній. Переїхавши до Берестя, він очолив там братську школу. Стефан Зизаній роком пізніше прибув до Вільна, де став ректором братської школи і, незважаючи на відсутність духовного сану, з дозволу київського митрополита Михайла Рогози почав проповідувати у братській церкві. Палкі казання, спрямовані проти релігійних переслідувань у Речі Посполитій, принесли йому славу серед православних і протестантів. А що Стефан Зизаній засуджував вищу православну ієрархію, яка вже готувала унію, то Рогоза 1595 р. заборонив йому проповідувати, звинувативши у намірі «бунт учинити проти нас, пастирів зверхніх». Одначе Стефан продовжував проповідницьку діяльність, а також видав у друкарні Віленського братства кілька власних праць — «Катехізис» (1595) і «Казаннє святого Кирила, патріарха

єрусалимського, про Антихриста і знаки його» (1596). «Катехізис» не зберігся, але про основні його положення можна судити з праці єзуїтського богослова Щ. Жебровського «Кукіль, який розсіває Стефанок Зизаній», виданої польською мовою того ж 1595 р. Жебровський звинувачував автора «Катехізису» в поширенні єретичних ідей, зокрема щодо природи Христа, котрий, на думку Зизанія, не є посередником між Богом і людиною, а має однакову з Богом честь і славу. Згадана праця викликала осуд і з боку православної ієрархії. На соборі в Новогрудку (25—27 січня 1596 р.) Стефана Зизанія, звинуваченого в тому, що він у своїх проповідях і книгах «аргументує не письмом слова щирого Божого, а тільки силогізмою», відлучили від церкви й оголосили «преступником закону і началом єретицтву». Відлучили і його однодумців — віленських священиків Василя й Герасима, а також кількох світських людей.

У своїй наступній праці «Казаннє святого Кирила», виданій паралельно польською і книжною українською мовами, С. Зизаній по-новому інтерпретував богословський твір IV ст. про прихід Антихриста і друге пришестя Христа. Релігійні утиски в Речі Посполитій, моральне падіння духовних ієрархів — «гордих, вивищених, багатих і славних», котрі прагнуть лише «на сім світі воцарити»,— глибокі соціальні суперечності служили для Зизанія доказом того, що Антихрист уже прийшов і ним є папа римський. Ідею папи-Антихриста він запозичив з праць західноєвропейських протестантів, зокрема голландського кальвініста Зібранда Люберта і польського социніанина М. Кровицького. Друге пришестя Христа С. Зизаній тлумачив у дусі ранньохристиянських уявлень про Бога як захисника убогих і стражденних, що відповідало соціальним прагненням селянських і міських низів. Видана у переддень проголошення Берестейської унії, книга засуджувала православних «владик-відступників».

На сторінках «Казання» Зизаній виступив і проти запровадження григоріанського календаря, вбачаючи в цій загалом прогресивній реформі один із засобів навернення православних Речі Посполитої в католицизм. Обстоюючи право українців і білорусів на власне віросповідання, він разом з тим проповідував віротерпимість, засуджував насильство як над православними, так і над протестантами. Ця конфесійна толерантність взагалі була притаманна тогочасним українським культурно-освітнім діячам, котрі в полеміці з католиками й уніатами використовували аргументи протестантів, спільними силами протидіяли контрреформації в Речі Посполитій.

Після проголошення унії єзуїти при підтримці королівської влади вигнали С. Зизанія з Вільна. Невідомо, де він перебував до 1599 р., коли знову з'явився у Вільні й почав проповідувати в Троїцькому монастирі. За це король Сигізмунд III своєю грамотою від 29 вересня 1599 р. наклав штраф на віленських міщан розміром 3 тис. кіп литовських грошей. Уніати домоглися заборони проповідницької діяльності Зизанія і навіть зазіхали на його життя. Коли вони прийшли до Троїцького монастиря, Стефанові, за словами анонімного автора «Перестороги», довелося тікати «през комин», рятуючись від смерті. Але вона наздогнала його кількома роками пізніше у Волощині, під час паломництва, що засвідчили 1603 р. в рогатинському раєцькому уряді львівський чернець Веніамін і рогатинський священик Іван Масловський.

Стефан Зизаній мав великий авторитет серед українського й білоруського міщанства, частини православної шляхти. Недарма уніат Іпатій Потій писав, що він «єрессю своєю ще нечуваною Русь поблазнил, його книжкам баламутним більше, ніж Євангелію вірять». А письменник-полеміст Захарія Копистенський називав його першим серед дидаскалів (учителів). Подвижницька діяльність С. Зизанія надихнула іншого культурно-освітнього діяча, вченого і поета Памво Беринду, на написання віршів «На Стефана-першомученика», де з-за постаті евангельського страстотерпця проглядає образ цього самовідданого оборонця православної віри.

Лаврентій Зизаній, відомий як «еллінської і слов'янської мов іскусний дидаскал», повною мірою виявив свій педагогічний талант у Віленській братській школі, де був ректором, а також викладав грецьку й церковнослов'янську мови. 1596 р. друкарня Віленського братства видала три його навчальні книги, які істотно вплинули на розвиток освіти на східнослов'янських землях: буквар під назвою «Наука ку читанню і розумінню письма словенського». «Граматика словенська» і «Лексис» ---- словник, у якому церковнослов'янські слова перекладалися тогочасною книжною мовою, що складалася з елементів як української, так і білоруської мови. Їх доповнював невеликий катехізис Стефана Зизанія ---- «Ізложеніє о православной вірі».

«Граматика словенська» була першою спробою нормалізації та кодифікації церковнослов'янської (чи то слов'яноруської) мови. Побудована у формі питань і відповідей, вона складалася з трьох частин ---- орфографії, просодії та етимології. В передмові до «Граматики» й епіграмі на символічне зображення цієї науки Лаврентій Зизаній виклав свої погляди на роль освіти в подальшому

суспільному розвитку й збереженні культурних традицій. Він писав, що граматика є ключем, який відкриває всім шлях до пізнання. Той, хто її опановує, як по сходах, піднімається до вивчення інших наук — передусім так званих «семи вільних мистецтв», що складалися з двох циклів — тривіуму (граматика, риторика, діалектика) і квадривіуму (арифметика, геометрія, астрономія, музика); ці предмети входили до програми братських шкіл України й Білорусі. Зизаній закликав своїх співвітчизників «взятися за науку й один другого доброчесною працею переверщувати». Надаючи великого значення студіюванню в школах церковнослов'янської мови, він у своїх навчальних книгах вдавався і до тогочасної розмовної мови. Це мало місце як у «Граматиці», так і в «Лексисі». До останнього увійшло 1061 слово церковнослов'янської та інших (переважно грецької) мов, які перекладено українською (іноді з використанням діалектизмів). У словнику також роз'яснюється значення багатьох термінів, які стосуються живої і неживої природи, виробничої діяльності, суспільного життя. Це певною мірою надає «Лексису» тлумачного й енциклопедичного характеру. Немає сумніву, що, уклавши й видавши разом свої учбові книги, Лаврентій Зизаній значно спростив для учнів процес оволодіння церковнослов'янською мовою.

Після проголошення унії Зизаній був змушений залишити Віленську братську школу. 1597 р. він став домашнім вчителем у князя Соломерецького, котрий жив у Баркулабові, неподалік Могильова. Він навчав його сина Богдана «грецькій і руській» мовам. 1600 р. Лаврентій Зизаній ненадовго повернувся до Львова, потім якийсь час учителював у Олександра Костянтиновича Острозького в Ярославі, аж доки після смерті князя (1603) його дружина, католичка Анна Костчанка, не відмовилася від послуг Зизанія. Тоді він знайшов притулок у князя Корецького на Волині й став протопопом у м. Корці. 1612 р. князь подарував йому «сільце з фільварком, у тому ж сільці ставочок, млинок, землю бортную з полями й сіножатями».

Остання згадка про перебування Зизанія на Волині відноситься до 1618 р., коли він виголосив проповідь на похороні княгині Софії Чорторийської. Ця освічена жінка, як і деякі інші представники православних князівських родин, мала нахил до меценатства. Її «старанням, промислом і коштом» було перекладено з грецької мови Євангеліє, а також деякі бесіди євангельські й апостольські, що становили Євангеліє учительне. Його видав у Рохманові 1618 р.

Кирило Транквіліон-Ставровецький. Проповідь Лаврентія Зизанія була пронизана громадянським пафосом, насичена античними літературно-філософськими ремінісценціями. Нагадуючи євангельську сентенцію про швидкоплинність людського життя, він закликав своїх співвітчизників творити добро на користь усього суспільства і, всупереч ученню Епікура, не лише дбати про власні втіхи та насолоди, а й думати про громадське благо. Л. Зизаній засуджував тих, хто живе не за Христовими заповідями, хто «утискає справедливого, не допомагає вдові чи старому чоловікові, не поважає старших». Підносячи ці загальнохристиянські чесноти, він не забував і про проблеми свого часу. Тож його слова про те, що «віра без справи, як і справа без віри — поодинці нічого не варті», сприймались як заклик берегти свої традиції, розвивати освіту й культуру.

1619 р. Лаврентія Зизанія запросив до Києва архімандрит Печерської лаври Єлисей Плетенецький, котрий шанував його як «славного дидаскала, проповідника, знавця грецької мови». Зизанію було доручено підготувати до видання церковнослов'янською мовою «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань святого апостола Павла». Протягом двох років він звіряв переклад, виконаний ієромонахом Кипріяном, з оригінальним текстом, виданим в Ітоні (Англія) 1612 р. По завершенні цієї роботи Зизаній здійснив переклад з грецької «Андрія, архієпископа Кесарійського, толкованія на Апокаліпсис» (виданий 1625 р.). І паралельно працював над своїм «Катехізисом». Невідомо, з яких причин він не видав його у лаврській друкарні, а вирішив оприлюднити в Росії. 1626 р. Л. Зизаній разом зі своїми синами Іваном і Олександром прибув до Москви, де зустрівся з царем Михайлом Федоровичем і патріархом Філаретом. Після ознайомлення патріарха з «Катехізисом» виявилося, що деякі його положення відмінні від загальновизнаних у грецьких і московських богословських книгах; тож було вирішено влаштувати обговорення цієї праці в присутності боярина І. Черкаського, дяка Ф. Лихачова, перекладача Іллі й книжного справщика Г. Онисимова, яке відбулося 18—20 лютого 1627 р.

Деякі тези «Катехізису» московські ортодокси оголосили єретичними, зокрема тлумачення Зизанієм Святої Трійці (Бог-отець вищий за Бога-сина та Святого Духа), «страстей Господніх» («Божество постраждало плоттю») тощо. Останнє твердження суголосне з уявленням социніан, які вважали, що Бог був простою людиною і тільки внаслідок праведного життя, страждань і терпіння набув рис божественних. Социніанство як один з різновидів

протестантизму поширилось на українських землях і мало своїх прихильників у шляхетському середовищі. Але московським богословам ця думка здавалася «дерзостной и зело смелой». Їх також здивувала наявність у «Катехізисі» опису деяких явищ природи, планет, зірок, нібито запозиченого з «Книги астрології»: «а та книга взята от волхвов еллинских и от идолослужителей»; для християнина ж досить відомостей, поданих пророком Мойсеєм. Даремно Лаврентій Зизаній доводив, що писав про це не для того, щоб «зірки правили життям нашим», а щоб «людина знала, як то є». Заслуговує на увагу і його відповідь на питання, що таке людина: «Незбагненна се річ». Взагалі за характером відповідей відчувається, що на початку обговорення Зизаній поводився досить впевнено, але надалі став обережнішим у висловлюваннях, прагнучи якнайшвидше закінчити дискусію і забрати свою книгу. Проте «Катехізис» усе ж було надруковано — у виправленому патріархом Філаретом варіанті, без титульного аркуша та назви й лише в кількох примірниках. Це московське видання пізніше використовувалося старообрядцями.

Додому Л. Зизаній повернувся з немалими дарами, проте його місія зазнала поразки, оскільки московські богослови з упередженням і недовірою поставилися до української церковної літератури, вважаючи, що вона перебуває під впливом латинства (католицизму) і протестантизму.

У Києві Зизаній продовжував працювати в друкарні. Як правовірному богослову йому доручили вивчити працю Мелетія Смотрицького «Апологія», видану 1628 р. у Львові. На соборі в Києві 13 серпня 1628 р. Лаврентій Зизаній звинуватив Смотрицького у відступництві від православ'я по 105 пунктах, внаслідок чого книгу було засуджено, а її автор мусив зректися своєї праці як компромісної щодо поглядів православних і уніатів.

Зизаній брав активну участь у підготовці до видання ілюстрованої Біблії, переклавши й відредагувавши частину текстів, але вона так і не побачила світ.

Остання документальна згадка про Лаврентія Зизанія датована 8 лютого 1634 р. Того дня у луцькі гродські книги від його імені було внесено прохання до намісника підстароства луцького Марка Кринського відстояти маєтності, надані йому князем Корецьким. Очевидно, спадкоємці останнього відмовилися підтвердити права Зизанія на ці володіння. В документі згадується, що на той час Лаврентій був таким хворим, що не міг особисто приїхати до Луцька. Очевидно, невдовзі він помер. Але добрі

справи Зизанія значно пережили його самого, за що й вшановується пам'ять цього діяча культурно-освітнього руху кінця XVI — першої третини XVII ст.

ІОВ БОРЕЦЬКИЙ

У першій чверті XVII ст. Київ після кількох віків стагнації набув значення загальноукраїнського культурно-релігійного центру завдяки низці церковних діячів, котрі плідно працювали на літературній та освітній ниві. Одним із цих рушіїв процесу національного відродження був київський митрополит Іов (в миру — Іван) Борецький.

Народився майбутній митрополит у с. Бірча на Львівщині. Про перші роки його життя даних не збереглося; відомо тільки, що основи освіти він здобув у Львівській школі. Для продовження навчання Борецький вирушив до Острога, де з 1578 р. функціонувала відома як в Україні, так і поза її межами школа, заснована князем Костянтином Острозьким. Викладали в ній видатні педагоги й письменники. Автор першої друкованої пам'ятки полемічної літератури «Ключ царства небесного» Герасим Смотрицький був ректором школи. Його наступником 1594 р. став грек за походженням Кирило Лукаріс, якого згодом обрали константинопольським патріархом. Слов'янські мови викладали засновник Манявського скиту Іван Княгиницький і острозький священик Дем'ян Наливайко — брат славнозвісного козацького гетьмана, а основи арифметики та астрономії — білорус Андрій Римша й поляк Ян Лясота. Прогресивні традиції Острозької школи благодатно вплинули на формування світогляду майбутнього митрополита і вибір ним життєвого шляху.

Завершив навчання Борецький у Ягеллонському університеті в Кракові, де сповна відчув напругу суспільного життя. То був час, коли реформаційні ідеї зустріли шалений спротив уряду Речі Посполитої. Під егідою Ватикану було створено так звану Католицьку лігу, в якій Польсько-Литовській державі відводилася роль форпосту католицизму на сході Європи. Головну роль у реалізації планів римської курії відігравали єзуїти. Один з найвидатніших представників цього ордену, Петро Скарга, ще 1577 р. видав книгу «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем і про грецький від цієї єдності відступ». Автор доводив необхідність об'єднання католицизму й православ'я, а по суті, йшлося про поширення першого в Україні та Білорусі. Папський нунцій у Варшаві Антоніо

Поссевіно підтвердив ці наміри Риму 1581 р., заявивши: «Годі й думати тепер про унію на сході Європи або у Московській Русі. Там цар і народ однієї віри. Більше можлива ця унія в Західній Русі, яка підлягає польському королю, котрий сам належить до римо-католицької церкви. Тому для запровадження унії можна скористатися його владою; слід також вплинути на руських князів і попів, щоб і їх умовити прийняти унію».

Папські легати досить швидко перейшли від слів до діла. Утвердити ідею об'єднання християн західного й східного обрядів вдалося, насамперед, серед верхівки православної ієрархії та впливових світських вельмож. При підтримці короля Сигізмунда III частина православних єпископів на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою виступила як ініціатор унії. Восени 1595 р. єпископи — луцький Кирило Терлецький і володимирський Іпатій Потій відвідали Ватикан, де 23 грудня визнали владу римського папи. Наступного року Михайло Рогоза і Сигізмунд III скликали в Бересті церковний собор для офіційного проголошення унії. Розкол собору на дві частини — православну й уніатську — не змінив ситуації. Король затвердив рішення лише останньої.

Фактична ліквідація православної ієрархії в Україні, що існувала з часів Володимира Святославича, викликала гостру протидію більшості населення. Серед тих, хто виступав проти унії, був і Борецький, котрий на початку XVII ст. став учителем (дидаскалом) грецької і латинської мов у Львівській братській школі. Статут цього навчального закладу вимагав, щоб дидаскал був «благочестив, разумен, смиренномудрый, кроток, воздержливый, не пьяница, не блудник, не лихоимец, не сребролюбец, не гневлив, не завистник, не смехоострител, не срамословец, не чародей, не басносказатель, не пособитель ересям, но благочестию поспешитель, образ благих». Висока освіченість та організаторські здібності дали змогу Іванові Борецькому згодом обійняти посаду ректора (1604). За тогочасними правилами ректори духовних шкіл завжди були професорами богослов'я. Очевидно, цей предмет викладав і Борецький.

Із Львівською школою пов'язане ціле десятиліття його навчальної, виховної, а також письменницької роботи. Доброю помічницею у всіх починаннях була йому дружина Никифора Чеховичівна. Борецький активно включився в антиунійну діяльність — насамперед, пишучи полемічні твори. При сприянні відомого ревнителя православ'я князя Костянтина Острозького вже 1605 р. друкарня Дерманського монастиря видала перекладений Борецьким з латини

«Лист Мелетія, святійшого патріарха александрійського, до велебного єпископа Іпатія Потія», в якому критикувалися окремі елементи католицької догматики й засуджувалося запровадження григоріанського календаря. Водночас побачив світ інший твір у перекладі Борецького — «Діалог» (послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса князю Костянтину Острозькому).

У відповідь на публікацію уніатським єпископом Іпатієм Потієм «Поселства до папежа рымскаго Сикста IV», що мало довести бажання русичів піддатися під зверхність папи римського ще в XV ст., Іван Борецький 1605 р. пише книгу з характерною назвою «Пересторога». В цій праці він викладає історію українського народу з найдавніших часів, визначає сутність православної віри й пояснює необхідність антиунійної боротьби.

Очевидно, неприхильне ставлення польських властей до Львівського братства та його школи змусило Івана Борецького 1610 р. переїхати до Києва. Як приходський священик Воскресенської церкви на Подолі, він узяв участь у заснуванні Київського братства та його школи, землю для якої подарувала вдова мозирського маршалка Єлизавета Гулевичівна. Ставши у жовтні 1615 р. першим ректором школи, Іван Борецький запросив туди відомих педагогів, учених і громадських діячів. У цей період він також підтримував зв'язки з архімандритом Києво-Печерської лаври Єлисеєм Плетенецьким, ігуменом Братського монастиря Тарасієм Земкою, друкарем Памво Бериндою. Всі вони становили своєрідне наукове товариство, яке піклувалося про розвиток науки і культури в Україні й виступало оплотом православ'я. Могутню підтримку в протидії уніатству надавало їм запорозьке козацтво, гетьман якого Петро Сагайдачний «з усім військом» вступив до Київського братства.

На початку 1618 р. Борецький був обраний ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Прийнявши обряд постриження, він одержав ім'я Іова. Під наглядом нового ігумена здійснюються масштабні реставраційні роботи в головному монастирському храмі, заснованому ще за княжої доби. Доступністю і простотою Іов Борецький здобув широку популярність у народі. Це й дозволило йому здійснити справу, яка багато важила в українській історії.

Скориставшись тим, що один із вселенських ієрархів, єрусалимський патріарх Феофан, перебував у Москві, Іов Борецький запросив його до Києва. На кордоні з Московською державою патріарха урочисто зустрів Петро Сагайдачний на чолі полку запорожців. Прибувши 22 березня 1620 р. під козацькою

охороною до Києва, Феофан зупинився в будинку Богоявленського братства на Подолі.

Близько року він залишався в Україні, відвідуючи церкви й монастирі. За домовленістю з Іовом Борецьким і Петром Сагайдачним висвятив єпископів і митрополита, що означало фактичне відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій. 6 жовтня 1620 р. був висвячений на перемишльського єпископа Ісайя Копинський, а 9 жовтня став київським митрополитом Іов Борецький. Єпископства Турівське і Пінське прийняв грек Аврамій, Полоцьке — Мелетій Смотрицький, Володимирське і Берестейське — Ієзекілій Курцевич, Луцьке й Острозьке — Ісакій Борискович, Холмське і Белзьке — Паїсій Іполитович. Таким чином, Іов Борецький очолив відроджену Київську православну митрополію.

Для впорядкування богослужіння він переклав з грецької і видав у лаврській друкарні збірник святкових служб. За часів Борецького церковна й освітня література, включаючи його власні переклади, випускалася також у подільській друкарні Спиридона Соболя.

Відновлення православної митрополії Варшава сприйняла як протизаконний і злочинний акт. Оголосивши патріарха, митрополита й єпископів зрадниками, польський уряд готувався до розправи з ними. Однак розгром коронного війська під Цецорою восени 1620 р. став на перешкоді цим планам. Опинившись у скрутному становищі, Сигізмунд III закликав козаків узяти участь у війні з Туреччиною, обіцяючи розглянути питання про розширення їхніх прав на черговому сеймі. Водночас доводилося зважати на те, що козацтво, яке виступало палким захисником православ'я, було надійною опорою для Іова Борецького та його сподвижників.

У квітні 1621 р. побачив світ великий історико-полемічний твір митрополита «Протестація і благочестива юстифікація», в якому докладно висвітлювалося питання законності акту висвячення нової ієрархії. «У цій справі, — зазначалося в праці Борецького, — ми керувалися такими мотивами. Вже двадцять п'ять років ми просимо на сеймах і сеймиках, щоб нам було повернено свободу віри, наші церкви, єпископські престоли. Бачачи, що нас утискують чимдалі більше, ми змушені були стати рішучішими, поставивши понад усе веління Боже і спасіння душ». Іов Борецький визнавав відсутність спеціальної згоди короля на висвячення. Проте він розглядав як таку згоду саму коронаційну присягу Сигізмунда III, якою останній зобов'язувався зберігати права православних і підтримувати мир

між віруючими різних конфесій. Не заперечуючи участі запорозького козацтва у відновленні ієрархії, Борецький глибоко охарактеризував його, зокрема зазначивши: «Се ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви переймали і по сей день у цій вірі народжуються, хрестяться і живуть».

Король вирішив використати присутність в Україні Феофана, щоб залучити запорожців до виступу проти турецьких агресорів. На прохання Сигізмунда III патріарх видав спеціальну грамоту до українського козацтва, в якій, зокрема, говорилося: «Ярмо турецької неволі загрожує вітчизні вашій від рук головного ворога всього християнства. Станьте на допомогу вітчизні — і славу здобудете війську своєму».

У козацькій раді, скликаній в урочищі Суха Діброва на Черкащині влітку 1621 р., взяли участь і представники польського уряду, зокрема королівський секретар Облаковський та ксьондз Оборницький. Туди ж прибуло близько трьохсот православних священиків на чолі з Іовом Борецьким. Митрополит виступив з палкою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні як критичне, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав послання Феофана. Звідусіль почулися голоси на захист православної віри від бусурманів. Посланцями до короля козаки обрали Петра Сагайдачного та єпископа Ієзекіля Курцевича. За словами Оборницького, вони мали вимагати, «щоб король затвердив на митрополії та єпархіях осіб, висвячених патріархом, інакше козаки братимуть у неволю шляхту, як їм нарадив Борецький».

Позитивних наслідків посольство не домоглося. У Варшаві й цього разу обмежились усними обіцянками. Тоді Сагайдачний вирушив з польської столиці до Могилева на Дністрі, де розташувався козацький табір. Запорожці, невдоволені небажанням гетьмана Якова Бородавки об'єднатися з коронним військом, на козацькій раді обрали ватажком Петра Сагайдачного. Завдяки його полководницькому талантові козаки відіграли вирішальну роль у перемозі над армією Османа II під Хотином 1621 р. Так було ліквідовано турецьку загрозу не лише Речі Посполитій, а й іншим європейським країнам.

Під час боїв гетьман дістав тяжке поранення. Повернувшись до Києва, він перебував під постійною опікою Іова Борецького, в присутності якого склав заповіт і написав передсмертний лист до

короля з проханням зберегти козацькі привілеї, а також православну ієрархію.

З'їзд єпископів у Києві наприкінці 1621 р. схвалив укладені Борецьким «Поради про благочестя», в яких відзначалася роль священиків в очищенні та зміцненні православної віри. У пропозиціях духівництву наголошувалося: «Необхідно жити свято й управляти довіреною вам паствою по церковних правилах, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантії успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства і школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для з'ясування церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію насамперед українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній». У боротьбі проти унії Борецький, як і раніше, покладався на козацтво. Так, коли київський війт Ходика 1624 р. почав закривати православні храми, митрополит попросив допомоги в Січі. Загін запорожців на чолі з Акимом Чигиринцем і Антоном Лазаренком, прибувши до Києва, розправився з уніатським насильником.

Втім тривала конфронтація з владою щодо офіційного визнання православ'я не давала реальних результатів, як і спроби налагодження контактів з московським патріархом. Тому наприкінці життя Іов Борецький схиляється до думки про замирення з уніатами. Однак цю ідею не підтримали козаки, що яскраво засвідчили події навколо київського собору 1629 р. Водночас Іов Борецький займався впорядкуванням церковних справ. Для зручності управління парафії було поділено на округи, якими опікувались протопопи. Митрополит особисто об'їжджав єпархії. Як покровитель братської школи, він підтримував її власним коштом.

Своїм заповітом Іов Борецький передав усе майно та книги православній церкві. 12 березня 1631 р. перестало битися серце цього видатного педагога й церковного діяча, чия діяльність сприяла піднесенню національної свідомості українців.

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ

Ні місце, ні точна дата народження Максима Смотрицького, який згодом, постригшись у ченці, отримав ім'я Мелетій, невідомі. Біографи, спираючись на різні свідчення, обгрунтовують аж п'ять дат: від 1572 до 1579 р. Від визначення цифри залежить і встановлення місця народження майбутнього письменника, оскільки його батько, кам'янець-подільський гродський писар Герасим

Смотрицький, 1576 р. на запрошення князя Костянтина Острозького переїхав до Острога на Волинь. Тож якщо прийняти варіант між 1572 і 1575 рр., то Максим мав би народитися в родовому маєтку Смотрицьких — містечку Смотричі на Поділлі (нині Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) або в самому Кам'янці-Подільському. Якщо ж вважати роком народження 1577, 1578 чи 1579 р., то це мало б статися в Острозі, де на той час мешкала родина. Автор цих рядків схиляється до другої гіпотези, датуючи народження Смотрицького-молодшого початком 1577 р. і прив'язуючи його відповідно до Острога.

Професорсько-академічне оточення, в якому ріс Максим, безперечно, вплинуло на формування його життєвих інтересів. Серед колег батька, професорів Острозької академії, членів ученого гуртка, бачимо відомих представників інтелектуальної еліти тодішньої України. В різний час тут працювали Мартин Броневський, Василь Малющицький, Мотовило, Дем'ян Наливайко, Андрій Римша, Іван Федоров (першодрукар), а також заїжджі знаменитості, такі, як богослови Кирило Лукаріс, котрий згодом став александрійським і константинопольським патріархом, Еммануїл Грек (Мосхопуло), Діонісій Палеолог, поет Симон Пекалід (Пенкальський) та ін. Власні студії в Острозькій академії хлопець розпочинав водночас з майбутніми видатними діячами, а тоді однолітками-спудеями, серед яких київський митрополит Іван (Іов) Борецький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, поет Гаврило Дорофійович, церковні ієрархи, богослови і вчені Іван (Іов) Княгиницький, Ісайя Копинський, Єлисей Плетенецький, Лаврентій Зизаній. Якщо погодитися з думкою, що найбільший вплив на формування світогляду справляє досвід юнацьких літ, то саме в Острозі Смотрицький набув активної громадянської позиції, почуття особистої причетності до всього, що діялося в Україні-Русі.

Після смерті Смотрицького-старшого (1594) князь Костянтин Острозький відправив здібного сироту для продовження освіти до Віленської єзуїтської академії. Після кількарічних студій Максим обійняв посаду домашнього вчителя й наставника білоруського княжича Богдана Соломерецького, а 1600 р., супроводжуючи вихованця, виїхав разом з ним в освітню мандрівку за кордон. Обидва слухали лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах. Відомо, що в якомусь із них Максим отримав учений ступінь доктора медицини, захистивши працю, яка лишилася невідомою.

Після повернення з Європи Смотрицький на запрошення

свого учня оселився в маєтку князів Соломерецьких Баркулабові під Могильовом, де мешкав до 1608 р., активно спілкуючись з тамтешніми міщанами, котрі щойно заснували православне братство і потребували консультацій та авторитетної підтримки людини, компетентної в богослов'ї.

1608 р. вчений переїхав до Вільна, де з перервами прожив до 1620 р. у братському монастирі спершу як послушник, а з 1618 р.— прийнявши чернечий постриг під іменем Мелетія. Саме тут було створено й видано братською друкарнею його найвідоміші ранні твори. Зокрема, гучну славу полеміста молодому авторові приніс уже перший із них, що з'явився друком 10 червня 1608 р. під назвою «Антиграфи». Формально книжка була побудована у формі відповіді на твори Іпатія Потія «Герезія» та «Гармонія», фактично ж тематика її ширша. Спростовуючи нападки («помовиська») Потія на віленських братчиків, автор формулює професійно вичерпне догматичне обгрунтування православної обрядовості в тих сюжетах, що становили традиційний предмет суперечок між східною і західною християнськими конфесіями. Водночас він намагався підкреслити законний статус православної церкви, цитуючи численні законодавчі підтвердження її прав русько-литовськими й польськими володарями.

Другим і, мабуть, найзнаменитішим твором Мелетія Смотрицького став написаний 1609, а виданий 1610 р. трактат «Тренос, або плач Східної церкви». Напередодні його появи Вільно схвилювали драматичні події: уніатський митрополит Іпатій Потій, підтриманий владою, захопив силоміць десять православних церков і добився, аби братчикам було заборонено збиратися на сходки й влаштовувати богослужіння. У відповідь залунали погрози розправитися з Потієм, як «сказцою віри руської», а в серпні 1609 р. послідував замах на його життя. У повітрі зависла загроза збройного конфлікту, до якого логічно провадила необачна Берестейська унія, що розколола Русь на дві ворожі половини. У книзі Смотрицького, створеній значною мірою під враженням пережитого, відлунює передчуття громадянської війни «Русі з Руссю». Твір не звернений, як було прийнято в полемічному письменстві, до конкретного опонента. Його вступні розділи, написані з імпульсивною художньою силою,— це нарікання самотньої матері-церкви (переносно — матері-вітчизни) на всіх своїх дітей, котрі зрадили й покинули її, спокусившись на розкоші та марноту світу. Іншу частину книги становлять міркування суто теологічного змісту, однак і тут автор гострим словом зачіпає служителів православної

церкви, вимагаючи від них морального очищення й оновлення. Адже саме цим «отцям», як іронічно підкреслює письменник, довірені душі вірних, тимчасом як більшість з-поміж них — це «неуки, нахаби, нечемні грубіяни, безсоромні байди, самовпевнені мудрагелі, чарколюби, тавровані волоцюги, придуркуваті самопаси, легковажні вертопрахи, боягузливі джмелі, надуті базіки, байдужі серцем підлабузники, прокляті святопродавці, ненаситні лакомці, сліпі поводирі, недбайливі батьки, позбавлені чуйного серця пастирі, розпусні священики, невмілі наставники, підозрілі проповідники, неправедні судді, облудні фарисеї, лисоподібні іуди, пекельні блюзніри... Не до наук вони схильні, а до сваволля. Їхнє покликання — не впорядкування церковних справ, а кухоль у корчмі і витрясання (картярських.— *Авт.*) тузів».

Емоційні випади Смотрицького в бік церковного кліру характеризують його позицію, підкреслюючи світську домінанту творчості письменника, яка полягала не стільки в закликах до перемоги православ'я за будь-яку ціну, скільки в пошуку засобів примирити «Русь з Руссю», що згодом привело автора в табір уніатів. Але в «Треносі» письменник ще вірить у можливість перемін через самоочищення і прагнення до братерства, любові, єдності й згоди, які здатні, на його думку, відвернути наближення громадянської катастрофи.

До творів віленського періоду належить і знаменитий підручник старослов'янської мови Мелетія Смотрицького «Граматика словенська», опублікована 1619 р. в друкарні м. Єв'ю (нині м. Вевіс у Литві). Написана вона, найімовірніше, під час короткочасного ректорства у Київській братській школі (Смотрицький перебував у Києві орієнтовно між 1615 і 1618 рр.). Дослідники розцінюють цю книгу як найвидатніший твір давньослов'янського мовознавства, що спирається на тогочасні європейські лінгвістичні теорії, в якому вперше здійснена наукова кодифікація церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції. Поза тим, «Граматика» виконувала й суто дидактичні функції. Як шкільний підручник вона до кінця XVIII ст. вживалася в Румунії й Молдові, Білорусі, Росії та Україні, Болгарії і Сербії. Поза ареалом функціонування церковнослов'янської мови «Граматику» вже з середини XVII ст. перекладали латинською мовою, щоб зробити доступною тим, хто не розумів по-слов'янському.

З жовтня 1620 до початку 1624 р. життя Мелетія Смотрицького, який був номінований у сан полоцького архієпископа, пов'язане з Полоцьком. Саме звідси він здійснив паломництво на Схід,

причини якого тлумачаться по-різному. Можливо, приводом до від'їзду стало звинувачення у моральній причетності до вбивства міщанами в листопаді 1623 р. уніатського фанатика, вітебського архієпископа Йосафата Кунцевича. Можливо, причина була в іншому. Підозрювали, що реальною метою паломництва було не «виправлення церковних книг», як офіційно декларувалося, а секретна місія до константинопольського патріарха, з яким належало обговорити можливість проголошення автокефалії руської церкви на екуменічних засадах. Варто зазначити, що така ідея, як один із варіантів виходу з небезпечного протиборства православних та уніатів, циркулювала в колі найвищих ієрархів, навіть таємно підтримувалася київським православним митрополитом Іовом Борецьким. Однак реального розвитку вона не зазнала через ворожі настановлення нижчого кліру й братств, гостро настроєних проти будь-якого компромісу з уніатами.

Тож після повернення зі Сходу над письменником зависла підозра в проуніатських симпатіях, підсилена тим, що він привіз від патріарха соборну грамоту на обмеження автономії ставропігійських братств та на призначення себе екзархом руської церкви. Певний час Смотрицький знову жив у Баркулабові, а з літа 1627 р., запрошений князем Олександром Заславським, прийняв сан архімандрита Дерманського монастиря на Волині, у володіннях князів Острозьких. Монастир на той час ще лишався православним, однак згідно з побажанням князя мав пристати до унії, що, безумовно, знав Мелетій Смотрицький. Тому більшість дослідників схильна вважати літо 1627 р. часом його особистого (принаймні таємного) навернення до унії.

Драматичні події в житті письменника пов'язані з Київським собором (серпень 1628 р.), де йому було запропоновано очиститися від звинувачень у підтримці унії. З цією метою він пише твір під назвою «Апологія», в якому, проте, не тільки не виконав поставленої вимоги, а, навпаки, доводив, що західна й східна церкви в основних положеннях не розходяться, а тому примирення між ними можливе, навіть корисне з перспективи політичного майбуття руського (українського) народу. Обурені учасники собору ультимативно зажадали, аби Смотрицький публічно відрікся від «Апології» й особисто зачитав з амвона текст каяття. Після його відмови книга була привселюдно піддана анафемі. Цей факт, як і вся обстановка на соборі, де тон задавало, за виразом письменника, «хлопство без короля в голові», а не церковні верхи, викликав у Смотрицького глибоку образу. Повернувшись до Дермані, він відкрито виступив

з новою працею «Протестація», в якій саркастично описав події на соборі й оголосив про свій розрив з православ'ям.

У книзі «Паренезіс», написаній наприкінці 1628 р., він ще раз намагався переконати опонентів, що єднання зберегло б православну церкву від занепаду, а українському народові повернуло б старовинні права, а також сприяло б розвиткові освіти й культури. Унія, на його думку, нічим не загрожує українцям і білорусам, а боротьба між уніатами й православними не варта того, аби «ми, Русь, проклинали: батьки синів, брат брата, сини батьків». Вихід з кризової ситуації письменник вбачав у створенні власного патріархату під номінальною зверхністю папи римського, але не як глави католицької церкви, а як вселенського архієрея. «Старожитна на українських і білоруських землях не православна церква, а церковна єдність»,— підкреслював він, переповідаючи історію хрещення Русі та перші кроки її церковних інституцій.

Останнім твором Мелетія Смотрицького був «Екзетесіс», написаний спеціально до Львівського собору, призначеного на осінь 1629 р. для розгляду питання про можливість об'єднання ворогуючих конфесій. Собор не вдався, оскільки вищі православні ієрархи його просто проігнорували. Зламаний невдачею Смотрицький, повернувшись зі Львова, жив безвиїзно у Дерманському монастирі. Помер 27 грудня 1633 р. Похований у монастирській соборній церкві.

КАСІЯН САКОВИЧ

Касіян (світське ім'я — Каліст) Сакович народився близько 1578 р. у м. Потелич на Галичині в родині православного священика. Здобувши освіту в Замойській академії та Краківському університеті, він незабаром опинився в самому вирі культурного і громадського життя тогочасної України. Домашній учитель у Адама Киселя, він приятелював з багатьма відомими діячами різної конфесійної орієнтації. Саковичу сприяли Лаврентій Древинський (відомий захисник православ'я), князь О. Заславський (перейшов до католицизму), краківський воєвода Станіслав Любомирський і луцький католицький біскуп Гембицький.

Уперше Касіян Сакович як письменник і філософ заявив про себе твором «Арістотелівські проблеми, або питання про природу людини», що вийшов польською мовою у Кракові 1620 р. В передмові, адресованій Лаврентію Древинському, на кошти якого було видано книгу, Сакович виклав характерне для діячів братського

руху розуміння ролі освіти у збереженні та розвитку національної культури. «В наш час у деяких місцях,— писав він,— більш потрібні школи, ніж численні церкви без жодної школи... Звідки ж будуть виходити добрі читачі, письменники, співаки, а потім і пресвітери, якщо не буде шкіл?» Призначення науки Сакович вбачав у пізнанні людиною самої себе. На його думку, «це найбільша мудрість, найвища філософія і найпотребніша теологія». Людина, стверджував Сакович, не досягне досконалості, якщо не навчиться правити власним тілом і помислами, не знатиме своєї природи. Якраз це спонукало його перекласти з латинської польською мовою популярний у тогочасній Європі псевдоарістотелівський твір, у якому в формі запитань і відповідей розповідається про функціонування окремих органів і людського тіла взагалі, подаються поради щодо раціонального харчування, гігієни тощо. Книга містить чимало раціоналістичних думок і сентенцій античних філософів і поетів, але загалом відбиває середньовічні уявлення про людську природу. До твору додано кілька зразків проповідей, виголошуваних при шлюбі та похоронах. Очевидно, книга призначалася для братських шкіл, зокрема Київської, ректором якої Касіян Сакович став 1620 р.

До періоду його ректорства у Києві належить чи не найкращий з написаних ним поетичних творів — «Вірші на жалісний погреб зацного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», прочитаний учнями братської школи на похоронах гетьмана 22 квітня 1622 р. «Вірші» є панегіриком Війську Запорозькому та його славному гетьманові Петру Сагайдачному. Поет прославляє запорожців, які, боронячи Річ Посполиту від турків і татар, своєю мужністю врятували її від розгрому в Хотинській війні 1621 р.:

За вітчизну та краще і голову скласти,
Ніж піддатись ганебно, навколішки впасти.
Тож коли хто не хоче за край умирати,
Той з вітчизною згодом піде погибати.

Сакович порівнює гетьмана з античними героями, які прагнули «самі полягти, щоб вітчизна лишилась спасенна». Сагайдачний постає не лише як славний лицар, котрий був на «всіх виправах військових польських королів», а і як освічена людина, захисник православної віри, благодійник братств, церков, шпиталів. Поет висловлює сумнів, що його муза здатна описати діяння гетьмана Сагайдачного — це «міг би зробити Гомер чи Демосфен».

Автор «Віршів» розвиває тему швидкоплинності людського буття («біг життя коротенький») і неминучості смерті, про що людина повинна завжди пам'ятати, закликає земляків наслідувати гетьмана, який не марнував своїх статків «на кості, карти», а заповів їх на школи, церкви, братства й цим прославив себе у віках: «Русь пам'ятатиме Сагайдачного, як Гектора — Троя, а Рим — Курція чи Помпея, його слава житиме, доки Дністер із Дніпром многорибні плинуть».

1624 р. Касіян Сакович полишив Київську братську школу й на прохання Лаврентія Древинського переїхав до Любліна, де став проповідником у братській церкві. 1625 р. в Кракові він видав польською мовою свій твір «Трактат про душу», який, імовірно, становив другу частину філософського курсу Саковича у Київській братській школі. На той час він ще був «законником (ченцем) релігії грецької», як вказано на титулі книги. У ній розглядаються проблеми сутності душі, її здатностей, долі після смерті тіла тощо. Опираючись на християнське вчення про безсмертя душі, Касіян Сакович широко використовує у своїй праці ідеї матеріалістичного сенсуалізму, цитує Арістотеля, Платона, Авіценну. Особливого значення він надає питанню свободи волі людини, або самовладдя, яке надзвичайно цікавило тогочасних українських культурних і церковних діячів в умовах гострої політичної і конфесійної боротьби в Речі Посполитій.

Того ж таки 1625 р. Касіян Сакович (очевидно, не без впливу волинського каштеляна князя О. Заславського) переходить до уніатського табору й стає архімандритом Дубенського монастиря на Волині. За прикладом Саковича зробився уніатом і Мелетій Смотрицький, якому він допоміг при виданні його «Апології». Проте унія була для Саковича лише етапом на шляху до католицизму. 1640 р. він видав у Вільні польською мовою працю «Календар старий...», спрямовану проти уніатської церкви. В ній передусім критикується її обрядова сторона. Саму ж унію автор розглядає як явище недосконале, оскільки, зберігши традиційні для православ'я обрядовість і мову, уніати, за Саковичем, і в догматиці залишилися тими ж «схизматиками», лише формально визнаючи зверхність римського папи. Знаючи тогочасну релігійну практику, Сакович писав, що більшість рядових уніатів прийняли унію з примусу і як вірували, так і вірують, не розуміючи міжконфесійних розходжень у тлумаченні догмата про сходження св. Духа (від Отця і Сина у католиків та уніатів і лише від Отця у православних). Касіян Сакович доходить висновку, що на рівні загалу унія не привнесла

ніяких змін ні у віровизнання, ні в церковну службу — ось тільки митрополит під час літургії поминає папу римського, а простий люд тим часом каже: «Дай нам Боже в тій вірі вмерти, в якій народилися».

Однією з умов єдності не лише з католицькою церквою, а й «Русі з Руссю» він вважав запровадження нового, григоріанського календаря (православна й уніатська церкви дотримувалися старого, юліанського). І хоч календар не є пунктом віри, стверджував Сакович, його прийняття сприятиме політичній єдності Речі Посполитої: «Нам в одній державі жити, в один час свята святкувати і Бога хвалити». Розходження в датах релігійних свят, на думку Саковича, є однією з причин нехоті руської шляхти до унії та її переходу в католицизм. Селяни й міщани змушені у католицькі свята відпочивати, а під час своїх працювати, шляхта має їхати на сеймики чи вирішувати свої господарські справи. Розв'язати цю проблему могла тільки відмова від старого календаря. «Якби ми,— писав Сакович,— послушенство папи прийнявши і календар новий прийняли, тоді б вся шляхта руська при нас залишилася». Він закликав «свою милу Русь» не оглядатися на інші православні народи (бо вони — невільники турецькі, а «Москва, хоч і під царем християнським, але самодержцем і тираном сидить»), триматися єдності з римською церквою і поступитися старим календарем. Сакович, за його словами, виклав свої думки Адаму Киселю, церковним ієрархам, але не дістав відповіді, тому й наважився їх опублікувати. Видана брошура викликала обурення серед уніатів, і Касіян Сакович позбувся Дубенської архімандрії. Либонь, це стало поштовхом до його переходу в католицизм. 1640 р. він прибув до Кракова, де вступив у чернечий орден св. Августина, та незабаром, полишивши його, став католицьким священиком.

Мотиви цього вчинку Касіяна Саковича, очевидно, були значно складнішими, ніж здавалося його опонентам з уніатського та православного таборів, і не зводилися до пошуків слави, честі та інших примарних зваб світу. Сам Сакович пояснював його прагненням до спасіння душі в істинній вірі, якою визнав католицьку, бажанням сприяти державній та політичній єдності. Православні ж називали його «хамелеоном», не вірячи у щирість цих слів. Але Сакович запевняв, що мав досить слави й честі як від уніатів, так і від православних. Слід зважати й на деякі риси його характеру, що їх відзначали опоненти,— непостійність, затятість, непримиренність, честолюбство. Поза суб'єктивним фактором, вчинок Касіяна

Саковича віддзеркалював складну ситуацію, що склалася в церковному житті на українських землях, коли фактично існувало дві церкви — православна й уніатська, і це чимдалі більше розколювало суспільство, протиставлячи «Русь Русі». Православна церква завдяки реформаторській діяльності митрополита Петра Могили поступово виходила з кризи, уніатська ж після смерті митрополита Йосифа Рутського переживала складні часи. Очевидно, цей фактор також вплинув на вибір віри Касіяном Саковичем.

Ставши католиком, він видав у Кракові польською мовою полемічні твори: «Діалог, або розмова Мацька з Діонісієм, попом схизматицьким віленським про Великдень руський 1641 р.» (1642); «Собор київський схизматицький» (два видання: 1641, 1642) і «Перспектива» (1642), спрямовані проти православної церкви. Основну увагу в цих працях приділено критиці реформ Петра Могили і православ'я як такого. Останнє Сакович намагався представити як сповнене хиб у догматах віри, таїнствах, обрядах і церемоніях. Він переклав польською мовою опис церковного собору, скликаного 1640 р. в Києві митрополитом Петром Могилою для впорядкування православної догматики й церковного життя, і видав його зі своїми досить ущипливими коментарями. Собор ухвалив «Катехізис», який став канонічним для всього православного світу. Дискутувалися питання про форму Євхаристії, канони таїнств, місце перебування душ померлих, існування чистилища та ін. Це дало привід Касіяну Саковичу стверджувати, що православні доти не мали свого «Катехізису», не знали догматів віри — отже, писав він, «і віра ваша непевна». Православне духівництво, відзначав автор, неосвічене, кохається у горілці й тютюні, а «який піп, така й віра». Всі постанови собору викликали осуд у Касіяна Саковича, особливо підтримка братств і визнання їхньої ставропігії — незалежності від єпископату й підпорядкування константинопольському патріархові, якого Сакович називав «грекотурчином і єретиком», вважаючи, що втручання патріархії в церковні справи шкодить інтересам Речі Посполитої. Колишній братчик і панегірист запорозького козацтва тепер пише у своїх творах, що схизматицька віра тримається на шевцях і кравцях, а православних попів називає наливайківцями, які не лише козаків підбурюють, а й самі з коронним військом на герць стають. Православну церкву, яка грунтується на хибних догматах, на думку Касіяна Саковича, не врятують реформи Петра Могили.

Сама особа митрополита оцінювалася ним позитивно. Він схвально відгукувався про відновлення Петром Могилою Софійського собору, фундацію шкіл (зокрема, Київського колегіуму), реформування чернечого життя, відзначав, що митрополит багато зробив для свого народу і, якби захотів полишити схизму й прийти до єдності з римською церквою, був би гідний патріаршої честі. Як і Мелетій Смотрицький, Сакович проповідував ідею утворення українського («руського») патріархату, який об'єднав би православних та уніатів і привів їх до визнання універсальної унії — єдності всієї християнської церкви під зверхністю папи римського. Здійснити це можна було б, на думку Саковича, створивши щось подібне до московського патріархату, тобто шляхом політичним, а не канонічним: Русь отримала б свого патріарха від польського короля.

У праці «Перспектива» Касіян Сакович розвинув і обгрунтував ті положення, котрі тезисно виклав у коментарях до опису київського собору 1640 р. Книга вийшла з присвятою краківському воєводі Станіславу Любомирському. Сакович покладав надію на його авторитет і впливовість у справі навернення православних та уніатів до єдності з католицькою церквою. У передмові він зазначав, звертаючись до православного читача, що був палким прихильником унії, та згодом перейшов до римо-католиків, визнавши їхню віру істинною. Тут же описано його тяжкі переслідування з боку уніатів після виходу праці «Календар старий», що позначилися «і на здоров'ї, і на славі, і на субстанції». Свій вчинок він мотивував пошуком шляхів примирення православних з уніатами, які «наїздами монастирі один у другого забирають, кров християнську свою проливають». Уніатів Сакович звинувачував у небажанні фундувати школи, поширювати освіту, реформувати церкву (зокрема, прийняти новий календар). На цьому тлі позитивно висвітлено діяльність Петра Могили. Сакович закликав населення Русі прийняти католицизм і цим не лише подбати про спасіння власних душ, а й зберегти спокій і цілісність своєї вітчизни — Речі Посполитої.

Полемізував він у досить зверхньому, часом образливому тоні. Опонентами Саковича з боку уніатів були пінський єпископ Оранський (його брошура вийшла польською мовою у Вільні 1643) і архімандрит Дубенського монастиря І. Дубович (видав 1644 р. у Львові працю «Ієрархїя, або зверхність у Божій церкві»). Відповіддю Саковичу з боку православних став полемічний твір «Ліфос, або камінь» (Київ, 1644), автором якого вважають

Сільвестра Косова. Як і Сакович, опоненти вдавалися до ущипливих характеристик, висміюючи навіть його фізичні вади (в дитинстві через недогляд батьків свиня відкусила йому вухо).

В останньому своєму творі «Окуляри календарові старому» (Краків, 1644) Касіян Сакович знову повернувся до питання прийняття уніатською церквою нового календаря. Помер він католицьким священиком 1647 р., похований у Кракові.

Полемікою між католиком Касіяном Саковичем і православними та уніатами завершився період бурхливого розвитку полемічного письменства, початок якому поклали «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» Герасима Смотрицького, видані в Острозі 1587 р.

ЙОСИФ РУТСЬКИЙ

Уніатський митрополит Йосиф-Вельямін Рутський належав, без сумніву, до найвизначніших осіб свого часу. Високоосвічена і надзвичайно побожна людина, він пройшов складний, часом трагічний шлях становлення власної особистості. Народжений у сім'ї протестантів, охрещений православним священиком, навчений у католицьких університетах Європи, Рутський усе свідоме життя присвятив утвердженню і зміцненню уніатської церкви на землях Речі Посполитої, а також поширенню ідеї з'єднання серед православних Балкан, Росії та Закарпаття. Ще за життя прозваний за свою ревність і надзвичайну активність «Атлантом унії», він зовні був маленьким і хворобливим чоловіком, непомітна постать якого губилася в тяжких архієрейських ризах. Людина проникліва й далекоглядна, Рутський провів важливі реформи уніатської церкви й залишив багато нереалізованих проектів, які значно випереджали свій час. Незважаючи на це, діяльність Рутського не оцінили належним чином його сучасники; вона мало відома й сьогодні.

Народився майбутній митрополит 1574 р. в маєтку Рута Новогрудського повіту в Білорусі. Більшість дослідників вважає, що його предки по батьківській лінії походили з Росії, де займали впливове суспільне становище й мали родове ім'я Вельямін. Можливо, батько Рутського в часи правління царя Івана Грозного потрапив у неласку й, побоюючись можливої опали, втік до Польщі. Король Сигізмунд-Август поставився до нього прихильно й подарував хутір Рута, від якого родина Вельямінів отримала нове прізвище — Рутські. На той час, коли народився Йосиф, його

батьки (Щасний Вельямін і Богуслава Корсаківна) вже покинули православ'я і сповідували кальвінізм — різновид протестантизму, поширений у середовищі білоруської шляхти. Проте, як вважають біографи митрополита, через випадковість (не застали вдома кальвіністського пастора) він був охрещений православним священиком і дістав ім'я Іван.

Дитинство та юнацькі роки Рутський провів у навчанні й подорожах по Європі. Найперше закінчив кальвіністську школу у Вільні, потім якийсь час перебував при дворі князів Заславських та Острозьких і, нарешті, 1590 р. виїхав до Карлового університету в Празі. Весь цей час Рутського не полишали сумніви щодо істинності кальвінізму, а під впливом спілкування з отцями єзуїтами зростала симпатія до католицизму. В Празі Іван зробив остаточний релігійний вибір і вже 1592 р. склав на руки ректора колегії єзуїтів католицьке визнання віри. Вже тоді отці єзуїти помітили неабиякі здібності Рутського і взяли його під своє покровительство. Завдяки їхній підтримці й протекції Іван мав змогу вчитись у Варцбурзькому університеті, а згодом отримав місце стипендіата у Грецькій колегії Св. Анастасія в Римі.

Грецька колегія була заснована 1577 р. папою Григорієм XII для підготовки місіонерів, котрі мусили працювати на землях православних народів Сходу (Балкани, Азія, Єгипет, Україна, Білорусь, Росія) з метою навернення їх до церковної єдності з Римом. Оскільки апостольська столиця не мала наміру порушувати на тих землях православного обряду й місцевої церковної традиції, вихованці колегії присягали, що приймуть східний обряд і не покинуть його аж до смерті.

Навчання Рутського в Римі проходило успішно, але він усіма силами намагався уникнути присяги, яка б змусила його змінити латинський обряд на православний. Причини цього були очевидні. Іван з дитинства бачив, у якому принизливому й жалюгідному стані перебувало православне духівництво порівняно з римо-католицьким кліром. Крім того, його батьки були протестантами, і православна церква зі своїм обрядом та звичаями досі не займала помітного місця в житті Рутського. Нарешті, останні роки, проведені в католицьких університетах Європи, виховали у нього щиру любов до латинського обряду. Намагання єзуїта отця Павла Бокса, давнього покровителя Рутського, переконати останнього прийняти східний обряд лишалися марними. Це сталося тільки після особистого втручання папи Климента VIII, який «силою святого послуху» наказав Іванові триматися православного обряду.

Після цих подій 1603 р. Рутський згідно з бажанням Климента VIII виїхав на батьківщину зміцнювати нещодавно проголошену унію. Однак тут на нього чекала прикра несподіванка. Митрополит Іпатій Потій прийняв Рутського холодно й недовірливо. Річ у тому, що в той час на Україні та Білорусі боротьба між прихильниками й противниками унії набула особливо гострих форм. Для православного загалу саме східний обряд визначав релігійну і національну свідомість. Саме він відрізняв православного українця від поляка, котрий був католиком латинського обряду. Тож противники з'єднання, намагаючись відвернути якнайбільше людей від унії, стверджували, що вона призведе до обернення церков на костьоли і знищить православний обряд. Митрополит Потій рішуче відкидав ці звинувачення, але ситуація лишалася напруженою. З цієї причини Потій побоювався, що коли він співпрацюватиме з Рутським (який фактично не був православним з народження і щойно з наказу папи змінив латинський обряд на східний), то противники унії матимуть нагоду звинувачувати його в латинізації церкви.

Недовіра Потія вразила, але не зламала Рутського. Мешкаючи у Вільні як світська людина, він намагався в міру своїх можливостей сприяти утвердженню унії: брав участь у релігійних дискусіях, захищаючи ідеї з'єднання, якийсь час власним коштом утримував невелику віленську школу. В 1605—1606 рр. Рутський разом з папським легатом їздив до Москви, а потім за дорученням митрополита Потія вирушив у справах церкви в Рим.

Слід зазначити, що поїздка до Москви справила на Рутського гнітюче враження. Глибокий занепад православної церкви, відсутність шкіл і, як результат, панування невігластва й фанатизму знову посіяли сумніви у доцільності католицької місії на Сході в унійному варіанті. Тому, перебуваючи в Римі, він домігся звільнення від присяги щодо збереження східного обряду, маючи намір вступити до ордену єзуїтів або кармелітів, щоб працювати для відродження на батьківщині духовного життя, але уже в латинському обряді. Однак на перешкоді цьому стала подія, котра остаточно вирішила подальшу долю Рутського.

Однієї неділі він був присутній на службі у віленському єзуїтському костьолі, де виголошував проповідь отець Валентин Фабрицій. Після казання він несподівано для Рутського заявив: «За тиждень, отже, в найближчу неділю, пан Іван Рутський, добре відомий вам, вступить до Чину Св. Василія в Святотроїцькому монастирі. Запрошую всіх на це торжество». Така заява, наче грім,

вразила Рутського — адже він уже прийняв рішення зробитися римо-католицьким монахом і мав на це дозвіл папи. Зі слів же єзуїта Фабриція виходило, що незабаром він стане ченцем східного обряду. Обурений Рутський пішов скаржитися на проповідника ректорові єзуїтів. Проте отець Фабрицій під присягою запевнив, що нічого подібного не казав. У цьому дивному випадку Рутський побачив божественну волю щодо його життєвої місії. Якраз тому через тиждень після цієї події, 7 вересня 1607 р., він вступив до уніатського монастиря Св. Трійці, а на свято Св. Василія Великого 1608 р. склав чернечі обіти. Відтоді Рутський раз і назавжди покинув думку про перехід до римо-католицизму й присвятив решту життя зміцненню уніатської церкви і зрівнянню у правах східного обряду з латинським.

У той час українська церква (як уніатська, так і православна) переживала тяжкі часи. Принизливе й безправне становище духівництва, брак освіти, занепад духовності, залежність від світських феодалів — ось далеко не повний перелік тих бід, котрі, як ракова пухлина, роз'їдали тіло церкви. Особливо болюче позначився цей занепад на стані чернецтва. У зруйнованому монастирі віленської архімандрії, де з'явився Рутський, мешкали сторонні світські люди, а з братії були лише архімандрит Самуїл Сінчило й чернець Йосафат Кунцевич, котрий мріяв залишити спорожнілу обитель і жити пустельником. Тому своє перше завдання Рутський вбачав у відбудові монастиря і реформуванні чернечого життя. Ще будучи світською людиною, він часто повторював: «Щоб унія могла існувати й розвиватися, потрібне нам ревне духовенство, а головно, святі та віддані церкві єпископи. Якщо хочемо мати добрих і ревних єпископів, слід виховати добрих монахів, з яких, за традицією східної церкви, можуть бути вибрані наші єпископи. Треба старатися, щоб наші монахи були направду освічені й перейняті духом чернечого вдосконалення. На жаль, дотепер не маємо серед нас ані святості, ані знання».

Рутський відредагував монастирський статут, запровадив часті сповідь та причастя, організував навчання, викладав деякі світські предмети, в тому числі церковнослов'янську та латинську мови. Його близьким другом і однодумцем став Йосафат Кунцевич, котрий служив у ризниці, був дяком, економом, допомагав у вихованні новачків і стежив за дотриманням дисципліни. Перші результати їхньої діяльності виявилися дуже скоро. У Вільні знайшлися міщани, які допомогли відбудувати монастир, і незабаром кількість новачків збільшилася до 50. Ревність Рутського помітив митрополит

Іпатій Потій і вже у липні 1608 р. призначив його коад'ютором на Білорусь.

Однак далеко не всім припала до душі діяльність Рутського. Противники з'єднання вбачали в його особі небезпечного противника; невдоволеною була й та частина духівництва, котра не звикла до порядку й дисципліни. Деякі пам'ятали Йосифа щирим католиком і з підозрою ставилися до його дружніх стосунків з єзуїтами.

Тому, коли 1609 р. митрополит Потій, усунувши з ігуменства Самуїла Сінчила, призначив на його місце Рутського, у Вільні спалахнув антиунійний виступ. Було пущено чутку, що монастир розбудовують для заміни ченців східного обряду єзуїтами, а самого Рутського оголосили таємним латинником. Самуїлу Сінчилі й протопопові Жашковському, котрі очолили виступ, вдалося залучити на свій бік священиків усіх віленських церков. Вони негайно порвали зі з'єднанням. Їх підтримав місцевий суд, який виніс рішення повернути монастир Св. Трійці православним.

У цей складний і драматичний момент Рутський не піддався ні на умовляння, ні на погрози. Спроби заволодіти монастирем силою не мали успіху. Святотроїцька архімандрія лишилася уніатською аж до придушення владою і митрополитом Потієм цього виступу влітку 1609 р.

Віленські події засвідчили неабиякі організаторські здібності Рутського, який зумів швидко згуртувати навколо себе відданих унії ченців. Якраз тому 1611 р. митрополит Іпатій Потій висвятив Рутського на галицького єпископа і призначив його своїм коад'ютором з правом наступництва.

По смерті митрополита Потія (13 липня 1613 р.) папа Павло V затвердив Рутського в сані київського митрополита. Одночасно він затвердив усі давні права київських митрополитів і надіслав близько 50 листів до впливових католицьких мужів Речі Посполитої із закликом надати підтримку Рутському.

Так, у житті Рутського розпочався новий період. Ставши митрополитом, він розгорнув активну діяльність, спрямовану на поширення унії, а також на перебудову уніатської церкви.

Головним завданням Рутський вважав реформу уніатського чернецтва. Сподвижником у цій справі став для нього Йосафат Кунцевич, якого Рутський призначив віленським архімандритом. Проблема полягала в тому, що на початку XVII ст. уніатські (як, власне, й православні) монастирі жили кожен окремим життям, без належного ладу й дисципліни. Були це здебільше занедбані, напівпорожні обителі, де часто панували порядки, далекі від монастирських.

Саме тому Рутський вирішив створити з молодих ченців оновлений Чин Св. Василія Великого, який поступово поширив би свій вплив на всі монастирі України й Білорусі. При цьому він намагався гармонійно поєднати традиції східного чернецтва з тим активним життям, котре вели латинські чернечі ордени. З цією метою було засновано новіціат у Битені, де виховувалися майбутні ченці-василіани. Допомогу в їхньому становленні надавали католицькі монахи, зокрема отці єзуїти. Рутський особисто редагував чернечі конституції та численні приписи, які регулювали внутрішнє життя монастирів.

З 1617 р. оновлений Чин почав регулярно проводити свої капітули, на яких остаточно визначилася його структура. Тепер замість поодиноких монастирів створювалося їх централізоване об'єднання на чолі з протоархімандритом, було посилено дисципліну й карність у монастирях, а самі ченці крім власного духовного вдосконалення розгорнули місіонерську та проповідницьку діяльність. З часом при василіанських монастирях почали відкриватися школи, в яких діти могли отримувати початкову освіту. Ченці-василіани стали духовною та інтелектуальною елітою церкви, головною опорою унії в Україні та Білорусі. Характерно, що, попри свою порівняно невелику чисельність, ченці-василіани за завданням Рутського вирядили тимчасові й постійні місії для поширення ідеї з'єднання на Балканах та Закарпатті.

Наприкінці життя Рутського Василіанський орден нараховував понад 30 монастирів, мав численні привілеї, надані Римом, користувався визнанням і авторитетом не тільки в Польщі, а й у всій Європі.

Другим важливим напрямом діяльності Рутського були заходи, спрямовані на підвищення освітнього рівня уніатського духівництва, який на початку XVII ст. залишався дуже низьким. Оскільки шкіл було небагато, більшість світських священиків просто не мала змоги отримати хоча б поверхову освіту. Намагаючись зарадити цьому, митрополит починає створювати відповідні школи, а також приділяє багато уваги справі заснування на Русі семінарії, де можна було б виховувати освічене й віддане унії духівництво. Однак, перш за все, слід було підготувати власних професорів. З цією метою митрополит звернувся до Рима по допомогу, й кілька католицьких університетів Європи зарезервували місця і стипендії для українських студентів. Як наслідок з початку 20-х рр. XVII ст. майже весь уніатський єпископат складався з ченців-василіан, котрі здобули сучасну європейську освіту зі знанням кількох мов. Як свідчив сам Рутський

у листі до Рима від 1624 р., у Вільні на той час уже був семінаріум з ученими-теологами, котрі володіли грецькою та латинською мовами.

Однак і він уже не міг забезпечити церкву освіченим духівництвом. Тому митрополит представив до Рима проект заснування семінарії у Мінську, сподіваючись, що з її допомогою найближчим часом «впаде схизма (тут: православ'я) в цілому королівстві, бо кожен пан у своїх маєтках волітиме мати таких священиків замість теперішніх».

Папа Урбан VIII влітку 1626 р. схвалив ініціативу Рутського й виділив на реалізацію цього проекту 1 тис. скудо. Митрополит додав від себе 10 тис. злотих, а єпископи й парафіяльне духівництво жертвували по змозі. Справа заснування семінарії обговорювалася на загальному синоді уніатської церкви у Кобрині восени 1626 р. Проте з низки причин заснування її затягнулося аж до 1632 р., хоч і після цього вона не встигла повною мірою реалізувати свого потенціалу: незабаром за загадкових обставин семінарію знищила пожежа. Відновити її вдалося вже після смерті Рутського, за часів митрополита Селяви, але й цього разу семінарії не пощастило: її вщент розгромили козаки під час повстання Хмельницького (1655).

Іншим важливим напрямом діяльності Рутського були заходи, спрямовані на збереження православного обряду, зумовлене артикулами унії й гарантоване папою Климентом VIII і королем Сигізмундом III. Однак польське римо-католицьке духівництво розуміло унію не інакше, як поступову латинізацію української церкви. Коли ж виявилося, що уніатські владики продовжують дотримуватися східного обряду, католицьке духівництво Польщі почало чинити тиск на уніатських вірних.

Ця дуже болюча проблема постала перед Рутським одразу ж після затвердження його в сані митрополита. Розуміючи, яку загрозу ідеї з'єднання церков несе короткозора шовіністична політика польського католицького кліру, він вирушив до Рима, де склав звіт про стан митрополії.

Папа Павло V влаштував Рутському теплий прийом, підніс його до гідності асистента папського престолу, а уніатську церкву обдарував численними привілеями. Крім того, декретом від 10 грудня 1615 р. він видав конституцію, в якій урочисто оголосив, що Рим шанує і цінить православний обряд українсько-білоруської церкви і не бажає міняти його на латинський.

Проте польське римо-католицьке духівництво фактично нехтувало розпорядження папи. З огляду на це близько 1623 р. Рутський

надсилає до Рима меморіал, в якому гостро критикує польський клір, що робить унії більше шкоди, ніж православні. Емоційний тон послання свідчив про напруження у взаєминах між уніатами й католиками і справив неабияке враження у Римі. Папа Урбан VIII декретом від 7 лютого 1624 р. рішуче заборонив уніатам замінювати східний обряд на латинський без особливого дозволу Святого Престолу. Дещо згодом римська Конгрегація поширення віри надіслала до католицького духівництва Польщі розпорядження, в якому заборонялося схиляти уніатів до переходу в латинський обряд. Аналогічний документ, звернений до віруючих у Польсько-Литовській державі, видав давній приятель Рутського, а на той час генерал ордену єзуїтів Вітелескус.

Однак польський король Сигізмунд III категорично відмовився оприлюднити папський декрет, цинічно заявивши, що йому краще знати, які заходи в цьому королівстві підуть на добро, а які на шкоду католицькій церкві. Але, незважаючи на опір влади, митрополит Рутський до кінця життя рішуче виступав на захист східного обряду й не допустив його латинізації.

Окремо слід зупинитися на стосунках митрополита Рутського з православними. Як відомо, проголошення унії в Бересті ще не означало приєднання до неї всіх вірних східного обряду Речі Посполитої. Більше того, між її прихильниками й противниками точилася то явна, то прихована боротьба, від якої однаково страждала як уніатська, так і православна церква. Тривалий час уніати сподівалися, що остання, позбавлена власної ієрархії, довго не протримається й унія так чи інакше утвердиться на всій території Київської митрополії.

Але ці ілюзії розвіялися після 1620 р., коли єрусалимський патріарх Феофан на прохання православного духівництва, шляхти й козаків висвятив нову православну ієрархію. Спалах жорстокої релігійної боротьби, який мав місце потому, завдав тяжких втрат уніатській церкві. Найприкрішою з них була загибель 1623 р. у Вітебську від рук православних міщан близького друга Рутського — полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича.

Очевидно, саме в той час Рутський почав розуміти, що боротьба за унію при нехтуванні й утисках православних є безперспективною. Він добре бачив, як прикрий для українців церковний розкол уміло використовує польська римо-католицька церква, посилюючи власний вплив у суспільстві.

Якраз тому, попри вороже ставлення православних до унії, Рутський на початку 20-х рр. запропонував їм вступити в перего-

вори у справі замирення й відновлення єдності української церкви. Нововисвячені православні владики — митрополит Іов Борецький та архієпископ Мелетій Смотрицький дали згоду на таємні переговори, які розпочалися 1623 р. Рутський висунув проект, за яким дві українські церкви об'єднувалися, створюючи Київський патріархат під протекторатом Риму.

Ідея ця зацікавила православних владик, однак вони не були певні, що знайдуть необхідну підтримку серед духівництва й особливо козаків, які дедалі частіше втручалися у внутрішні справи церкви. Заклики Мелетія Смотрицького до об'єднання православних з уніатами засудив київський собор 1628 р. Проуніатськи настроєне духівництво й шляхта вдруге підняли це питання на київському соборі 1629 р. Однако він, зірваний козаками, мало не закінчився кровопролиттям. Відтоді проблема Київського патріархату лишається невирішеною і вкрай болючою для української церкви.

Багатопланова суспільно-реігійна діяльність митрополита Рутського, звичайно ж, не обмежувалася вищезгаданими напрямами. Поза цим він відзначився як письменник-полеміст, докладав багато сил до захисту справи унії на сеймах, де не раз виступав з палкими промовами. Рутського рідко можна було застати на його митрополичій кафедрі. Більшість часу він проводив, візитуючи єпархії, незважаючи на їх віддаленість, погоду й неодноразові замахи на його життя. Якщо ж узяти до уваги, що митрополит хворів на частковий параліч, то стає очевидним, якою мужньою людиною він був.

Останні роки життя Рутського виявилися особливо тяжкими. Після смерті короля Сигізмунда III (1632) православні посилили наступ на унію, внаслідок чого з'єднана церква втратила багато єпархій у Білорусі та Україні. 1636 р. він востаннє виїхав для візитації Волині. Однак провести її уже не встиг. Під час зупинки у Дерманському монастирі на початку 1637 р. Рутський помер. Тіло митрополита до весни залишалося в монастирі. Коли ж зійшли сніги, його з великим почтом повезли через Волинь і Білорусь до Вільна, щоб згідно з останньою волею небіжчика поховати в монастирі Св. Трійці. По дорозі до Вільна жалобний ескорт зустрічали натовпи уніатських і католицьких вірних, а також духівництво обох обрядів. Як свідчать біографи Рутського, у Мінську при великому скупченні народу труну відкрили й знайшли тіло митрополита нетлінним. Ставили навіть питання про оголошення його святим. Однак політичні події перешкодили цьому. 1655 р., під час польсько-

російської війни, московські війська зайняли Вільно, й тіло Рутського вивезли до Росії. Подальша його доля невідома.

Митрополит Йосиф Вельямін Рутський — постать визначна і водночас трагічна. Щиро відданий ідеї з'єднання цекров, він доклав багато сил до реалізації на Україні церковної унії. Якраз завдяки його зусиллям уніатська церква у найвідповідальніший період своєї історії була реформована і набула чітких організаційних форм. Оновлений Чин Святого Василія Великого, який постав завдяки його діяльності, й досі відіграє провідну роль у житті сучасної української греко-католицької церкви.

Після смерті митрополита залишилися нереалізованими проекти, котрі могли б докорінно вплинути на подальший хід вітчизняної історії. Мінська семінарія, незважаючи на свої потенційні можливості, не стала другою Києво-Могилянською академією, так і не було створено Київського патріархату. Однак діяльність митрополита Рутського свідчить, що в його особі Україна мала видатного релігійного і суспільного діяча, деякі ідеї якого й досі не втратили своєї актуальності.

ПЕТРО МОГИЛА

Видатний діяч культури, ім'ям якого названо цілий період в українській історії («могилянська доба»), був сином «молдовлахійського» князя Симеона Могили та угорської князівни Маргіти. Родина Могил висунулася на авансцену політичного життя Молдавського князівства наприкінці XVI ст. Вона очолювала боярську партію пропольської орієнтації. В жилах цієї родини змішалася українська і румунська кров. Її засновником вважають Яцька Гудича з села Гудешті Ботошанського повіту Румунії. Існує легенда, ніби 1486 р. під час битви між молдавським господарем і одним із його суперників, під воєводою Штефаном Великим, було вбито коня. Якийсь джура підвів до князя свого коня, але невисокий на зріст Штефан не зміг його осідлати. Тоді джура на прізвисько Пуріче (що румунською мовою означає «блоха») сказав: «Княже, я згорнуся горбочком, на який стане твоя світлість і таким чином сяде на коня». Так і зробили, а Штефан після перемоги над ворогами змінив прізвисько джури на Мовіла (що означає «могила», «горбок»).

В середині XVI ст. потомок Яцька Гудича Іоан Мовіла (Могила) займав найвищу в Молдавському князівстві посаду великого логофета (канцлера). Він одружився з дочкою господаря

Петра Рареша Марією, а троє його синів були відомими в румунських князівствах особами: Георгій став митрополитом молдавським, Ієремія — господарем Молдови (1596—1606), а Симеон — господарем і у Валахії (1600—1602, з п'ятимісячною перервою 1601 р.), і в Молдові (1606—1607). І Ієремія, і Симеон Могили підтримували найтісніші зв'язки з Польщею, мали там маєтності, вступали в родинні зв'язки з тамтешніми магнатами. Так, чотири дочки господаря Ієремії вийшли за С. Потоцького, С. Корецького, М. Вишневецького та М. Пшерембського.

Однак, попри свої пропольські симпатії, родина Могил залишалася в православній вірі й не прилучалася до унії чи до католицтва. Брати Ієремія і Симеон Могили збудували православний монастир Сучевиця в Південній Буковині, знаменитий своїми внутрішніми й зовнішніми зелено-червоними фресками, а також сприяли завершенню будівництва православної церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Львові, відомої ще під назвою Волоської. Вони не раз захищали інтереси львівських братчиків та інших православних. Дочка Ієремії Регіна Могилянка була засновницею трьох православних монастирів у Лівобережній Україні — Густинського під Прилуками, Мгарського під Лубнами і Ладинсько-Підгірського на р. Удаї. Тож не дивина, що Петро Могила став православним митрополитом.

Народився Петро 21 грудня 1596 р. Щоправда, дата його народження й досі викликає наукові дискусії, що дало підставу академікові П. П. Толочку залишити цю проблему для розв'язання нашим нащадкам. Власне, дискусійною є не дата (день і місяць), а рік народження митрополита. Дату ж встановлено за днем пам'яті канонізованого православною церквою митрополита київського, галицького і всієї Руси Петра Ратненського, на честь якого було названо третього сина Симеона Могили. Що ж до року його народження, то ним називалися 1597, 1596 і 1574-й.

Біограф Петра Могили С. Голубєв аргументовано довів, чому саме слід віддати перевагу другій, а не першій даті: лише вона узгоджується зі свідченням сучасника митрополита, польського літописця українського походження Якима Єрлича, про те, що Петро Могила прожив «повні п'ятдесят років». Недавно професор О. Білодід відкинув міркування С. Голубєва й оголосив сумнівним і ненадійним твердження Я. Єрлича, запропонувавши читати рік народження Петра Могили, зазначений у його епітафії, як «1574». Однак це прочитання не підтверджується ні палеографічними даними, ні фактами біографії Петра Могили. Отже, син мол-

давського вельможі й майбутній київський митрополит народився 1596 р. Він був середульшим серед п'ятьох синів Симеона Могили і вважався претендентом на престол Молдавського князівства.

1607 р., після раптової смерті Симеона Могили, розгорілася жорстока боротьба між удовами молдавських господарів Ієремії та Симеона. Спочатку доля посміхнулася Маргіті. Її сина Михайла, на два роки старшого за його двоюрідного брата Костянтина, проголосили господарем. Та згодом перемогла Єлизавета, дружина Ієремії, син якої Костянтин дістався на престол за допомогою польських магнатів. Петро ж у цей час був ще маленьким хлопчиком, котрий тільки-но почав здобувати освіту.

Стосовно місця навчання Петра Могили серед його біографів також немає одностайності. Щоправда, деякі з них небезпідставно вважають, що почав він учитися у Львові, де існували училище православного братства і єзуїтська колегія. Після смерті батька й невдалої спроби матері відібрати престол для старшого брата Михаїла родина померлого Симеона Могили переїхала до Речі Посполитої. В усякому разі, зберігся лист Маргарити (-Маргіти) Могилини, написаний у Дідилові на Львівщині (поблизу Кам'яної Бузького району) 1614 р., в якому вона просить львівських братчиків з'ясувати непорозуміння, що виникли між ними і вчителем її синів, котрого вона з цією метою посилає до Львова.

Висловлювалися припущення, що пізніше Петро Могила навчався в академії Замойській (у Замості на Холмщині), у Кракові, у Франції — в Сорбонні чи в колегії Ля Флеш — і, нарешті, в Нідерландах. Проте всі ці гіпотези бездоказові. Збереглися списки студентів Замойської академії, але серед них немає жодного на прізвище Могила. Немає ніяких документальних доказів перебування майбутнього київського митрополита в Краківському університеті або в Сорбонні, архіви якої повністю збереглися. Щодо навчання в колегії Ля Флеш, то ця гіпотеза побудована на дуже хитких аргументах. До того ж у паперах Петра Могили не збереглося жодних ознак володіння французькою мовою. Та й Гійом Левассер де Боплан, який знав митрополита, обов'язково відзначив би у своєму «Описі України» факт його навчання у Франції. Румунський дослідник Т. Іонеску писав: «Знання латинської мови (Петром Могилою) не є тим фактом, який не можна було б пояснити без гіпотетичної подорожі до Парижа». Адже на початку XVII ст. в Речі Посполитій культура й освіта досягли досить високого рівня.

Отже, Петро Могила навчався або в православній школі львівського братства, викладачем і ректором якої в його шкільні роки був Іов Борецький, або у львівській єзуїтській колегії (де приблизно тоді ж учився Богдан Хмельницький), учбовий план якої пізніше так старанно відтворював київський митрополит, заснувавши свій «гімназіон».

Молодий молдавський боярин Петро Могила навчався «лицарського мистецтва й шляхетних справ» при дворі польського гетьмана Станіслава Жолкевського. Навесні 1618 р. другий син Симеона Могили, Гавриїл, вступив на престол Валаського князівства, й Петро Могила поїхав з ним і молодшим братом Мойсеєм до Валахії. Але правління Гавриїла було нетривалим, і вже влітку 1620 р. Петро Могила повернувся додому. Він, безперечно, брав участь у кривавій Цецорській битві під Яссами, в якій поляки зазнали поразки від турків, загинув тодішній молдавський господар Гаспар Грацiані, поліг героїчною смертю Михайло Хмельницький, а його син Богдан потрапив у полон. Ще через кілька днів неподалік Могилева загинув і гетьман С. Жолкевський. Після його смерті протектором Петра Могили став гетьман К. Ходкевич.

Наступного року польсько-турецьке воєнне протистояння досягло апогею в Хотинській битві. Петро Могила брав у ній участь, «стаючи відважно зі своїм власним людом воєнним... проти турчина». Очевидно, саме тоді він познайомився з Адамом Киселем, дружба з яким тривала аж до смерті митрополита. У цій війні перемогу над султаном Османом Другим здобуло польсько-українське військо, козацькими загонами якого командував гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. У рік його смерті (1622) Петро Могила приїздив до Києва. У наступні п'ять років він тут бував чи не щороку на святі храму Успенської церкви Печерської лаври.

У цей час перед ним постала дилема: обрати кар'єру державного і військового діяча (польський король Сигізмунд III Ваза звертався 15 жовтня 1622 р. до турецького великого візира з пропозицією призначити господарем Молдови Петра Могилу) чи стати на стезю духовну, присвятити себе захистові православних (до цього його схиляло й чудесне одужання після перенесеної тяжкої хвороби).

Смерть у березні 1627 р. архімандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського остаточно підштовхнула Петра Могилу до прийняття чернечого сану і вступу на шлях церковного ієрарха. На вакантну посаду архімандрита претендували аж чотири кандидати, але тільки в Могили був конкретний план захисту

обителі від зазіхань католиків та уніатів. Крім того, його родинні зв'язки, а також особисте багатство й підтримка митрополита Іова Борецького вплинули на печерських ченців, які спочатку чинили певний опір цьому призначенню, особливо у зв'язку з молодістю молдавського воєводича. 29 листопада 1627 р. король затвердив Петра Могилу на посаді архімандрита Києво-Печерської лаври, а на початку 1628-го відбулося його офіційне висвячення.

Могила негайно взявся виконувати свою програму. Як писав М. Костомаров, «новий архімандрит зразу ж виявив свою діяльність на користь монастиря, завів нагляд за священнослужителями в селах, де були лаврські маєтки, малограмотних велів навчати, а впертих і свавільних — піддавати покаранням; обновив церкву, не шкодував витрат на прикрашання печер, підпорядкував Лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь; збудував за свій рахунок при Лаврі богадільню для убогих і задумав створити при Печерському монастирі вищу школу». Захищаючи права Києво-Печерської лаври та інших православних церков, Петро Могила діяв по-молодечому сміливо й викличною. Саме тому історики писали, що під чернецькою рясою він приховував войовничість жовніра і деспотичний норов воєводича, підкреслюючи «неперебірливість» у засобах цієї «невтомної в роботі» людини.

1628 р. на Хрестопоклонну неділю Петро Могила виступив з проповіддю, в якій звернувся до князя Яреми Вишневецького із закликом триматися віри предків — православ'я. Захищаючи православних, він водночас намагався покласти край ворожнечі між ними та уніатами. З цією метою навесні того ж року в лаврському маєтку, в Городку-Волинськім, внаслідок переговорів з Мелетієм Смотрицьким було прийнято рішення скликати православний помісний собор на храмове свято великої лаврської церкви, яке щороку відзначалося 15 серпня (ст. ст.).

Проте влітку Мелетій Смотрицький видав книгу «Апологія подорожі до країв східних...», у якій всю вину за розкол поклав на православну церкву, котра нібито відійшла від справжньої віри, піддавшись єретичним ученням. Це викликало одностайний протест православних. Петра Могилу включили до складу духовного суду, який знайшов у виданій книзі аж 105 відступів від православного віровчення. Коли Мелетій Смотрицький приїхав на собор, архімандрит не дозволив йому зупинитися в Лаврі й відіслав його до Михайлівського монастиря. Козаки виступили з погрозами віровідступникам: «Ми ту святиню здобули нашою кров'ю і будемо

її печатати кров'ю, не тільки нашою, але й тих, хто її буде зневажати і від неї відступати».

Під таким тиском Мелетій Смотрицький визнав себе «взятим під підозру відступництва» й привселюдно покаявся на соборі, поклавши всю вину на видавця його «Апології» Касіяна Саковича. Твір було піддано анафемі, топтано ногами й спалено. Однак Петро Могила не полишив ідеї примирення двох конфесій. 1629 р. він скликав у Києві церковний собор, але під тиском козаків мусив припинити його засідання.

На той час Петро Могила зміцнив і розширив діяльність лаврської друкарні. 1629 р. було видано «Літургіаріон, або Служебник», завдяки чому православні священики одержали фундаментальне керівництво для відправи богослужінь. Через десять років цю книгу перевидали з доповненнями — єктеніями та молитвами, створеними Петром Могилою.

1631 р. вийшла друком «Тріодь цвітна», що містила всі церковні служби — від Великодня до свята Всіх Святих. Цю книгу Петро Могила присвятив своєму «соутробному братові» Мойсею, який на той час був уже господарем Молдови, з побажанням йому «не токмо в політичеських упражнятися, но і духовних обучатися, не токмо мирським присидіти, но і божественних пектися». У порадах братові, висловлених у передмові, він фактично виклав власну програму діяльності як ієрарха православної церкви. Протягом перших п'яти років його керівництва друкарнею Лаври тут загалом було видано 15 різних книжок.

Між іншим, Петро Могила дбав про книгодрукування не лише в Києві та Україні, а й за її межами. Він допоміг господарю Матвію Бассарабу налагодити видання книг слов'янською і румунською мовами у Валаському князівстві, а згодом надіслав друкарню разом з майстрами до столиці Молдавського князівства — Ясс.

Однак найзаповітнішою мрією молодого лаврського архімандрита було створення школи. Він обрав місце для «гімназіону» поблизу Троїцького шпитального монастиря, аби мати при школі і сад, і город. Утримував училище на власні кошти й хотів, щоб воно стало кращим за школу Київського братства, яка існувала на Подолі.

У січні 1631 р. Петра Могилу запросили до Львова на освячення церкви, збудованої місцевим братством за допомогою коштів молдавських господарів Ієремії та Симеона Могил. Він почав з братчиками переговори щодо подолання церковного розколу. Але довго залишатися у Львові не міг, бо надійшла звістка про смерть митрополита Іова Борецького, який ще за життя умовляв

архімандрита об'єднати зусилля у справі створення школи з аналогічними діями Київського братства, а тепер у заповіті чітко записав це своє бажання. На дев'ятий день після смерті митрополита між Петром Могилою і Київським братством було досягнуто принципової згоди щодо об'єднання шкіл.

Наприкінці 1631 р. Петро Могила вступив до Київського братства, члени якого визнали його старшим братом, блюстителем і пожиттєвим опікуном цієї організації. 12 березня 1632 р. гетьман реєстрового козацтва Іван Кулага-Петрожицький письмово підтвердив обіцянку запорожців «твердо захищати, охороняти й до самої смерті стояти» за об'єднання шкіл, яке невдовзі дістало назву Києво-Печерського колегіуму. На Великдень 23 учні-спудеї піднесли архімандритові панегірик «Евхаристеріон, албо Вдячність Петру Могилі», в якому вшановували «пастиря, патрона і фундатора» школи й прославляли освіту, науку і мистецтво.

Нова школа будувалася на засадах православ'я і намагалася поєднати його традиції з вивченням польської та латинської мов. Студіювання останньої викликало занепокоєння серед консервативних київських міщан, які підозрювали новий навчальний заклад у пропаганді католицтва. Одного разу це мало не призвело до трагедії. Запрошений зі Львова викладач Сильвестр Косов розповідав, що розлючена юрба, підбурена противниками Петра Могили, готова була штурмувати школу й спалити її, а вчителів перебити як католицьких агентів: на щастя, цю небезпеку вдалося відвернути.

Щоб забезпечити належний рівень викладання, Петро Могила особисто контролював кваліфікацію науково-педагогічних кадрів колегіуму і мріяв поширити започатковану ним систему освіти на всю Україну. 1634 р. він організував філіал київського колегіуму у Вінниці, а згодом, 1639 р., перевів його на Волинь, у місто Гощу. З 1636 р. філіал колегіуму існував і в Кремінці. Петро Могила засновував освітні заклади нового типу навіть за межами України. За його допомогою 1640 р. було організовано слов'яно-греколатинську академію в Яссах і послано туди чотирьох київських викладачів. Тоді ж Петро Могила звернувся й до московського царя Михайла Федоровича з пропозицією заснувати в Москві аналогічну школу, але її відхилили, оскільки в Москві не покладалися на чистоту українського православ'я.

30 квітня 1632 р. помер король Сигізмунд III. У зв'язку з цим було скликано конвокаційний та елекційний сейми для обрання нового короля. Цим і скористався Петро Могила, щоб підняти голос

на захист православного населення Речі Посполитої, яке не приєдналося до унії. Після Іова Борецького київським митрополитом обрали Ісайю Копинського, але православне духівництво доручило представляти свої інтереси на сеймах Петру Могилі, який на той час здобув чималий авторитет своєю діяльністю, спрямованою на захист прав Печерського монастиря та повернення йому маєтностей. На сеймах Могила став на оборону православних, вимагаючи скасувати всі заборони щодо будівництва церков, відкриття шкіл і друкарень, а також підняв питання про повернення відібраних уніатами храмів та церковних маєтностей. Він вимагав суворої кари для тих, хто ображає православних або чинить над ними насильства. Це змусило претендента на польський трон королевича Владислава видати спеціальний акт — «Статті, або пункти, для заспокоєння руського народу».

Владислав підписав цей документ 1 листопада (остаточно його ухвалив коронаційний сейм у березні 1633 р. в Кракові). У ньому було враховано більшість вимог Петра Могили. Зокрема, Київській митрополії поверталися всі її храми й володіння з Софійським собором включно, православні отримували Видубицький монастир (в обмін на Гродненський) та інші монастирі й храми, а головне — їм гарантувалася повна свобода переходу в уніатську з православної або в православну з уніатської церкви. Все це значно зміцнило авторитет Петра Могили, якого делегати елекційного сейму від православних вирішили тут-таки, у Варшаві, обрати митрополитом київським замість старого, кволого й хворобливого Ісайї Копинського. Король Владислав IV цей вибір затвердив одразу — 10 листопада 1632 р.

12 листопада до Царгорода виїхала делегація в складі ректора київського училища Ісайї Трофимовича-Козловського і настоятеля Кирилівського монастиря Леонтія. Патріарх Кирило Лукаріс благословив Петра Могилу на сан митрополита Київського, Галицького і всієї Руси, а також надав йому почесне звання «екзарха святійшого апостольського константинопольського трону». Висвячення нового митрополита відбулося після Великодня, протягом Світлого тижня, в Успенській (Волоській) церкві у Львові.

До Києва Петро Могила повернувся у липні 1633 р. Його зустріли радісно й урочисто. Друкарі Печерської лаври піднесли йому панегірик «Евфонія веселобрмяча», в якому оспівали тріумф молодого ієрарха. Проте Ісайя Копинський не хотів примиритися зі своїм усуненням з митрополичого престолу. Тоді Петро Могила велів силою перевезти його з Михайлівського Золотоверхого мо-

настиря, де він мав резиденцію, до Печерської лаври. Звідти Копинський вибрався лише після того, як підписав документ про своє зречення.

Однак на цьому ворожнеча між церковними ієрархами не припинялася. 10 серпня 1635 р. Ісайя Копинський, прихопивши з собою деяке церковне начиння й документи на монастирські маєтності, залишає Михайлівський монастир і переїздить до якогось храму на Поліссі. Звідти він пише на ім'я короля листи й «протестації», в яких звинувачує Петра Могилу в намаганні відібрати у нього посаду михайлівського ігумена, призначивши на неї Філотея Кизаревича. Після чвар і скандалів у лютому 1637 р. у Луцьку в присутності великої кількості представників духівництва відбулася зустріч двох митрополитів — колишнього й діючого, після якої Ісайя Копинський, як тоді говорилося, «дав квит», тобто офіційно відмовився від своїх позовів і претензій до Петра Могили. Про це було зроблено відповідний запис у міській судовій книзі.

Однак через два місяці Ісайя Копинський знову береться за старе і скаржиться королю, що Петро Могила нібито силоміць примусив його «дати квит». Водночас він поширює провокаційні чутки про митрополита. В документі, складеному в Москві 5 червня 1638 р., зафіксовано, що Копинський писав численним знайомим, ніби Петро Могила «хрестьянской веры отпал... и присегал королю, и всем панам радным, и арцыбискупам лядским, что ему хрестьянскую веру ученьем своим попрать, и уставить всю службу церковную по повелению папы римского римскую веру, и церкви хрестьянские во всех польских и литовских городах превратить на костелы ляцкие, и книги русские все вывесть». Петро Могила, як зазначалося, вже дістав благословення папи римського на посаду патріарха.

Наклепи Ісайї Копинського мали певну реальну основу, що полягала в прагненні Петра Могили до подолання церковного розколу. Однак ці наміри дуже перекручувалися його противниками. Церковні незгоди використовувалися в польсько-московському протистоянні. У Москві Петра Могилу зображували зрадником православ'я і союзником поляків. У Кракові вважали, що він підбурює козаків проти Польщі. Насправді ж митрополит Петро Могила захищав інтереси православного населення Речі Посполитої, які, на його думку, вимагали подолання конфесійного розбрату.

У цьому ж був зацікавлений і польський король, прагнучи консолідувати свою країну, яка продовжувала конфронтувати з

Туреччиною. Владислав IV навіть звертався до православного й уніатського митрополитів (греко-католицьку церкву тоді очолював Иосиф Вельямін Рутський) із закликом дійти єднання і згоди: «Ви можете, за прикладом Москви та інших держав, мати у себе вдома те, за чим звертаєтесь за кордон». Він був згодний у разі примирення православних і уніатів на обрання патріархом Петра Могили.

Однак у Ватикані рішуче відкидали ідею патріархату для руської церкви, покладаючись на інформацію, що ніби Петро Могила поділяє погляди уніатів. Проте в цій інформації бажане видавалося за справжнє. Позиції Петра Могили і католицької церкви істотно відрізнялися: тодішні католики прагнули підпорядкувати собі православних і злити дві церкви, тоді як Петро Могила був натхнений екуменічною ідеєю об'єднання рівноправних церков.

Серед своїх численних митрополичих обов'язків Петро Могила одним з основних вважав усунення анархії в церковному житті, ретельний контроль за моральними якостями духівництва і за суворим дотриманням різноманітних треб і служб. Для цього він особисто перевіряв благочестя священиків і видав багато богослужебних книг. Високо цінуючи участь мирян у церковних справах, Могила запрошував на собори духівництва й представників світських кіл.

Але чи не найважливішою стороною діяльності Петра Могили були кроки, спрямовані на усвідомлення українською елітою, а потім і ширшими колами нації своєї етнічної та культурної ідентичності. Митрополит всіляко підкреслював зв'язки сучасної йому України з Київською Руссю, виділяв особливу роль Києва в історії східнослов'янського православ'я. Таке благоговійне ставлення до Києва могло зародитися ще в роки виховання у Яна Замойського, котрий наприкінці XVI ст. виношував плани перенесення Константинопольського патріархату до Києва, який мав стати центром усього православ'я.

Високе патріотичне звучання мали такі заходи митрополита, як реставрація Софійського собору — «глави і матері всіх церков» Руси, відновлення інших храмів, збудованих за давньоруських часів, як-от церкви святого Василія (або Трьохсвятительської), храму Спаса-на-Берестові (в якому зберігся і його фресковий портрет 1643 р.), розкопки руїн Десятинної церкви та спорудження на її місці нового храму, вшанування київського князя Володимира й перенесення його останків до Успенського собору Києво-Печерського монастиря, канонізація преподобних печерських ченців, похованих у ближніх і дальніх печерах Лаври.

За життя Петра Могили було здійснено ще одну спробу об'єднання східної і західної церков. 1643 р. папа Урбан VIII звернувся листовно до нього й до Адама Киселя. Папа закликав Могилу перейти у католицтво, аби вирвати душі православних «з пащі пекельних вовків» і привести їх до справжнього стада Христового. Слідом за цим надійшло й послання від Конгрегації пропаганди віри, у якому висловлювалося сподівання, що руська церква звільниться від влади константинопольських патріархів, які не просвіщають народ, а тільки обкладають його поборами.

Образливий тон обох послань унеможливив офіційну відповідь на них. Але історики гадають, що Петро Могила й Адам Кисіль написали спільний проект, який зберігся в архівах Ватикану під назвою «Думка якогось польського шляхтича грецького віросповідування», відомий також у резюме. В науці перший документ іноді називають листом Адама Киселя, а другий (резюме) листом Петра Могили. Безперечно, однак, що Могила був безпосередньо причетний до створення проекту об'єднання церков. У документі підкреслюється, що розходження між східною й західною церквами стосуються другорядних питань, щодо яких можливий копроміс.

Принциповим було положення про те, що об'єднання церков не означатиме їх злиття. Навіть визнаючи зверхність Риму, руська церква й надалі залежатиме від Константинополя; митрополит київський не призначатиметься ні римським папою, ні патріархом, а буде обиратися собором православних архієпископів та єпископів. Не можна заперечувати, що Петро Могила своїми пропозиціями про компроміси в догматичних питаннях і принциповою згодою на визнання примату римського престолу зробив великий крок назустріч опонентам. Але Ватикан тоді ще не був готовий до поступок, вимагаючи саме злиття церков. 16 березня 1645 р. Конгрегація прийняла рішення, що русинський (український) митрополит лише після затвердження папою вважатиметься повноправним ієрархом.

На той час Могила був відомим у християнському світі як богослов і автор «Православного існовідання віри». Текст цього монументального трактату, написаного ним спільно з Ісайєю Трофимовичем-Козловським, обговорювався і дістав схвалення на соборах у Києві (1640) і в Яссах (1642), а тоді його затвердили чотири патріархи східної церкви ---- константинопольський, александрійський, антіохійський та єрусалимський, а також дев'ять єпископів. Він витримав десятки видань багатьма мовами світу, в

тому числі давньоукраїнською, латинською, грецькою, англійською, французькою, німецькою, польською, російською, румунською, угорською; нині в Парижі підготовлено переклад «Ісповідання» сучасною українською мовою.

Петра Могилу поважали навіть його противники. Касіян Сакович, колишній учитель київської братської школи, який з православ'я перейшов в унію, а згодом відступився й від неї, прийнявши католицтво, писав: «Чесноту навіть у неприятелеві треба хвалити. Коли б його милість отець Могила, відрікшися від схизми, увійшов в унію з римською церквою, дійсно був би гідний не тільки митрополичого, а й патріаршого сану, тому що багато з того, що він зробив, заслуговує на визнання». Але на Петра Могилу не діяли підлесливі слова. Уникаючи відкритої полеміки з уніатами й католиками, він не міг не стати на захист православ'я, коли Касіян Сакович у книзі «Перспектива» (1642) звинуватив руську церкву в численних гріхах і відступах від справжньої віри. Під псевдонімом Євсевій Пимін він 1644 р. видав у Києві польською мовою книгу «Літос, або камінь з рогатки правди святої церкви для розтрощення фальшивотемної «Перспективи», чи, краще сказати, пасквілю». Тут дано відсіч К. Саковичу, а його звинувачення кваліфіковано як брехню і наклеп на православну церкву.

У лютому 1645 р. Петро Могила востаннє побував на своїй батьківщині — у Молдові. Він приїхав на запрошення господаря Василя Лупула, який видавав свою старшу дочку за польського можновладця Януша Радзивілла. В Яссах митрополит виголосив велику проповідь «Мова духовна», котра потім вийшла друком у Києві як зразок церковної риторики на тему шлюбу.

Останньою великообсяговою працею, у створенні якої брав безпосередню участь Петро Могила, був «Требник» («Евхологіон, албо молитвослов»), випущений у світ за два тижні до смерті митрополита — 16 грудня 1646 р. Це — величезна праця на 1700 сторінок, у якій докладно описано й обгрунтовано обряди східної церкви (причому там, де вони розходяться з обрядами західної церкви, запропоновано компромісні рішення, щоб звести до мінімуму відмінності в ритуалі). Петро Могила усвідомлював, що від конфесійних незгод страждав, передусім, український народ, якого послаблювала боротьба «Руси з Руссю». Проте на відміну від козацтва, яке тяжіло до революційного способу розв'язання проблем, київський митрополит стояв за еволюційний шлях подолання суперечок у легальних формах. Саме це й привело його до переговорів з

католицькою церквою, які, однак, ускладнилися внаслідок непоступливості Ватикану.

Втім Петро Могила ніколи не вагався у принципових питаннях. І хоч деякі історики видавали його мало не за католика, сам Могила писав у своєму заповіті: «У святій вірі, в якій я народився, був вихований і з волі та ласки Божої маю високе митрополиче звання, у ній же хочу, вік свій завершивши, стати перед величчям Господа свого».

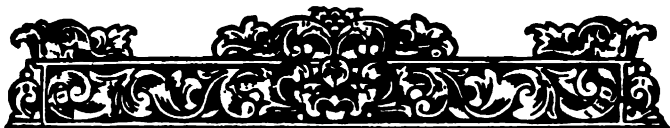
Цей заповіт був складений за дев'ять днів до смерті митрополита. У ньому впадають в око рядки: «Бачачи, що занепад святого благочестя в народі руському походить лише від цілковитої нестачі освіти й науки, я дав обітницю своєму Господу, що все своє майно, котре дісталося мені від батьків, і все, що буде діставатися від прибутків, одержаних з доручених мені святих місць і з маєтків, для цього призначених, віддаватиму частково на відновлення зруйнованих храмів Божих, від яких лишилися жалюгідні румовища, частково — на заснування шкіл у Києві». Навіть на смертельному ложі він залишився щедрим дародавцем заснованої ним колегії, відписавши їй більшу частину свого майна (в тому числі хутір Позняки, половину худоби й господарства хутора Напологи), всі придбані ним у Києві будинки, Солениківський палац на Подолі, всю свою бібліотеку (тоді найбагатшу в Києві), значну кількість грошей (76 тис. злотих), а також чверть усього домашнього срібла, як і свій сакос, митру, хрест та ін.

Помер Петро Могила, як вигравірувано художником Іллею на срібній пластині, прикріпленій до труни, о третій годині ночі 1 січня 1647 р. (за новим стилем). Поховання відбулося після заміщення залишених Петром Могилою церковних посад: архімандритом Києво-Печерської лаври було обрано Йосипа Тризну, а київським митрополитом — Сильвестра Косова. Труна з тілом небіжчика простояла в соборі Святої Софії до 19 березня. Того дня її при великому скупченні народу перевезли до Успенської церкви Печерської лаври й опустили в яму у лівому (північному) криласі, неподалік західної пари підкупольних пілонів, де було споруджено саркофаг із червоношиферних плит, обкладених цеглою.

Майже триста років ніхто не тривожив вічного сну митрополита. Але під час Другої світової війни, в листопаді 1941 р., Успенський собор висадили в повітря. Вибухівку заклали саме біля місця поховання Петра Могили, тому труну з прахом засновника Києво-Могилянської академії було повністю знищено.

Хоч Могила не здійснив усіх своїх задумів (зокрема, об'єднання українських церков, видання Біблії та «Патерика», завершення відбудови деяких храмів), він назавжди залишився у нашій історії. Якщо оцінювати діяльність митрополита, як вимагали давньоримські історіографи, «без гніву й упереджень», то слід схилитися перед величчю цього сина Молдови, котрий присвятив усього себе Україні, яку називав «отчизною милою», «отчизною коханою». З огляду на значний внесок у розвиток вітчизняної культури Петра Могилу сміливо можна назвати, за словами, вміщеними в його епітафії, «великим і славним мужем».

Козацькі ватажки

ЯН ОРИШОВСЬКИЙ

У другій половині XVI ст. відбувалося швидке зростання та організаційне оформлення нової суспільної групи — козацтва. Поступово воно виходить з-під контролю українських князів і урядників, стає суб'єктом соціальних і військово-політичних відносин. Одним із керівників козацтва цієї доби був Ян Оришовський.

Він походив з Белзького воєводства, яке розташовувалось на межі Галичини, Волині та етнічних польських земель. За двісті років польського панування місцеве боярство значною мірою ополячилось і окатоличилось. Цей процес припав в основному на XVI ст. Тому є всі підстави гадати, що Оришовський належав до нещодавно ополяченої дрібної української шляхти.

Родове гніздо Оришовських село Горишів Лядський, що лежало між Замостям і Володимиром-Волинським, схоже, спочатку належало батькові Оришовського, а потім було поділене між його синами Яном, Петром і Станіславом. Згодом, 1589 р., Петрову частку села викупив Ян Замойський, канцлер і великий коронний гетьман Польщі. Тож сусідом Яна Оришовського став один з найвизначніших польських магнатів. Цілком можливо, що Оришовські належали до числа клієнтів Замойського (залежних від нього шляхтичів) і саме завдяки його протекції молодий Ян потрапив до оточення короля Стефана Баторія, який посів польський трон 1576 р. Угорець за походженням, він був у Польщі чужаком і на початку свого правління активно формував власну «команду», в чому йому допомагав Замойський.

Уперше Ян Оришовський згадується 1577 р., коли як королівський дворянин (коморник) передав послу Польщі в

Туреччині Криштофу Дзєржку гроші та розпорядження короля. Невдовзі Оришовський здійснює поїздки на Волинь, Поділля і Запорожжя. Його основною справою було вручення листів та інструкцій короля місцевим органам влади й окремим особам. Саме тоді Оришовський знайомиться з низовим козацтвом. Можливо, що вже перша поїздка до запорожців вирішила подальшу долю Оришовського, оскільки він став вважатися знавцем козацьких справ при дворі Баторія.

Сумлінну службу молодого шляхтича помітили. У вересні 1577 р. Оришовський отримав у володіння два маєтки на Поділлі — Копистерин на р. Мурахві (між Баром і Брацлавом), а також Гайсин і Гоголів на р. Соб. Втім нагорода короля не була особливо щедрою, бо Східне Поділля (Брацлавщина) все ще лишалося малозалюдненим, а маєтки Оришовського лежали на Кучманському шляху, яким татари не раз нападали на українські землі. Копистерин відомий тим, що тут 1489 р. вперше зазнали розгрому кримські татари, і саме у зв'язку з цим в джерелах уперше згадуються українські козаки.

Багато важливих подій у житті Оришовського припало на 1578 р. Він здійснює поїздки до люблінського воєводи, кам'янецького католицького єпископа, претендента на молдавський стіл Костянтина Лакусти, а на Поділлі офіційно «вводить» Яна Замойського у володіння новими маєтками. Мав Оришовський якісь справи і з угорцем Янчі Бегером, котрий виконував завдання короля набрати на службу охочих козаків. Можливо, молодий шляхтич допомагав Бегеру домовитися з ними. Схоже, що саме козацькі справи були метою поїздок Оришовського до прикордонних барського, брацлавського і черкаського старост.

У вересні до Львова прибула делегація запорозького старшини на чолі з Андрієм Лиханським. Посланцям оголосили про набір козацького полку для державної служби. Формальним старшим полку став черкаський староста Михайло Вишневецький, його безпосереднім керівником (поручником або гетьманом) — Ян Оришовський, а писарем — Янчі Бегер. Козаки мали служити за плату, але вони не вважалися звичайними найманцями. Це військо було постійним, з особливим статусом. Козаки дістали у власність Трахтемирівський монастир на Дніпрі, королівську хоругву, а головне — отримали підтвердження привілеїв, передбачених реформою 1568—1572 рр., які виділяли їх в окремий стан (власний суд тощо).

За своєю суспільною основою цей новий військово-службовий стан був не чим іншим, як видозміненою частиною колись чисельного боярства литовської доби. Дрібне боярство становило основу збройних сил Великого князівства Литовського до середини XVI ст. Однак з появою вогнепальної зброї та змінами в суспільних відносинах воно стало непотрібним, як і все рицарство Європи, поступово зійшло з історичної арени, за винятком територій, де зберігалася потреба в чисельній військово-службовій верстві, зокрема на придніпровській Україні. Тому польський уряд мусив офіційно визнати існування такої категорії населення, але вже під новим іменем.

Так, у житті Оришовського сталися принципові зміни. Він змінив спокійне і престижне місце на королівському дворі на непевну долю керівника свавільного козацтва, якому був нав'язаний зверху, хоч, можливо, після консультацій зі старшиною. Оришовський не мав військового й організаційного досвіду. Однак час показав, що він здатний до такої служби і до спілкування з низовим товариством. Наступні роки стали доброю школою для новоспеченого старшини. Баторій вів довготривалу московську війну. У 1579—1582 рр. проти Москви воювало до 4 тисяч козаків. Вони діяли як окремо, так і в складі загонів українських князів (того ж Михайла Вишневецького) й королівських військ. Полк Оришовського також брав участь у цих воєнних діях. 1580 р. реєстровці воювали на Сіверщині, в районі Стародуба й Почепа. Проте більше часу вони перебували на Придніпров'ї та Поділлі для захисту від татар і контролю за низовим козацтвом.

На зламі 1580—1581 рр. Оришовський ніс у пониззі Дніпра сторожову службу. Опис організованої козаками прикордонної охорони, такої потрібної для України і всієї Речі Посполитої, він подав у листі до короля у зв'язку із справою двох татарських царевичів (братів хана, які втекли від нього внаслідок якогось конфлікту). Оришовський інформував Баторія, що на всіх дніпровських переправах розставив своїх людей. Коли ж татарський загін почав форсування, одні козаки затримали його, а інші прийшли на допомогу. Прямо на воді татар було погромлено та спіймано. Правда, у листі до короля царевичі писали, що самі просили козаків переправити їх через Дніпро, але зазнали арешту. В будь-якому разі присутність козаків на стратегічно важливих дніпровських переправах безсумнівна. За допомогою сторожових загонів, розвідників і втікачів з татарської неволі вони отримували вичерпну інформацію про події в Криму, а налагоджена система нагляду за переправами давала змогу знешкоджувати невеликі татарські

загони. Ця боротьба відбирала у козацтва максимум сил і приносила найбільше користі.

У ці часи козаки регулярно отримували плату за службу. Зберігся реєстр козацького полку від 1581 р., згідно з яким під командуванням Оришовського перебувало 500 козаків, поділених на десятки на чолі з отаманом. Крім того, при Оришовському був ще особистий загін чисельністю до 30 чоловік, переважно шляхтичів. Після московської війни доля козацького реєстру стала непевною. Інтерес уряду до козаків спав. Їм подовгу не платили грошей. Відповідно козацький полк то припиняв службу, то набирався знову. Старшим над реєстровцями залишався Оришовський. Інша річ, що під його рукою лишилася тільки незначна частина козаків. Більшість належала до січової вольниці, не скутої у своїх діях державними міркуваннями.

1582 р. уперше яскраво виявилася безперспективність політики щодо козаків, яка базувалася на принципі: «мавр зробив свою справу...». Давши повну свободу діям козацтва під час московської війни, Польща тепер не могла стримати його енергії. Запорожці з подвоєною силою відновили напади на турків і татар. Вони погромили татарських послів на Самарі, а 1583 р. напали на турецькі міста-фортеці Тягин (Бендери) і Ягорлик на Придністров'ї, захопили і зруйнували їх. Розлючений султан пригрозив Польщі війною, якщо вона не покарає винних. Ця подія мала великий міжнародний резонанс і викликала інтерес до козаків у християнському світі.

Невдовзі на козацького «капітана» (голову) вийшов представник Ватикану Кароль Гамберіні, який хотів якнайбільше дізнатися про козаків, їхні сили, юридичний статус. Цим «капітаном», судячи з усього, був Оришовський. Він розповів, що козаки проживають на Дніпрі, складаються із втікачів від татарських нападів і різного роду добровольців та авантюристів, переважно з шляхти. В останні десятиріччя вони стали такими сильними, що їх бояться татари й турки. При необхідності, повідомляв «капітан», він може зібрати до 14—15 тис. козаків. Оришовський виклав план можливого використання козацтва у боротьбі проти Туреччини до морського походу на Константинополь включно. У здатності козаків здійснити таку операцію він не сумнівався, лише просив достатню суму грошей (25—30 тисяч золотих дукатів) для спорядження експедиції. Згодом до таємних переговорів було залучено посла Польщі в Туреччині Дзєржека (родича Оришовського). Він поклявся, що все сказане про козаків правда, й радив використати їх

у війні Венеції проти турків. 1585 р. Гамберіні повернувся до Ватикану, але війна вже закінчилася, і справу з козаками забули.

Брав Оришовський участь у виправі 1583 р. чи ні, невідомо. Але його найближчого соратника Янчі Бегера як одного з організаторів походу Баторій наказав схопити й на вимогу турків стратити. Очевидно, місцеві реалії втягли у вир подій і лояльного до короля Оришовського. Адже походи на турків і татар диктувалися логікою безперервної прикордонної війни. Найкращим способом оборони стали напади на гнізда турецько-татарської агресії — міста-фортеці Придністров'я і Причорномор'я та Крим. Оришовський також не міг утриматися від спокуси взяти в них участь. І хоч достеменно відомо лише про один похід Оришовського на татарські улуси (1585 р.), немає сумнівів, що він робив це неодноразово. Цікаво, що козаки усе ж не вважали татар непримиренними ворогами. Якось дізнавшись про загострення стосунків між Кримом і Туреччиною, Оришовський вирядив до хана посланця з пропозицією допомоги у можливому конфлікті.

Як один із керівників козацтва Оришовський здобув великий авторитет у жителів Придніпров'я. Про це свідчить такий приклад. 1586 р. він перебував у своїх справах у Києві. В місті якраз сталася сутичка між жителями Софійської слободи і намісником київського воєводи князем Матвієм Войничем-Воронецьким. Намісник брав із слобожан незвичні побори, а потім його слуги пограбували і ув'язнили кількох із них. Зрозуміло, скаржитися в суд на намісника не було сенсу. Тому покривджені звернулися до Оришовського як до «запорозького гетьмана», щоб він передав скаргу королю Баторію. Той пообіцяв виконати прохання слобожан, але невдовзі Баторій помер.

1587 р. для виборів нового короля зібрався конвокаційний сейм. Прибувши на нього як представник низового козацтва, Оришовський просив винагороди козакам і собі за службу на татарському прикордонні. З цього приводу сейм прийняв рішення видавати козакам плату і залишити старшим Оришовського. Депутатів здивували вигляд і поведінка козацького ватажка. Адже він був одягнутий «по-грецьки» (можливо, мав на собі український одяг або вбрався в широкі шаровари), а під час засідання прямо посеред зали сів на підлогу, склавши ноги «по-турецьки». Річ у тому, що на засіданнях сейму сиділи лише сенатори, а шляхетські посли стояли за їхніми спинами. Оришовському довге стояння здалося занадто обтяжливим, і він повів себе так, як звик робити поміж козаками. Таким чином, десятирічне життя серед козаків змінило

навіть манери цієї людини, яка належала вже до іншого соціально-культурного середовища, ніж шляхта.

На 1586—1589 рр. припадає новий спалах козацької активності. Низовці здійснюють напади на Тягин, Білгород, Очаків, Козлов (Євпаторію). Обережний Оришовський навряд чи брав участь у цих походах, оскільки вони викликали різко негативну оцінку уряду. Він мав дивну здатність повністю уникати конфліктних ситуацій, хоч у козацтва їх завжди вистачало. Оришовський уособлював найлояльнішу до уряду частину козацтва, тоді як низове козацтво продукувало власних ватажків. Проурядова позиція Оришовського яскраво виявилася під час безкоролів'я у Польщі. Він брав участь у боротьбі між претендентами на трон на боці канцлера Яна Замойського, зокрема в битві під Бичиною 1588 р. «Партія» Замойського перемогла, і королем став Сигізмунд III.

Очевидно, саме на ці роки припадає поступове зменшення впливу Оришовського на козацьке товариство. Це було викликане розшаруванням козацтва (на реєстровців і нереєстровців, городових і низових), внаслідок якого питома вага контрольованих урядом козаків ставала дедалі меншою. Так, хоч з 1586 р. гетьманом (або кошовим отаманом) запорожців став Богдан Микошинський, поряд з ним діяли Кулага, Каспар Підвисоцький та інші ватажки.

1590 р. виникла досить реальна загроза війни між Туреччиною і Польщею. Причиною цього називалися напади козаків, але насправді йшлося про нове розгортання турецької експансії в Європі. Стурбований цим сейм постановив мобілізувати 100-тисячну армію, в тому числі до 20 тисяч козаків. Реально вдалося набрати 3 тисячі козаків, які розташувалися на Поділлі. Тоді старшим «молодців запорозьких» був Войтех Чановицький. На перший план висунулися ще кілька осіб, серед них і Криштоф Косинський. Однак до воєнних дій справа не дійшла. Польща і Туреччина уклали мир. Тепер в дію мала вступити інша постанова сейму — про набір на постійну службу 1000 козаків. Старшими призначили снятинського старосту Миколу Язловецького й Оришовського.

Прийняті рішення були перекреслені початком повстання Косинського. У цій новій ситуації Оришовський намагався виступити в ролі посередника між козацтвом і офіційною владою. Восени 1591 р. він приїхав до Косинського в Білу Церкву, умовляючи козаків припинити пустошення королівських і шляхетських маєтків. Однак Оришовського не послухали, пригрозивши розстрілом, і він ледве втік з міста. В середовищі козацтва уже визріли нові ідеали, відмінні від тих, які сповідував він. Відповідно

під час боротьби козаків проти Острозьких Оришовський відходить у тінь — аж до кінця 1593 р., коли козацтво знову переключило увагу на турків і татар. Тоді запорожцями зацікавився австрійський уряд, що вів війну з Туреччиною. Посол Австрії у Польщі Матвій Вакер мав завдання таємно зібрати інформацію про козаків. У Замості на нього вийшов шляхтич Валіцький, який діяв від імені Оришовського. Валіцький розповів австрійському послу, що на Дніпрі проживає кілька тисяч козаків, котрі є вільним, ні від кого не залежним народом, готовим воювати проти ворогів «святого Хреста». Старшим цих козаків було названо Яна Оришовського, хоч згадувались імена ще двох козацьких зверхників — кошового отамана Богдана Микошинського і гетьмана Григорія Лободи. Валіцький переконував Вакера, що в разі війни всі козаки підкорятимуться Оришовському. Австрійський посол прийняв цю інформацію до уваги. Приблизно тоді ж до Праги (резиденції імператора) прибув Станіслав Хлопицький, який також повів переговори від імені низовців. Незабаром імператор вирядив на Січ свого посла Еріха Лясоту. Таким чином, австрійський уряд зробив висновок, що без прямого посередництва Оришовського можна обійтися.

У першій половині 1594 р. козаки (запорожці та наливайківці) здійснили кілька успішних походів проти турків і татар. Однак восени, коли вони готувалися до великого походу в Молдову, їм знову знадобився досвід і авторитет Оришовського. Було проведено велику підготовчу роботу щодо мобілізації, озброєння й спорядження всіх козацьких сил. У цілому вдалося зібрати близько 12 тисяч чоловік — військо, небувале в історії козацтва. Воно складалося з трьох частин — реєстровців Оришовського, запорожців Григорія Лободи й козацької «збиранини» Семерія Наливайка. Польський уряд не заважав козакам, але прагнув спрямувати їх на Крим. Офіційний старший реєстру Микола Язловецький з дозволу Яна Замойського готувався до походу саме туди. Коли ж нарешті козацьке військо було зібране, воно не послухалося Язловецького й рушило в Молдову. Показово, що у цій ситуації Оришовський залишив свого офіційного патрона і пішов разом з усіма козаками. Тож, як бачимо, навіть найлояльніші до уряду реєстровці все ж не були його слухняним знаряддям.

Наприкінці жовтня козацьке військо несподівано напало на Молдову (тоді васала Туреччини), розбило сили місцевого господаря і зайняло столицю — Ясси. Два тижні козаки господарювали в країні. В результаті їхніх дій господар Аарон перейшов на бік

Австрії. Одночасно проти Туреччини виступили Семиграддя і Мультянія. Це різко змінило ситуацію на австро-угорсько-турецькому фронті на користь християнських союзників. Козаки ж повернулися на Поділля і стали на відпочинок у Барі. Однак тут Оришовський швидко дистанціювався від своїх колег. Він відійшов до Вінниці, звідки його люди подалися по домівках.

Похід козаків у Молдову восени 1594 р. був найвизначнішою перемогою козацької зброї у XVI ст. Ян Оришовський став одним з організаторів цієї перемоги, хоч вона була для нього останньою. Згодом Оришовський лише побіжно згадується як учасник переговорів козаків з володарями придунайських держав. Він, очевидно, вів розмірене життя дрібного землевласника, щоправда, не поривав зв'язків з козацтвом, а також консультував щодо нього уряд і зацікавлених осіб. Саме з його слів описав українське козацтво родич Оришовського, відомий польський хроніст Иоахім Бєльський. Він переказав і пропозиції Оришовського щодо владнання козацького питання для взаємної користі Речі Посполитої і самого козацтва, й пораду збудувати замки на дніпровських островах і цим перекрити татарам переправи через Дніпро. На утримання цього війська мали йти кошти, які витрачалися на безрезультатні «упоминки» татарам. Оришовський був готовий здійснити цей план.

Саме Оришовського використав Ян Замойський для відновлення стосунків з козаками 1600 р. Справа видалася не з легких. Після 1596 р. на козаків наклали баніцію (поставили їх поза законом), відібрали в них Трахтемирів та ін. Проте козацтво не зникло, а призвичаїлося жити поза владою, поступово відновлюючи свої сили. І ось тепер, уперше за останні роки, польський уряд звернувся до козаків з проханням узяти участь у поході в Молдову. Оришовський виїхав на Низ з листами короля Сигізмунда III і Замойського до козацького старшого Самійла Кішки. За двадцять три роки, що спливли з того часу, коли Оришовський здійснював аналогічну поїздку, відбулося багато змін. Козацтво стало зовсім іншим і сприймало Оришовського як живого свідка минулого. Тож його слово мусило відіграти певну роль у справі.

Вислухавши звернення короля і канцлера, запорожці дали згоду на їхню пропозицію. Але висунули власні вимоги — зняти баніцію й відновити давні козацькі права. Оскільки з молдавським походом не можна було зволікати, козаки вирушили в дорогу, не чекаючи відповіді. Оришовський супроводжував військо. 1 липня 1600 р. з-під Черкас козаки направили до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського листа, у якому повідомляли, що йдуть до Канева, а

звідти — на Поділля. До листа зробив приписку Оришовський, сповіщаючи гетьмана, що сам Кішка й козаки дійсно готові всіма силами допомогти полякам. Невідомо, дійшов Оришовський з низовцями до самої Молдови чи ні. Але його участь у справі відновлення козацько-польських стосунків безсумнівна.

Очевидно також, що Ян Оришовський мирно доживав свої дні у родовому маєтку і став одним із небагатьох відомих діячів Козаччини, які померли власною смертю. А сталося це десь перед 2 березня 1605 р., оскільки саме тоді його подільські маєтки перейшли до нового господаря. Сучасники не забули про нього. Так, наприклад, про його діяльність було згадано 1614 р., під час переговорів польських комісарів з Петром Сагайдачним. Оришовський залишився символом козацького реєстру часів «славної пам'яті короля Стефана Баторія».

КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ

Постать Криштофа Косинського є цікавою з огляду на ту роль, яку йому судилося відіграти в історії козацтва. Саме під його керівництвом січова вольниця вперше повернула свою зброю від ворога зовнішнього — татар і турків — до противника внутрішнього — верхівки панівного класу. Ці події поклали початок козацьким війнам проти Речі Посполитої. За Косинського дії козацтва ще мали вузькостанове спрямування, однак генеза будь-якого історичного процесу завжди привертає особливу увагу.

Косинський був шляхтичем з Підляшшя (землі між Берестям і Варшавою), де члени їхнього роду займали досить впливове становище. Можливо, його прізвище походить від сіл Великий чи Малий Косинець. Є свідчення, що Косинські належали до герба Равіч, а батько Криштофа Леонард володів селом Лісове. Національність і віросповідання Косинського невідомі, але, найімовірніше, він був окатоличеним русином (українцем чи білорусом). Для козацтва другої половини XVI ст. релігійна та національна належність не мала ніякого значення — цінувалася, передусім, вірність військово-корпоративним інтересам.

Безсумнівно, Косинський мав великий авторитет серед козацтва. Як з цього випливає, він провів серед запорожців не один рік і відповідно себе зарекомендував. Можна припустити, що Косинський потрапив на Січ десь до початку 80-х рр. XVI ст., під час московської війни Стефана Баторія. Тоді до лав козацтва влилося багато добровольців з дрібної шляхти. Після закінчення

війни козаки знову «взялися за своє» — виправи проти турків і татар. Їхня діяльність при всьому авантюризмі й політичній невиваженості була цілком закономірною: козацтво взяло на себе тягар виснажливої боротьби проти татар, пущеної державою на самоплив. Посилюючись, воно дедалі активніше вело наступальні дії, спрямовані на знищення гнізд турецько-татарської агресії та работоргівлі — міст-фортець Північного Причорномор'я. Козаки намагалися також перешкодити походам татар на українські землі. Зрозуміло, що запорожці не могли стримати нападів кримського хана з великою ордою, але дрібні набіги відбивали чимдалі успішніше.

Вразливим місцем для татар були дніпровські переправи. Якраз на них запорожці зустрічали орди кримчаків і перетинали їм шлях в Україну. Таких випадків відомо чимало. Показово, що саме у зв'язку з одним із них уперше згадується ім'я Косинського. 2 травня 1586 р. кошовий отаман Богдан Микошинський у листі до іншого старшини — Каспара Підвисоцького повідомляв про перебіг подій на дніпровських переправах: «Прискакала сторожа з Низу, з Тавані та городків, послана Криштофом, і дала знати, що цар кримський прийшов туди з усією силою і хотів переправитись», але внаслідок повені там стояла висока вода. Коли ж татари підійшли до броду в іншому місці, то їх зустрів уже попереджений кошовий із запорожцями і зупинив ворога. Тож Криштоф (а всі дослідники впевнені, що мається на увазі Косинський), як бачимо, перебував на відповідальній і небезпечній сторожовій службі.

1589 р. виникла реальна загроза війни між Туреччиною і Річчю Посполитою. Головним приводом до конфлікту називалися напади козаків — підданих Польщі — на турецькі й татарські володіння. Однак справжня причина полягала в тому, що Туреччина готувалася до нового наступу на християнську Європу. Небезпека змусила польський сейм схвалити план мобілізації 100-тисячного війська, в тому числі 20 тисяч козаків. Швидко набрали 3 тисячі реєстровців — 1 тисячу кінноти і 2 тисячі піхоти.

Під час гарячкових приготувань, 25 квітня 1590 р., король Сигізмунд III направив до тодішнього козацького гетьмана Войтеха Чановицького наказ вирушити на Поділля під командування брацлавського воєводи Януша Збаразького. При цьому король нагадав, що «через посланців наших Загоровського і Косинського про це раніше до вас писали». Тож виявляється, що на початку 1590 р. Косинський був посланцем короля до козаків (!). Як опинився він

у такій ролі й чи не суперечить це вищесказаному про козакування Косинського? Гадаємо, не суперечить. Адже до кінця 1580-х рр. козакування магнатів і шляхти значно поширилось, а король у критичній ситуації цілком міг використати досвідченого в козацьких справах шляхтича в ролі свого посланця.

Очевидно, Косинський опинився при дворі Сигізмунда III для координації дій козацтва і влади під час підготовки до війни, а потім був посланий до низовців з відповідними інструкціями вже від імені короля. Щоб підкреслити значущість цієї служби, останній нагородив Косинського і Загоровського, а також козацького гетьмана Чановицького (теж шляхтича) земельними володіннями. Косинський отримав маєтки Рокитне й Ольшаницю на Пороссі. При цьому швидко виконали всі необхідні формальності — до Києва прибув королівський дворянин і в гродському суді оголосив про введення названих осіб у володіння маєтками.

Однак до воєнних дій справа не дійшла. Річ Посполита і Туреччина підписали мирну угоду. Крім усього іншого, поляки пообіцяли вивести козаків з дніпровського Низу і розправитися з непокірними. Зробити це влада була не в змозі, й такі спроби лише дратували козаків, як і постійна непослідовність урядової політики щодо козацтва (хитання від репресій у мирні часи до заохочень до служби при зовнішній небезпеці). Навіть лояльне до уряду реєстрове козацтво відчувало подібні метаморфози. Так, після укладення миру з Туреччиною кількість реєстровців зменшили з трьох до однієї тисячі чоловік. Нещодавно набрані для святої справи оборони Вітчизни козаки тепер поповнили ряди невдоволених.

Водночас польський уряд не виконував своїх зобов'язань і перед тими, хто залишався в реєстрі. Їм, як і коронному кварцяному війську, належала певна плата, хоча б у розмірі відшкодування за особисті витрати, оскільки козаки озброювалися власним коштом. Але уряд не мав грошей, бо коли загроза турецької навали минула, шляхта відмовилася сплачувати податки на військо. Єдине, на що спромоглася влада стосовно козаків, — це видати проти них грізні ухвали. Дії польської сторони виглядали справжньою провокацією до антиурядових виступів. Тому обурення козацтва 1591 р. було напрочуд одностайним. Воно накладалося на глибші соціально-економічні суперечності в житті України кінця XVI ст., породжені наступом панського землеволодіння і розвитком кріпосницьких відносин. Цей процес відбувався за активної участі української магнатерії — князів Острозьких, Вишневецьких, Ружинських та ін. Вони, недавні друзі й покровителі козацтва, тепер масово захоп-

лювали землі на Київщині й Східному Поділлі, зокрема козацькі. А оскільки названі князі обіймали місцеві адміністративні посади («уряди»), то назрів ще один конфлікт — між козацтвом і магнатами-урядниками.

Сірником, кинутим у цю вибухонебезпечну атмосферу, стало, очевидно, покривдження Косинського. Надання йому маєтку виявилося пустою фікцією. Князі Острозькі здавна вважали ці землі своєю власністю, що й довели, маніпулюючи документами. На той час рід Острозьких повністю домінував в Україні й був наймогутнішим у всій Речі Посполитій. Костянтин Острозький займав посаду київського воєводи, а його син Януш — воєводи волинського (до 1593 р.). Разом ці воєводства становили більшу частину України. В руках Януша було й Білоцерківське староство, до складу якого входило Рокитне. Зрозуміло, що Косинський не міг виграти справу з Острозькими в судовому порядку.

Звичайно, невідомо, як повів би себе Косинський, якби втримав свій маєток. Нерідко шляхтичі, «покозакувавши», поверталися до розміреного «обивательського» життя. Однак 1591 р. перед ним постала дилема — проковтнути приниження чи спробувати постояти за себе. Шляхетський і козацький гонор, помножений на загальне обурення козацтва, привів його до рішення провчити магнатів силою. Оскільки ж Острозькі були представниками панівного класу і влади, а Косинський — ватажком козацтва, то цей інцидент переріс у конфлікт козацтва з місцевою владою в Україні. Зрозуміло, що особисті проблеми Косинського відображали загальну атмосферу в суспільстві. Його рішуче бажання постояти за свої та козацькі інтереси привернуло на його бік усіх невдоволених. З літа 1591 р. Косинський іменує себе гетьманом і як такий визнається козацькою вольницею.

Передбачливіші польські політики розуміли необхідність послабити напругу в стосунках з козаками і хоча б виплатити їм гроші, щоб запобігти новій біді. Звільнені ставленням державної влади від обов'язків перед нею, низовці знову планували походи на «неприятеля Святого Хреста» — на море і в Молдову. Це надзвичайно стурбувало польські власті. За розпорядженням короля загони українських урядників, у тому числі Острозьких, перекрили дорогу до Молдови. Врешті-решт козаків усе ж вдалося умовити не розпочинати воєнних дій.

Але козацька енергія спрямувалася в іншому напрямку — на волость. У серпні 1591 р. з містечка Пикова на Поділлі Косинський розіслав листи до різних козацьких загонів із пропозицією

приєднуватися до нього. Він писав, що влада не виконала своїх обіцянок, а тому «мусимо самі промишляти», тобто відшкодувати зазнані збитки за рахунок майна в королівських замках і маєтках. У вересні — жовтні козаки зайняли Переяслав, Білогородку, Білу Церкву, Трипілля, а згодом і Київ. Острозькі, очевидно, твердо вирішили не пускати козаків на Волинь, але Київщиною змушені були поступитися. У захоплених замках козаки забирали майно, зброю, продовольство. Під рукою в Косинського зібралося до 5 тисяч чоловік. Його резиденцією стала Біла Церква.

У будинку білоцерківського підстаростия Косинський знайшов майнові документи Острозьких, у тому числі на «грунт Розволозький і Велику Слободу, і Рокитне», тобто на спірний маєток. Це один з аргументів на користь того, щоб пов'язувати дії Косинського з його особистими претензіями до Острозьких. Однак сам Косинський мусив розуміти, що з документів він ніякої користі не матиме. Тому наїзд на будинок підстарости скоріше мав на меті ще раз «насолити» могутнім суперникам.

Розвиток подій в Україні спочатку не турбував уряд. Польські політики вважали, що ця справа є приватним конфліктом козаків із Острозькими. Лише в січні 1592 р. король видав розпорядження покарати повстанців. Серед найнебезпечніших дій козаків крім «знищення пожитків наших» та нападів на турків і татар було й те, що вони «підданих наших приваблюють». Адже з початком активних дій козацтва на волості почав розгортатися процес різкого збільшення втеч і приєднання до козаків селян та міщан. Для майбутнього посилення козацтва це мало велике значення. Король також накреслював заходи щодо приборкання повстанців — місцеві урядовці мали шукати й карати людей «свавільних, нам у праві непослушних» і складати «чорні» списки всіх відсутніх дома господарів. Однак без реальної воєнної підтримки подібні розпорядження залишалися фікцією. Серйознішим заходом уряду було створення спеціальної комісії для розслідування дій козацтва. До неї увійшли українські старости на чолі з офіційним патроном реєстрового козацтва Миколою Язловецьким. Ці комісари добре знали вдачу козаків і тому для спілкування з ними зібрали власні військові загони.

На початку березня 1592 р. комісари прибули до Фастова, звідки почали переговори з козаками, які засіли в Трипіллі. Вони вимагали від повстанців припинити «свавільства», видати Косинського, визнати розпорядження властей і розійтися по домівках. Козакам пропонувався досить зручний вихід — перек-

ласти всю вину на Косинського і тим самим виправдати себе. Але вони на це не пристали. Комісари підступили до Трипілля і, побачивши досить значні сили козаків, зрозуміли, що не зможуть розправитися з ними. Нові переговори привели до формальної угоди — козаки обіцяли не бунтувати і зняти Косинського з гетьманування, не видаючи його. З тим комісари й відбули, фактично нічого не домігшись.

Усвідомивши слабкість властей, козаки й не думали припиняти своїх дій. Косинського з гетьманування вони не скинули (а коли й зробили це, то потім обрали знову). На Київщині вони й далі поводились, як у себе вдома. Повстанці не раз приходили до самого Києва — відпочивали там, забирали з замку «гармати, котрі ліпші, порох і всю стрільбу». В їхніх діях простежувалося бажання дошкулити насамперед князям Острозьким. Міста, які займали козаки, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки — також. Окрім цього, вони зводили рахунки і з дрібними урядниками. Встановлення влади козацтва відбувалося досить мирно. Лише в Переяславі сталася велика сутичка з місцевою шляхтою. Козаки захопили місто приступом, убили підстаросту й багатьох шляхтичів. Загалом же повстання Косинського прикметне тим, що стосунки між противниками не були такими жорстокими, як під час наступних козацьких рухів.

На опанованих територіях козаки намагалися запровадити власні порядки. Зокрема, Косинський велів населенню присягати козацтву, що сталося вперше в історії останнього. В Білій Церкві за його наказом розстріляли п'ятьох шляхтичів, які відмовилися визнати «козацький присуд». У королівському універсалі з цього приводу зазначалося, що козаки не тільки «способом неприятельським» здобувають маєтки й міста, «а, що важливіше, як шляхетського, так і міщанського стану люди до віддавання собі присяги та послушенства примушують». Це вже був серйозний політичний злочин, бо присягали тільки королю. Такі свідчення доводять, що боротьба козацтва носила насамперед соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер. Козаки під проводом Косинського, хай непослідовно й несвідомо, виступали провісниками нових форм влади.

На розвитку подій істотно позначилася пасивна позиція Костянтина Острозького. Здавалося, він мав би вжити енергійних заходів, спрямованих на приборкання козацтва. Але князь не прагнув боротьби, хоча сам міг би виставити кілька тисяч озброєних слуг. Це пояснюється як економічними, так і психологічними

мотивами. Маєтки Острозького на Київщині тільки заселялись і ще не приносили князю особливого прибутку. Відповідно козаки не завдавали йому серйозних збитків. Крім того, старому князю було нелегко різко змінити характер стосунків між козацтвом і магнатерією. Все своє життя він вважався покровителем козацтва. Каральна акція призвела б не лише до великих фінансових витрат і загибелі людей, а й до втрати прихильності з боку козацтва, якою українські магнати все ще дорожили. Тому князь не хотів своїми руками чинити розправу над козаками. Він просив у поляків воєнної і грошової допомоги, без якої відмовлявся нести відповідальність за події у довіреному йому воєводстві.

Щоб якось зменшити тиск козацтва, українська магнатерія влітку 1592 р. спробувала спрямувати енергію бунтівників у вигідне їй русло — на пустошення московських кордонів або виправи проти татар. Для цього завжди знаходилося чимало бажаючих. Однак тепер козаків більше цікавила Волинь. Сам Косинський влітку 1592 р. перебрався на південний схід Волині, до містечка Острополя, яке належало Острозьким. Спроба Острозького в серпні 1592 р. розбити Косинського закінчилася поразкою князя.

Поширення повстанського руху на Волинь призвело до різкого соціального загострення. Адже на цих землях жила найчисельніша в Україні шляхта, були там родові гнізда українських князів, у тому числі Острозьких. Тепер, коли біда стояла на порозі, волинська шляхта почала вимагати від властей рішучих заходів і сама готувалася до боротьби з козацтвом. Переломним в організаційному відношенні став січень 1593 р. На сеймиках у Луцьку й Володимирі-Волинському шляхта оголосила «посполите рушення» (шляхетське ополчення) проти козаків. Король також видав розпорядження про скликання шляхетського ополчення Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Сейм у своїй постанові вказав, що «свавоя козаків чим далі, тим більше шкодить Речі Посполитій, через це сейм 1593 р. постановляє назвати козаків ворогами Вітчизни». Під загрозою великих збитків і під тиском шляхти нарешті почали активно готуватися до боротьби Костянтин і Януш Острозькі. Наприкінці січня 1593 р. під їхні прапори до Костянтинова зібралися шляхтичі-ополченці українських воєводств. Януш Острозький привів найманців.

Дізнавшись про початок походу на козаків, Косинський відступив від Острополя до містечка П'ятки. За кілька днів сюди підтягнулися і війська Острозьких. Точна кількість противників, які зійшлися під П'ятками, нам невідома. За приблизними

підрахунками, у Косинського могло бути 3—5 тисяч чоловік, а в Острозького — також близько 5 тисяч. 2 лютого Косинський вирушив з міста табором, але його зупинили. Перші сутички закінчувалися на користь козаків. Відчувши перевагу, вони розгорнули наступ у відкритому полі. Коли ж на них з добірною кіннотою ударив Януш Острозький і розірвав та зім'яв ряди повстанців, козаки кинулися тікати. Кіннота добивала їх у глибокому снігу. На плечах відступаючих противник вдерся у табір. Треба сказати, що це був рідкісний в історії випадок, коли козацький табір не вистояв у бою. Косинський з частиною свого війська зміг-таки відступити й закрився у містечку.

Перемогу здобув Острозький. Козаки втратили до однієї-півтори тисячі чоловік убитими, мали сотні поранених і потрапили в облогу в П'ятці. Переможцям дісталися козацькі гармати та військові клейноди. Однак козацьке військо все ж не зазнало повного розгрому, оскільки переможцям забракло бажання й сил для штурму. У цій ситуації Косинський вирішив просити миру. Посередником у переговорах з Острозьким був князь Олександр Вишневецький. Показово, що про видачу Косинського мова не йшла. Навпаки, він сам вів переговори від імені козацтва.

Угоду сторони підписали 10 лютого 1593 р. Козаки зобов'язувалися усунути Косинського від гетьманування, виконувати розпорядження короля, не ходити на сусідні країни, не «лежати» в маєтках Острозьких та їхніх друзів, не приховувати втікачів від князя, повернути побрану по замках зброю та інше майно і «їх милості служити». Головне смислове навантаження угоди полягало в обіцянці козаків не чіпати маєтків Острозьких, Вишневецьких та їхніх прибічників і при потребі служити їм. Для українських магнатів суть козацького питання полягала в тому, щоб спрямовувати дії низового товариства у потрібне їм річище. Тому, перемігши козаків у бою, князь Острозький вважав це достатнім покаранням для свавільників. На прощання, на знак покори, Косинський мусив при всьому війську впасти перед старим князем на коліна в сніг. Це задовольнило честолюбство князя, і вчорашні противники розійшлися мирно.

Безрадісно відходили козаки на Запорожжя. Втім, схоже, вони не звинувачували Косинського в поразці. Можливо, під час бою підвели новобранці або не було виконано розпоряджень гетьмана. Князь Вишневецький як черкаський староста з тривогою доповідав урядові про приготування Косинського до нових дій. Знаючи наміри козаків, він переказував різні чутки: мовляв, Косинський

збирається «вивернути до грунту все пограниччя і нас усіх витягти», а для цього хоче злучитися з усіма ворогами Речі Посполитої — турками, татарами і московським царем, якому нібито вже піддав усе порубіжжя. Однак це були лише домисли. Якби низове товариство справді хотіло чогось подібного, то в 1592—1593 рр. ніхто йому не завадив би це зробити.

У травні 1593 р. Косинський вибрався з Низу до Черкас. Можливо, хотів звести рахунки з Вишневецьким або знову утвердити свою владу в Черкасах. З невеликим загоном він спокійно в'їхав до міста і зупинився у придорожній корчмі. Почували себе козаки впевнено та безпечно і за це поплатилися: Вишневецький, який закрився в замку, підіслав до Косинського своїх служебників, і ті раптово напали на козаків. У цій короткій сутичці Косинський загинув.

Запорожці не забули про свого підступно убитого гетьмана. У серпні вони змусили Вишневецького підписати угоду, яка означала його фактичну капітуляцію. В ній серед іншого було застережене право родичів Косинського шукати управи на Вишневецького за вбивство особи шляхетського стану. Потому козаки здійснили похід на Київ, де також домоглися вигідної для себе угоди з київським урядом. Фактично козацтво відновило свою владу на Придніпров'ї, домовилося з місцевими урядовцями про більш-менш прийнятні умови співіснування обох сторін. І хоча це повністю суперечило вимогам Варшави про покарання свавільників, місцева влада була змушена поступитися. Свої позиції козацтво закріпило й тим, що дотримувалося головного пункту угоди з Костянтином Острозьким — не зачіпати його особистих інтересів, чим забезпечило собі нейтралітет всесильного магната.

Невідомо, як би розвивалися події далі, коли б козаки не переключили свою увагу на турків і татар. Вони перестали активно діяти на волості, повертаючись до своїх осель тільки на відпочинок. Так, само собою згасло перше козацьке повстання в Україні, яке дістало назву повстання Косинського. Воно стало початком великого козацького руху 1591—1596 рр. Стисло й точно підсумував ці події польський хроніст Р. Гейденштейн: «Був то дуже важливий випадок, бо Косинський першим дав початок тим розрухам козацьким, які потім вибухнули під проводом Лободи і Наливайка». Значення діяльності самого Криштофа Косинського полягало в тому, що він зміг відчути настрої козацтва й надати його боротьбі досить організованих форм.

СЕМЕРІЙ НАЛИВАЙКО

Семерій Наливайко був яскравою постаттю переломної доби в історії українського козацтва. Відразу слід прояснити ситуацію з ім'ям цієї людини. У літературі зустрічаються такі його різночитання, як Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерин, Семерій. Докладні студії дають можливість твердити, що насправді Наливайка звали Семерій. Цим іменем він підписував свої листи, і в більшості документів, де наведено його ім'я, воно звучить саме так.

Як на імовірні місця народження Наливайка вказують на містечка Гусятин і Острог. Збереглися згадки, що батько Наливайка був шевцем, який займався також козакуванням. Є підстави припускати, що Наливайки належали до дрібного боярства — стану, який активно знищувався у другій половині XVI ст. українськими та польськими магнатами, котрі за рахунок боярських земель округлювали свої маєтки. Схоже, що саме у таку ситуацію потрапив батько Наливайка, в якого, за оповіддю Семерія, відняв землю Мартин Калиновський, а за опір так його побив, що той невдовзі помер.

Подальша доля сім'ї Наливайків уже безсумнівно пов'язана з Острогом. Тут жив старший брат Семерія — Дем'ян. Придворний священик князя Костянтина Острозького, він активно займався релігійною і освітньою діяльністю. Можливо, Семерій навчався в Острозькій академії. Згодом його улюбленою справою стало козакування. Уже як досвідченого воїна Наливайка бере на службу князь Острозький. До охолодження відносин між козацтвом і магнатерією наприкінці XVI ст. козакування вважалося найкращою школою лицарства для шляхетської молоді. Історична традиція твердить, що Наливайко був сотником надвірного (особистого) війська Острозького.

На службі у князя і застає Наливайка початок виступу низового товариства на чолі з Косинським проти Острозького. У складі військ останнього він брав участь у боротьбі проти козаків, зокрема у битві під П'ятками. Згодом Семерій виправдовувався перед запорожцями тим, що власна честь не дозволила йому полишити воєводу, свого пана, хліб якого він їв задовго перед тим і на службі в якого перебував у той час. Ось чому він мусив воювати за нього з його ворогами. Поведінка Наливайка здавалася бездоганною з точки зору моралі військово-лицарського стану. Показово, що запорожці, які значною мірою походили із служилого українського боярства, прийняли його пояснення.

1593 р. розпочалася війна між Туреччиною і Австрією, підтриманою Римом та Венецією. Антиосманський рух поступово охопив усі Балкани. Для боротьби проти турків християнські держави об'єдналися в «Священну Лігу». У війну відразу вступили й українські козаки. Вони під проводом Григорія Лободи здійснили два походи на турецькі фортеці Придністров'я. Після низки поразок турецький уряд наказав кримському ханові пройти через Галичину й Карпати і вдарити у тил австро-угорським силам. Те, що ці землі належали нейтральній Польщі, султана не обходило. Виникла загроза великого походу татар через Україну. Польський уряд, не маючи достатніх сил для боротьби, звернувся із закликом до всіх охочих створювати загони для оборони країни.

У безпосередньому зв'язку з цими подіями і виходить на історичну арену Семерій Наливайко. У квітні 1594 р. з дозволу князя Острозького він покидає службу в нього, збирає «охочих людей» і вирушає з ними на подільське прикордоння. Загін Наливайка налічував до двох з половиною тисяч чоловік. Це була досить значна, як на ополчення, військова одиниця. На Східному Поділлі (Брацлавщині), яке жило в тривожному очікуванні майбутнього, на загін Наливайка чекав найкращий прийом, поповнення людьми і припасами.

У травні 1594 р. орда почала переправлятися через Дніпро. Спроби запорожців на чолі з Богданом Микошинським затримати татар виявилися безрезультатними, оскільки останнім допомагала спеціально підтягнута для цього турецька флотилія. Не сидів склавши руки й Наливайко. На початку червня він зробив рейд-розвідку назустріч ворогові вниз Дністром. Навпроти міста Тягина (Бендер) козацький ватажок розгромив фортецю Паркани й захопив кілька тисяч приготовлених для хана коней. Після походу Наливайко вирядив на Січ своїх посланців. Він визнав фактичну зверхність над собою низового товариства й подарував запорожцям коней.

Посол австрійського імператора Еріх Лясота, перебуваючи в цей час на Січі, попросив козаків розгорнути активні воєнні дії в Придністров'ї і таким чином надати суттєву допомогу членам «Ліги».

На початку липня татари перетнули Молдову, мов смерч, пронеслися по Прикарпаттю, винищуючи все на своєму шляху, і вдерлися в Угорщину. Польські війська залишалися бездіяльними. Наливайко, надто пізно дізнавшись про прорив татар, кинувся за ними через Західне Поділля, але не наздогнав їх. Тоді знайшов собі

іншу справу — зайняв Теребовлю і Гусятин, маєтки свого давнього ворога Мартина Калиновського, де побрав зброю, порох, кулі, коней, гроші тощо. Прямуючи на Брацлавщину, він спустошив також низку шляхетських маєтків, захопив понад дві тисячі коней і багато зброї.

Зібравши близько 4 тисяч чоловік, Наливайко вирушає в Молдову і штурмом здобуває найбільше турецьке місто Придністров'я — Тягин (за винятком добре укріпленого замку). Розсипавшись по околицях, козаки захопили багату здобич. Це і був «хліб козацький», тобто життя у воєнні часи за рахунок війни. Через місяць наливайківці вирушили додому. Але на переправі через Дністер їх наздогнав молдавський господар Аарон з 7-тисячним турецько-татарським військом. Спалахнув бій, в якому козаки зазнали значних людських і матеріальних втрат. У складній ситуації Наливайкові все ж таки вдалося врятувати основне ядро свого загону. Цей його похід мав далеко не локальне значення. За ним уважно стежили союзники. Так, представник Ватикану Олександр Комулович доносив у Рим, що «козаки виконали свій обов'язок».

Перебуваючи на Поділлі, Наливайко зажадав від місцевої шляхти взяти на утримання його людей. Участь у загальнохристиянській боротьбі проти мусульман робила ці вимоги законними в очах Наливайка — адже такі «стації» були шляхетським обов'язком під час воєнних дій урядової армії. Навесні шляхта, побоюючись нападу кримчаків, сама пристала на це, коли ж небезпека з боку татар минула, вирішила позбутися козаків. На цій основі й виник конфлікт.

Шляхта влаштовувала у Брацлаві щорічні судові засідання. Тепер, довідавшись про наближення Наливайка, мусила виїхати з міста, бо він «судові городовому був страшний». Козаків повністю і беззастережно підтримали міщани на чолі з війтом Романом Тищенком. Шляхтичі ж, зібравшись із силами у Вінниці, постановили відмовити козакам у стаціях, прогнати Наливайка і приборкати міщан. Проте, коли вони наблизилися до Брацлава, міщани разом із козаками напали вночі на їхній табір і розігнали його. Шляхта звернулася зі скаргою до короля, але реальної допомоги не отримала.

Уряд не поспішав і не мав сил боротися проти козаків. Крім того, прагнення реваншу за татарський набіг змусило уряд дозволити здійснювати походи проти турків і татар усім бажаючим. За таких умов козацтву вдалося зібрати значні сили — реєстровців

на чолі з Яном Оришовським, запорожців Григорія Лободи і наливайківців. Загалом це військо налічувало близько 12 тисяч чоловік. Поважаючи запорозьку ієрархію, Наливайко уступив загальне керівництво Григорію Лободі, хоч це й обтяжувало його. У стосунках Наливайка і Лободи зіткнулися не тільки особисті амбіції, а й чинники соціальні, пов'язані з швидким зростанням козацтва наприкінці XVI ст. Це прекрасно розуміли сучасники. Так, польський хроніст Р. Гейденштейн писав: «Два гетьмани козаків головними були на той час: Архорій Лобода і Симон Наливайко. Лобода керував старими, чистої раси низовцями. Наливайко мав під собою самих збродників і втікачів, людей строгих, але відважних. Звідси взаємна неприязнь... між Лободою і Наливайком».

29 жовтня 1594 р. козацьке військо перейшло Дністер. Козаки в трьох битвах розбили Аарона, здобули столицю Молдови Ясси та ще кілька міст. Господар урятувався втечею, а незабаром став на бік «Священної Ліги». Два тижні козаки господарювали в Молдові, а відтак повернулися на Поділля і зупинилися на відпочинок у Барі. 24 листопада на раді було ухвалено домагатися від шляхти згоди на повне утримання війська. Та ж у паніці кидала маєтки й тікала до Львова та Кракова.

У лютому 1595 р. Лобода й Наливайко знову вирушили у Придністров'я. Разом із ними діяли молдавські, румунські й угорські війська. Союзники здобули міста Тягин, Акерман (Білгород), Килію, Ізмаїл. Після тримісячної воєнної кампанії козацьке військо повернулося в Україну. Незабаром Наливайко отримав запрошення від брата австрійського імператора архікнязя Максиміліана, який командував усіма союзними силами. З червня він воював в Угорщині у складі союзного війська і лише у вересні, покинувши цісарську службу, прийшов на Волинь під Луцьк.

Починаючи з повстання Косинського, козацтво дедалі більше розливалося по Україні. Київщина, Східне й Західне Поділля, а потім і Волинь — усі ці території поволі, але впевнено опановували козаки, використовуючи їх для поповнення власних сил. Вони діяли окремими загонами під керівництвом Лободи, Федора Полоуса, Сашка Федоро́вича, Матвія Шаули та інших старшин. Сильний поштовх до піднесення козацького руху дав польський уряд. Влітку 1595 р. поляки ввели війська в Молдову, але, щоб підтримати мир з Туреччиною, заборонили козакам самостійні виправи. Всю свою руйнівну енергію тисячі відмобілізованих, готових до воєнних дій козаків повернули проти уряду, місцевої влади, шляхти, спрямовуючи її на королівські й панські маєтки. Численні втікачі, які

приєднувалися до козацьких загонів, надали цьому рухові соціального забарвлення.

У такому контексті прихід Наливайка під Луцьк (центр Волинського воєводства) був закономірним. На початку жовтня в місті відбувався великий ярмарок. Купці, католицька церква та багаті міщани зібрали кілька тисяч золотих, вручили їх Наливайкові й просили не чіпати міста. Наливайко погодився і зупинився неподалік на відпочинок. Потім він раптово подався на північ і наприкінці жовтня захопив Слуцьк. Наперед себе розсилав універсали з вимогою давати стації та коритися козакам. У Слуцьку Наливайко провів два тижні, після чого вирушив на схід і на початку грудня зайняв Могилів. За два тижні туди прибув загін шляхти і став у полі, а потім «...місто запалили самі, аби Наливайка звідти збути». Той відійшов униз Дніпром.

Відчувши свою силу, козацтво поширювало навколо себе атмосферу непокори владі. Канцлер Ян Замойський зазначав, що Наливайко «...листи розписує, що за волю це мало бути». При цьому він не виявляв особливої агресивності щодо представників панівного класу. Так, у Слуцьку до його рук потрапили діти мстиславського воєводи Ієроніма Ходкевича, але їм не заподіяли ніякого зла, хоч магнат вислав проти козаків загін гайдуків. Наливайко писав з цього приводу: «Ми як люди рицарські над невинними мститися не хочемо, це нам, людям рицарським, не годиться».

У Річиці над Дніпром Наливайка наздогнав шляхтич Ян Мєшковський, який служив при королівському дворі. Він порадив Наливайкові дати королю письмове пояснення своїх дій. Мєшковський повіз цей лист до Сигізмунда III, але в дорозі був заарештований і згодом страчений за те, що кинув тінь на королівську честь. Однак пояснення Наливайка збереглося. Це перше відоме звернення українського козака до короля Речі Посполитої. Наливайко описав свою діяльність у 1594—1595 рр. і запропонував власний план впорядкування козацтва. Він зводився до передачі козацтву прикордонної території від Дністра до Дніпра з центром у новозбудованому місті-фортеці. Козацьке військо мало стояти на захисті країни від татар, турків та московитів, одержуючи від держави платню. Для себе Наливайко хотів посади єдиного офіційного козацького гетьмана.

На початку лютого Наливайко повернувся на Волинь, де діяв на досить великій території — в межиріччі Прип'яті й Горині.

Навіть козаки не знали, куди вирушатимуть далі, бо, за сло-

вами шпигунів, Наливайко «жодному полковникові не звіряється, що за годину має вчинити». На розпити про майбутні плани він відповідав: «Де кину нагайку, там і піду... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися». Кожне його переміщення викликало в противника велику тривогу. Це військо, хоч і нечисельне, було добре озброєне (мало до 30 гармат). Занепокоєні розвитком подій польські власті боялися походу козаків на Замостя і Краків, погроз про «винищення шляхетського стану». Розкол у козацькому русі унеможливлював здійснення таких планів, навіть якби вони справді існували. Реальнішими були інші чутки — що Наливайко, як і Лобода, навесні збирається до Молдови або за пороги.

За цих обставин велике значення мала поведінка фактичного володаря Волині Костянтина Острозького. Князь не втручався в події, оскільки конфліктував з урядом з приводу релігійної унії. Під гарячу руку він навіть погрожував королю повстанням. Тому Наливайко міг знадобитися йому як резерв для можливих політичних сутичок. Наливайко, своєю чергою, намагався не шкодити його маєткам і сам частково втягнувся у релігійну боротьбу через свого брата Дем'яна. Тож можна припустити, що він здійснив кілька нападів на родину єпископа Терлецького з намови Острозького. Але в цілому «релігійного відтінку» в діях Наливайка не було, як не було його і в діяльності козацтва тих часів.

В урядових колах ще з весни 1595 р. замислювали розправу над повстанцями. Однак така можливість виникла тільки після закінчення військово-політичних маневрів у Молдові. Взимку 1595/96 р. проти козаків було зібрано близько 12 тисяч чоловік. Каральну операцію мав здійснити польний гетьман Станіслав Жолкевський, талановитий військовий діяч. Він вирішив не зволікати, розраховуючи на фактор раптовості. Та й ситуація для панівних верств Речі Посполитої ставала дедалі загрозливішою.

Дізнавшись, що в районі Кременця збирається коронне військо, Наливайко відійшов на південний схід Волині, до містечка Острополя. Однак швидкий наступ Жолкевського виявився для нього несподіваним. Поляки напали на дві козацькі роти в селі Мацієвичі й знищили їх. Наливайка, що був неподалік, встигли попередити, і він почав відступати. Жолкевський наздогнав його біля села Прилуки. Однак бій закінчився безрезультатно, а вночі Наливайко безслідно зник. Він подався на південний схід, до Корсуня. Так, Жолкевському не вдалося розгромити загін Наливайка. Щоб не допустити об'єднання козаків, він почав сіяти розбрат

поміж козацьких ватажків. Об'єктом для цього обрав Лободу. В листах до нього Жолкевський вимагав покори, а за видачу Наливайка, який найбільше допікав урядові, обіцяв не карати запорожців.

На початку квітня козацькі загони об'єдналися поблизу Білої Церкви й напали на каральний загін князя Кирика Ружинського. Однак незабаром надійшло військо Жолкевського. Відбувся жорстокий бій біля козацького табору, в якому обидві сторони зазнали значних втрат. Загинув козацький полковник Сасько, Шаулі відірвало руку. Гетьманом став Наливайко. Щоправда, він уже два роки іменував себе гетьманом, але тепер уперше був обраний на цю посаду всіма козаками. Вночі повстанці вирушили до Трипілля, потім переправилися через Дніпро й зупинилися в Переяславі. Козацькі підрозділи витягнулися уздовж Дніпра для охорони переправ. Після цього у воєнних діях майже місяць панувало затишшя.

Становище повстанців вкрай ускладнилося. Постійно відбувалися ради, на яких вирішували, що робити далі. Висловлювались пропозиції йти в межі Московщини або на Січ чи замиритися з владою. Можливо, сподівалися, що поляки не наважаться ступити на лівий берег Дніпра. У боротьбі між різними угрупованнями перемогла старшинська партія, і Лобода повернув собі гетьманство. На початку травня з метою замирення відбулися переговори з поляками, які, однак, закінчилися безрезультатно. Польська сторона вимагала видати Наливайка, гармати, хоругви і всіх селян-втікачів. Бездіяльність у Переяславі спричинила поразку повстанців, бо вони повністю віддали ініціативу в руки противника.

Час працював на Жолкевського. Він спокійно зібрав сили і зміг організувати переправу під Києвом. Повстанці кинулися на схід, але їхній великий обоз поляки наздогнали під Лубнами, в урочищі Солониця. Козаки швидко спорудили табір, оточили його возами в сім — дев'ять рядів, окопали ровом і шанцями. На укріплення й вози поставили близько двох десятків гармат. З одного боку табір був фактично неприступний, бо прилягав до болотистої низини, яка тяглася від Сули.

Приблизно 25 травня 1596 р. почалася виснажлива облога табору. В ньому налічувалося до 12 тисяч чоловік, але «до бою годних» — лише кілька тисяч. Більшість же становили поранені, жінки і діти. Урядове військо (найманці й шляхта) мало понад 5 тисяч чоловік, не враховуючи обслуги, якої було ще кілька тисяч. Перші штурми табору нічого не дали. Навпаки, козаки самі робили небезпечні вилазки, і Жолкевський мусив увесь час залишатися на-

сторожі. Боєздатна частина козацтва могла б спокійно прорватися через ворожі лави, але не хотіла кинути на розправу безпорадних товаришів. У таборі не вистачало води, а також паші для худоби. Послаблювали козаків і внутрішні чвари. 28 травня Лободу звинуватили у зраді й стратили, а на його місце обрали Криштофа Кремпського, теж запорозького старшину.

4 червня до Жолкевського надійшло підкріплення з облоговими гарматами. 5 і 6 червня поляки вели безперервний обстріл табору. Загинуло декількасот чоловік, чимало було поранено. Спека й відсутність води остаточно деморалізували обложених, тому більшість із них вирішила виконати вимоги поляків. Наливайка та його найближчих соратників схопили й видали Жолкевському. Але це не врятувало повстанців. Беззахисний табір зазнав погрому.

Наливайка і його соратників (Кособуцький, Павловський, Шкарпетка, Островський, два Івашка, Коршеловський, Шаула, Шостка, Дука, Оливка, Микитка) відвезли до Львова, а потім — до Варшави. Процесія завернула до королівської резиденції Уяздов, де на Наливайка хотіла подивитися стара королева. Вона стояла на балконі палацу, й Наливайко, піднявшись у кареті, шляхетно привітав її. Свідок цих подій так описав його: «З вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям». Таке загальне враження сучасників від Наливайка, бо схожу характеристику дав йому і польський хроніст Й. Бєльський: «Була то особа красна, муж, яких небагато...»

Восени 1596 р. дев'ятьох спільників Наливайка стратили, а трьох помилували. Особлива доля чекала на Семерія. Його неодноразово катували, а також по кілька діб не давали йому спати. Навколо особи Наливайка почали плести різні інтриги. Поширювались чутки про впливових заступників. Йому намагалися влаштувати втечу. Джура Наливайка зумів передати в тюремну камеру пилку. Він перепиляв колодку, але сторожа це помітила.

Із стратою Наливайка зволікали. Очевидно, він був потрібен правлячим колам як учасник внутрішніх і міжнародних інтриг. Коли ж у Варшаві зібрався сейм, шляхта почала вимагати негайної страти козацького ватажка. Останній допит відбувся 9 квітня в будинку коронного маршалка в присутності кількох високопоставлених осіб. Цілком можливо, що короткий протокол цього допиту, який писар назвав «Повість Наливайка», і є інтригуючою «сповіддю Наливайка», з котрою потім було ознайомлено багатьох сенаторів.

Останнім днем життя Семерія Наливайка стало 11 квітня 1597 р. В центрі Варшави на очах у великого натовпу йому відрубали голову. Потім тіло четвертували, тобто розрубали на шматки, які порозвішували по місту. Ця смерть, як і життя козацького ватажка, лишила яскравий слід у народній пам'яті. Пізніші літописи розповідали про страту Наливайка в розпеченому «мідяному бику» або на розпеченій залізній кобилі із залізною короною на голові.

У долі Семерія Наливайка відбилася зросла сила козацтва, яке наприкінці XVI ст. розгулялося на волі, не особливо задумуючись над наслідками своєї діяльності. Наливайко був першим відомим діячем вітчизняної історії, який загинув у боротьбі проти Речі Посполитої. Тому він став одним із символів визвольної боротьби українського народу.

ІВАН ПІДКОВА

З часів свого виникнення українське козацтво виступало надійним оборонцем рідної землі від ворожих зазіхань. Водночас запорожці здійснювали сміливі експедиції у Крим та на Чорне море, а також брали участь у міжусобній боротьбі претендентів на престол Молдавського князівства та Кримського ханства.

Влітку 1577 р. на Запорожжі активно готувалися до нового походу, оскільки за півроку татари двічі приходили в Україну, чинячи розбій і насильство над мирним населенням. У середовищі січовиків перебував і учасник багатьох військових експедицій, відважний козак Іван Підкова, прозваний так за велику фізичну силу — він міг легко ламати підкови. Згідно з однією з легенд Іван доводився братом молдавському господарю Івоні, вбитому турками 1574 р. Він виділявся серед запорозького товариства ясним розумом та незламною волею. Дізнавшись про Підкову, молдавани прислали до нього на Січ депутацію з проханням прибути до Ясс і зайняти престол, на якому перебував посаджений турецьким султаном Мурадом III владолюбний і жорстокий господар Петро Кривий.

Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдавські бояри надіслали листи, скріплені печатками впливових вельмож, київському воєводі Костянтину Острозькому та барському старості Миколі Творовському з пропозицією посприяти Івану Підкові. Однак, зважаючи на перемир'я між Польщею і Туреччиною, представники властей не підтримали козацьку експедицію. Відмова надійшла Підкові і від короля Стефана

Баторія — союзника Петра Кривого. Баторій, вбачаючи у козацтві зростаючу силу, яка почала самостійно вступати у зносини з сусідніми державами, намагався не допустити її зміцнення.

Разом із соратниками Станіславом Копицьким і Стефаном Чапою Іван Підкова зібрав загін із 330 козаків. Військовим керівником, або ж гетьманом, на козацькій раді було обрано досвідченого Якова Шаха. Однак перший похід до Молдови виявився невдалим через велику перевагу сил Петра Кривого. Довелося відмовитись від наміченого й повернутися на Запорожжя.

Слідом за козаками молдавський господар послав до галицького каштеляна Яна Сенинського чауша турецького-падишаха з вимогою заарештувати Підкову й суворо покарати його соратників. Звістка про похід дійшла до короля Речі Посполитої Стефана Баторія. Коронний гетьман Микола Сенявський отримав від нього наказ негайно схопити Підкову. Проте завдання виявилося нелегким навіть для трьох рот жовнірів на чолі з шляхтичем Боболецьким. Діставши збройну відсіч у Немирові, вони ні з чим повернулися до столиці. Сенявський виправдовувався перед королем підтримкою непокірного козацького ватажка місцевими властями, зокрема намісником брацлавського воєводи Януша Збаразького. Урядник зухвало відповів королівському посланцю: «Видати тобі його я не можу, але й не захищаю, візьми його сам, якщо можеш».

Перебуваючи в Немирові, Іван Підкова зібрав новий загін і в листопаді вирушив до Молдови. Дорогою до нього приєднався Яків Шах. Тим часом, заручившись підтримкою півтисячного загону турецьких воїнів, назустріч козакам виступив Петро Кривий. Вирішальна битва відбулася на р. Прут, поблизу столиці Молдови. Гориста місцевість не дозволила туркам використати перевагу в артилерії. Вже перша атака на козацький табір призвела до численних втрат серед війська Петра Кривого. Не вдалася й спроба оточити козаків, що змусило господаря прийняти рішення про відступ. Сам він покинув військо і втік до сусідньої Валахії, де господарював його брат.

29 листопада козаки з тріумфом вступили до молдавської столиці Ясс. Вони визволили кілька сотень невільників, зокрема сина луцького судді Бокія. Цей відважний козацький ватажок під час однієї з сутичок з татарами був захоплений у полон і перепроданий туркам, які, сподіваючись на великий викуп, кинули молодшого Бокія до ясської в'язниці. В подяку за звільнення сина батько прислав на допомогу Підкові двісті вершників.

Оголосивши себе господарем, Підкова призначив на посади вищих урядовців своїх найближчих соратників: Шаха — управителем Молдови, Чапу — маршалом, Копицького — хотинським баркулабом. Крім того, для утвердження на молдавському троні потрібно було заручитися згодою турецького султана. Іван Підкова відрядив до Царгорода велике посольство по хоругву, яку султан давав господареві Молдавського князівства.

Тим часом до Ясс наближалося військо Петра Кривого. На його прохання турецький султан надіслав допомогу — загони сілістрійського, видінського й бендерівського беїв. Переможна для козаків битва поблизу Доколина не додала надії на зміцнення позицій. На захист Петра Кривого виступив і польський король. Його брат, трансільванський правитель Христофор Баторій, спорядив велике військо і відіслав його до колишнього молдавського господаря. Не довіряв Підкова й місцевим боярам, тому вирішив залишити Молдову.

Захопивши у Яссах чимало трофеїв (серед них — 14 гармат), Підкова вирушив на Україну. Сувора зима з глибоким снігом не давала можливості дістатися на Січ степом. Шлях козаків проліг через міста й села Поділля. Тим часом Баторій отримав грізного листа від турецького султана з вимогою покарати козаків; в іншому разі погрожував агресією. Реалізувати султанську вимогу король доручив брацлавському воєводі Янушу Збаразькому. В січні 1578 р. той зустрів Підкову поблизу Немирова, але не наважився вступити в бій з огляду на силу козацького війська. Збаразький покликав Якова Шаха до брацлавського замку, де розповів про стурбованість короля козацьким походом до Молдови, який дав привід турецькому падишаху порушити перемир'я. Він просив гетьмана умовити Івана Підкову поїхати до Варшави, щоб заспокоїти Стефана Баторія й особисто розповісти про результат експедиції, і навіть запропонував супроводжувати Підкову до Бара — резиденції коронного гетьмана. Однак у Барі Микола Сенявський заарештував козацького ватажка й відправив під охороною до Варшави.

На черговому засіданні сейму окремі сенатори висловлювалися за звільнення Івана Підкови, зважаючи на його авторитет серед запорожців та заслуги у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Проте Стефан Баторій виношував плани війни з Московською державою, тому хотів миру з могутньою Туреччиною. З цією метою він видав універсал, адресований місцевим урядникам, в якому йшлося про небезпеку козацьких походів на Молдову та Валахію.

Король уповноважив люблінського воєводу Яна Тарла прибути на Поділля для розправи над їх організаторами. Універсал до київського воєводи князя Костянтина Острозького містив наказ вирушити з військом на пониззя Дніпра, за пороги, й вибити звідти непокірних козаків, покаравши смертю ватажків.

Тим часом запорожці організували новий похід до Молдови. Двотисячний загін, переважно з вихідців з-під Києва, Канева, Черкас і Брацлава, очолив гетьман Олександр, який видавав себе за брата Івана Підкови. Під Яссами козаки зустрілися з військом трансільванського господаря Христофора Баторія. На прохання Петра Кривого воно залишилося на території Молдавського князівства. Перевага сил далася взнаки: внаслідок короткої, але жорстокої сутички сотні козаків потрапили в полон, а Олександра було страчено. Водночас до Речі Посполитої виїхали посланці від молдавського господаря Балика вимагати страти Івана Підкови.

Стефан Баторій після Великодніх свят залишив Варшаву й вирушив на південні окраїни держави. У Львові король прийняв посланця турецького султана Мехмета, який нагадав Баторію про його обіцянку не допускати вторгнення у межі Османської імперії підданих Речі Посполитої, а також наполегливо вимагав видачі Підкови.

Стефан Баторій наказав коморнику Андрієві Лозевицькому негайно привезти козацького ватажка з містечка Рави, де той перебував під арештом, до столиці Червоної Русі. 16 червня 1578 р. перед львівською ратушею відбулася страта Івана Підкови. Детальний опис цієї події залишив тосканський дипломат Філіпп Тальдуччі: «Барабанний бій і гамір юрби лунали на ратушній площі. Пройшовшись двічі по місцю страти, погладжуючи бороду і поглядаючи на людей без страху перед смертю, Підкова попросив народ заспокоїтись і, коли настала тиша, звернувся до нього з такою промовою: «Панове поляки, я приведений на страту і не знаю за що, оскільки не відаю за собою ніякої провини, яка б заслуговувала такої кари. Знаю лише одне, що я завжди боровся проти ворогів християнського імені і завжди дбав про користь для нашої батьківщини; бути оплотом проти невірних було постійною моєю думкою — утримати їх у межах і не дозволити їм переправлятися через Дунай. Тепер я повинен вмерти, оскільки так наказав поганий пес турок вашому королю, своєму слузі, а король ваш — катові. Смерть мене не страшить. Але пам'ятайте, що пройде небагато часу — і ви не уникнете моєї долі, і по волі того поганого пса будуть відправлені в Царгород ваші голови і голови ваших королів».

Потім Іван Підкова звернувся до побратимів з проханням не дозволити катам торкатися його тіла після страти, а поховати за козацьким звичаєм. Тальдуччі зауважує, що після цих слів багато хто з присутніх заплакав. Польського ксьондза Яна Піотровського вразило прихильне ставлення львів'ян до Підкови, про якого пізніше складали пісні й писали книги.

Згідно з заповітом, побратими перевезли тіло Івана Підкови на Подніпров'я і поховали, за козацьким звичаєм, в одному з канівських монастирів.

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Життя і політична діяльність Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного) багато в чому суголосна з історією України першої чверті XVII ст. — складного, все ще недостатньо дослідженого періоду. Це був час жорстокого соціального і національно-релігійного гноблення українського народу, бурхливого зростання визвольного руху, героїчних походів козаків на турецькі фортеці, нових явищ у розвитку культури тощо.

Свідком і навіть безпосереднім учасником багатьох тогочасних подій став Петро Сагайдачний — особистість суперечлива й неоднозначна. Яких тільки епітетів — від піднесених до принизливих, — яких характеристик — справедливих і упереджених — не довелося вислухати йому за життя. Сагайдачний обирався гетьманом і знову втрачав гетьманську булаву, знаходив спільну мову з можновладцями й одночасно мав авторитет серед широких кіл козацтва. Його політична діяльність привертала увагу літописців та істориків, мемуаристів і поетів. І знову неоднозначність оцінок — від апологетики до прямого заперечення впливу гетьмана на події першої половини XVII ст. Так у чому ж причини такого суперечливого ставлення до цієї особи з боку сучасників і нинішніх дослідників?

Скупі дані джерел дають можливість лише ескізно реконструювати ранній період життя Петра Сагайдачного. З «Віршів на жалісний погреб» гетьмана, написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем, дізнаємося, що він народився поблизу Перемишля (мабуть, у с. Кульчинці біля Самбора), в сім'ї православного шляхтича. Наступною віхою в його житті стало перебування у знаменитій Острозькій школі (у «Віршах» говориться, що Сагайдачний попрямував «потім до Острога, для наук чемних»). Очевидно, він пройшов повний курс навчання (інакше важко пояснити слова К. Саковича, що «там тоді Кона-

шевич час немалий жив»). Враховуючи той факт, що в засадах Острозької школи простежуються риси навчального закладу вищого типу, можна гадати, що Сагайдачний одержав у її стінах добру, як на той час, освіту. Атмосфера, яка панувала в Острозі, високий рівень викладання предметів залишили, безсумнівно, невитравний слід у душі юнака.

Кілька наступних років життя Петра Сагайдачного приховані від нас запоною часу. Можна лише з певністю твердити, що незабаром доля привела його у Військо Запорозьке. Розумний, високоосвічений, добре обізнаний із політичною обстановкою, він швидко завоював авторитет серед козацтва. Сучасник-шляхтич відзначав, що «Петро Конашевич, чоловік надзвичайної мудрості й зрілого судження у справах, спритний у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, однак в очах нащадків він гідний стати поряд з найвидатнішими людьми свого часу в Польщі». Щодо особистого життя Петра Сагайдачного відомо, що він був одружений з Анастасією Повченською. Їхні взаємини важко назвати ідилічними. Симптоматичним є той факт, що згідно із заповітом гетьман «віддав маєток свій на церкви, на шпиталі, на школи і монастирі, крім дружини своєї». Проте Анастасія залишалася вдовою недовго — вже через два роки вона вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина. Народна пісенна традиція також досить чітко віддзеркалила цей аспект особистого життя гетьмана. Не випадково, гадаємо, в добре відомій пісні мовиться, що він «проміняв жінку на тютюн та люльку».

М. О. Максимович стверджував, що Сагайдачний уже 1598 р. одержав гетьманську булаву. Проте навряд чи це відповідає дійсності — адже історикам відомо кілька осіб, які наприкінці XVI — на початку XVII ст. володіли цим високим титулом у Війську Запорозькому. Ймовірніше, що ця подія відбулася десь на початку XVII ст. У поетизованій біографії Сагайдачного, складеній К. Саковичем, зазначається, що після навчання в Острозькій школі він «шол до запорозского славного рыцарства, межи которым, през час не малый жиючи и рыцерских должностей там доказуючи, гетьманом потом себе Войско его обрало». Відтоді почалася великотрудна діяльність Сагайдачного на політичному поприщі.

Першою і основною своєю справою молодий та енергійний гетьман вважав організацію походів проти султанської Туреччини. Незважаючи на застережні заходи турків, запорожці 1600 р. вирвалися за Перекоп, 1609 р. спалили Ізмаїл, Килію, Білгород. Справді тріумфальним став похід козаків на Синоп 1614 р. Майже

повністю було знищено місцевий гарнізон, захоплено запаси зброї та кораблі, визволено невільників. Перемогою увінчався й похід 80 козацьких чайок на Константинополь. 1615 р. вони досягли околиць столиці, спалили дві пристані й перелякали самого султана, який розважався на полюванні. У битві з ворожою ескадрою хоробрі козаки здобули кілька галер і навіть захопили в полон турецького воєначальника. Наступного року запорожці, очолені П. Сагайдачним, здійснили успішний напад на один із найбільших невільницьких ринків Чорноморського узбережжя — Кафу, а згодом — на Трапезунд. Розлючений султан наказав покарати великого візира (його задушили) та інших вищих урядовців.

Тут дуже чітко простежується одна з найважливіших сторін діяльності Сагайдачного — його участь у боротьбі українського народу проти турецько-татарських поневолювачів. Своїми блискучими походами на Чорне море гетьман здобув славу удачливого козацького ватажка.

Щодо відносин Сагайдачного з польським урядом, то вони були далеко не простими. Гетьман як справжній політик у вирішенні гострих питань виявляв велику гнучкість, мав схильність до компромісів і не раз ішов на переговори з Варшавою. Водночас, спираючись на козацтво (як реєстрове, так і запорозьке), він міг дозволити собі ведення цілком самостійної лінії. Всупереч категоричним заборонам урядових кіл гетьман часто організовував походи проти Кримського ханства й Оттоманської Порти, підтримував вигідні для нього вимоги козацтва і т. п. Не слід заперечувати і того факту, що протягом 1615—1616 рр. П. Сагайдачний, незважаючи на грізні сеймові постанови, сам очолював виступи різних прошарків населення в Україні. Хіба не симптоматичним є твердження польського сейму (вересень 1616 р.), що козаки «самі встановлюють собі право, самі обирають урядовців та ватажків і нібито створюють у Великій Речі Посполитій другу республіку». Про наростання хвилі народного руху свідчать і інші факти. Як зазначається у численних актових книгах, козацькими загонами 1618 р. були «сплюндровані» величезні обшири України, Полісся й Литви. Мабуть, немає необхідності пов'язувати подальше поглиблення соціальної та національно-релігійної конфронтації у суспільстві виключно з особою П. Сагайдачного (це було б і хибно, і неісторично). Проте ігнорувати наявність такого зв'язку ми також не вправі. Наприклад, добре відомо, що гетьман одразу ж після укладення принизливої для козаків Роставицької угоди (1619 р.) почав підготовку до її денонсації, що викликало нове піднесення патріотичних почуттів серед народу.

При характеристиці політичного кредо Петра Сагайдачного історики, як правило, наголошують на факті походу українських козаків на чолі з гетьманом у складі загонів польського королевича Владислава на Москву (1618). Дослідникам ще належить вивчити і дати глибоку й об'єктивну оцінку цій події. Ми ж тільки відзначимо, що, розглядаючи даний аспект вітчизняної історії, вчені (особливо радянські) переважно абстрагувалися від загальноісторичного контексту другого десятиліття XVII ст. Зокрема, слід враховувати, що гетьман був підданим польської корони, а це висувало перед ним ряд зобов'язань політичного характеру. Не виключено, що походом на Москву Сагайдачний і частина його оточення оплачували відому сеймову конституцію «Про релігію грецьку», яка передбачала узаконення свободи православного віросповідання у Речі Посполитій. Ще одну з причин здійсненої козаками 1618 р. акції відомий український історик К. Г. Гуслистий вбачав у ворожому ставленні «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям». Очевидно, існували й інші причини цього походу П. Сагайдачного.

Не менш важливим є інше питання — яке місце посідав епізод 1618 р. у політичній кар'єрі Петра Сагайдачного і яким було його ставлення до українсько-російських відносин? Попередня і, головним чином, подальша діяльність гетьмана дає можливість відповісти на нього цілком конкретно й однозначно — він не був принциповим противником зближення України з Росією. Уже в січні 1620 р. посли Сагайдачного, очолені отаманом Петром Одинцем, через Путивль вирушили до Москви. 26 лютого вони удостоїлись офіційного прийому думними дяками Іваном Граматиним і Савою Романчуковим. Під час церемонії посли від імені всього Війська Запорозького оголосили, що «они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили...». Організація посольства у Москву була продуманою і виваженою політичною акцією П. Сагайдачного. Напрям і зміст переговорів, що мали місце у Посольській палаті Кремля, також не викликають жодного сумніву — йшлося про пропозицію козаків нести службу на користь російського царя. Щоправда, дипломатична місія запорожців не увінчалася успіхом. Послам

видали «легке царське жалування — 300 карбованців грошей», але угоду не було укладено.

Важливою подією для українських земель стало відновлення православної ієрархії, яка припинила своє існування після Берестейської церковної унії 1596 р. В цій політичній акції неабияку роль судилося відіграти Петру Сагайдачному. Приязні стосунки між гетьманом і патріархом Феофаном, який виконав цю важливу місію, навряд чи були випадковими. Не виключено, що ще отаман Петро Одинець у лютому 1620 р. за дорученням Сагайдачного зустрічався з патріархом у Москві, де й виклав позицію гетьмана з цього питання. У березні Феофан прибув в Україну. На кордоні його зустрічали запорозькі козаки на чолі з Сагайдачним, котрі, за повідомленням Густинського літопису, «обточиша его стражбою, яки пчелы матицу свою», супроводили до Києва. Тут Феофан спілкувався з представниками місцевого братства, православним духівництвом, побував у знаменитому козацькому Трахтемирівському монастирі. 6 жовтня 1621 р. у братській Богоявленській церкві патріарх висвятив ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Іова Борецького у сан київського митрополита, межигірського ігумена Ісайю Копинського — на перемишльського єпископа, а Мелетія Смотрицького — на полоцького архієпископа. Очевидно, немає необхідності доводити, що ця подія, значення якої вийшло далеко за рамки церковного життя, стала можливою лише завдяки могутній підтримці Війська Запорозького й особисто Петра Сагайдачного (на той час уже полковника). Дії представників вищого православного духівництва об'єктивно сприяли посиленню визвольного руху в Україні.

Під безпосереднім впливом цих подій помітно активізувалася ідеологічна боротьба на українських землях, яка тепер уже зачіпала не лише релігійні, а й ширші питання. З-під пера Іова Борецького виходить трактат «Протестація і благочестива юстифікація», з'являється полемічний твір «Палінодія» Захарії Копистенського, «Книга про віру» та інші. Автори цих праць, що мали значний суспільний резонанс, прагнули відтворити історично правдиві картини життя українського народу в широкому загальнослов'янському контексті. Віддаючи належне козацтву, письменники-полемісти називали їх «спадкоємцями старої Русі», наголошуючи, що вони «твердістю своєю перевершують римських Сціпіонів і карфагенських Ганібалів».

Значення козацтва особливо зросло після нищівної поразки поляків від турків на Цецорських полях у Молдавії (1620), коли

Річ Посполита опинилася перед загрозою втрати своєї державної незалежності. Коронне військо зазнало розгрому, багато знатної шляхти, в тому числі гетьмана С. Жолкевського, було вбито, чимало потрапило в полон. За умов, що склалися, польський уряд ухвалив рішення про організацію нового війська. Шляхом певних поступок сейм намагався привернути на свій бік українських козаків, небезпідставно вважаючи їх найбоєздатнішою і найорганізованішою військовою силою. Перед загрозою вторгнення в межі України небувало сильної турецької армії козацтво, відкинувши власні проблеми (суперечності між новим гетьманом Яцьком Неродичем-Бородавкою і Петром Сагайдачним), вирішило підтримати поляків у майбутній війні з турецькими завойовниками. Загальна рада, скликана у червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, прийняла пропозицію сейму й погодилася на спільний похід козацьких і польських військ. Важливо відзначити, що хоч Сагайдачний на той час уже позбувся гетьманської булави, він продовжував відігравати визначну роль серед козацтва. Це, зокрема, засвідчує той факт, що саме він очолив посольство, направлене радою у Варшаву. Там під час аудієнції у Сигізмунда III Сагайдачний вимагав окремих релігійних поступок з боку королівського уряду — зокрема узаконення православної ієрархії. Не можна сказати, що козацькі вимоги були радикальними. Проте, враховуючи той суспільний розголос, який мали події 1621 р., вони звучали актуально й, очевидно, відображали думки та настрої широких верств козацтва, що зібралося на раду в Сухій Діброві.

Петра Сагайдачного не можна звинуватити в малодушності або небажанні брати участь у воєнних діях козаків проти турецької армії. Прямо з Варшави, після прощальної зустрічі з польським королем, він вирушив у розташування своїх військ поблизу Хотина. А становище тут склалося дуже напружене — адже об'єднаним силам польських і козацьких військ (близько 80 тис. чол.) протистояла 162-тисячна турецька армія (за іншими даними, 250-тисячна).

З самого початку воєнних дій козаки виявляли чудеса хоробрості й героїзму. Не можуть не викликати почуття захоплення дії невеликого козацького загону, оточеного турками, позбавленого провіанту й допомоги ззовні, який декілька днів вів боротьбу проти озброєного гарматами ворога. «Оточені з усіх боків козаки усе ж наважилися помірятись силами з противником (бо ж відчай нерідко спонукає до благородної смерті) й встигли пробитися крізь здивовані та переполохані турецькі війська; але виснажені голодом і пра-

цею, вкриті пороховим пилом, вони склали голови разом із зброєю»,— писав далекий від симпатії до козаків-героїв Яків Собеський.

У серпні 1621 р. мало не загинув сам Петро Сагайдачний. Після наради з командуючим польською армією К. Ходкевичем він вирушив до козацького війська, яке тоді повільно просувалося до Хотина, та по дорозі зіткнувся з великим турецьким загоном. Розпочався бій, який міг закінчитися трагічно для Сагайдачного. З простреленою рукою, втративши багато крові, він чудом відірвався від погоні, сховався у найближчому лісі і лише вночі пробрався у свій табір.

Ми наблизилися до того моменту в житті П. Сагайдачного, який у нього самого викликав докори сумління. Наприкінці серпня 1621 р., після прибуття авторитетного ватажка в розташування козаків, у війську сталася зміна влади: гетьман Бородавка втратив булаву, був заарештований, а згодом (8 вересня) за наказом Сагайдачного страчений. Останнього обрали гетьманом. Факт скинення і страти Бородавки по-різному оцінювався сучасниками. Зокрема, польські мемуаристи різко негативно ставилися до особи Бородавки, який, очевидно, представляв незаможну частину козацтва і мав у її середовищі широку популярність. Не випадково ще С. Жолкевський характеризував його як «найменш між ними (козаками.— *Авт.*) доброчесного і найбільш схильного до бунтів, котрий обіцяв козакам іти з ними не тільки на море, але хоч би і в пекло». З усього видно, що й сам Сагайдачний відчував провину за смерть людини, яка чимало зробила для успіху визвольних змагань в Україні (Бородавка брав безпосередню участь у відновленні православної ієрархії, очолював повстанський рух тощо). Ось чому, вже будучи на смертному одрі, Сагайдачний дав доручення записати у свій пом'яник Бородавку під іменем «Яків-гетьман». Очевидно, так він хотів висловити своє запізніле каяття у причетності до смерті цієї людини.

Проте це було згодом. А у вересневі дні 1621 р. гетьмана полонили інші думки — адже під Хотином вирішувалася доля не тільки Польщі, а й України. Осман II, розраховуючи на блискавичні удари свого війська, сподівався швидко розгромити козацькі полки. Самовпевненість султана не мала меж. Як писав очевидець тих подій, він «поклявся нічого не їсти, доки не відправить у пекло на вечерю всіх поляків до останнього, і показав приклад, небачений і нечуваний раніше в історії воєнних дій, а саме: ледве побачивши наші сили, він, не давши відпочинку своїм військам, стомленим від

походу, віддав наказ атакувати поляків і в той же час влаштовувати табір». З кожною годиною бій ставав дедалі жорстокішим. Головний удар ворога прийняли на себе козацькі загони, які то оборонялися, то переходили у наступ. Лише увечері 3 березня взаємні атаки припинилися. Результати першого дня Хотинської війни свідчили, що перевага, хоч і незначна, була на боці козацько-польського війська. Воно здобуло багаті трофеї (коней, кінську збрую, коштовний одяг, зброю, боєприпаси).

У наступні дні (5 і 9 вересня) напруга битви не спадала. І знову козаки, очолювані П. Сагайдачним, виявляючи чудеса хоробрості й героїзму, вривалися у табір ворога, знищували живу силу противника, захоплювали зброю, боєприпаси та провіант. Особливо успішною була вилазка козаків і польської обозної челяді в ніч на 9 вересня. У розташуванні турецьких військ розпочалася справжня паніка — втікали султан і рядові воїни, мурзи й численна обслуга. Тільки нерозторопність К. Ходкевича перешкодила остаточному розгромові ворога. Події тієї ночі деморалізували турків. Я. Собеський писав, що «після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в великій тривозі; сам Осман, який нещодавно думав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища, і колишня пихатість змінилась жіночими скаргами, коли він переконався в безпідставності своїх сподівань».

Втративши надію на швидке завершення війни, турки почали довготривалу облогу польсько-козацького війська. Протягом кількох тижнів точилися дрібні локальні бої між яничарами й запорозькими загонами. І лише після прибуття в турецький табір підкріплення Осман II наважився на новий бій. 28 вересня добірні султанські війська розгорнули наступ. Майже цілий день тривала ця кровопролитна січа. «Понад 60 гармат,— повідомляє очевидець,— гриміло безперервно, небо палало, а повітря затьмарювалось від диму, земля двигтіла, стогнали ліси, скелі розсипалися на грудки. Що бачило око протягом цілого дня, того не опишеш на одній чи двох сторінках; неможливо виразити точно, з яким завзяттям і мужністю або, швидше, з відчаєм билися обидві сторони». Проте атаки турецьких військ було відбито. І знову, вже вкотре, винахідливість Сагайдачного, який ударом з тилу змусив турків утікати, вирішила долю бою.

Внесок українських козаків і їхнього керівника гетьмана Петра Сагайдачного у розгром турецьких військ у Хотинській війні

1621 р. важко переоцінити. Польща була врятована від іноземного поневолення і втрати державної незалежності. Разом із цим, гадаємо, вартий уваги ще один аспект даної події. Зволікання К. Ходкевича та інших воєначальників, їхні спроби досягти перемоги над ворогом ціною козацької крові не можуть затьмарити іншого, більш вагомого й історично значущого: вперше після Грюнвальдської битви представники двох великих слов'янських народів продемонстрували на полі бою здатність до спільної боротьби проти іноземних поневолювачів в ім'я ідеалів свободи й незалежності рідної землі. Важливий і той факт, що в битві під Хотином брали участь молдавани, місцеве українське населення, а також загін донських козаків.

Значення цих подій не обмежувалося локальними рамками. З певністю можна стверджувати, що перемога у Хотинській війні зупинила просування султанської Туреччини в інші європейські країни і стала провісником її занепаду.

Бій під Хотином став останнім на багатому ратними подвигами життєвому шляху П. Сагайдачного. Поранений в одній із вересневих сутичок із ворогом, гетьман довго й тяжко хворів. У середині листопада 1621 р. його перевезли до Києва (К. Сакович пише: «...на том же пляцу тот наш гетьман постреленый приехал до Києва, наполы умерлый».) Проте смертельно хворий гетьман не усунувся від участі в суспільно-політичному житті. З-поміж інших невідкладних завдань він вважав необхідним домогтися визнання королівським урядом церковної ієрархії, відновленої єрусалимським патріархом Феофаном в Україні. З цією метою на початку 1622 р. до Варшави виїхало особливе козацьке посольство, яке клопотало на засіданнях сейму про знищення унії і «заспокоєння православних». Одночасно гетьман написав два листи польському королю. Лояльні за формою, вони водночас містили тверду вимогу припинити переслідування й «озлоблення» козаків, а також покласти край розповсюдженню уніатства на українських землях. Але Сагайдачному вже не судилося пережити гіркоту розчарування від невдачі козацької місії. Він помер 10 квітня 1622 р. у Києві.

За кілька днів до смерті в присутності київського митрополита Іова Борецького і свого наступника на гетьманській посаді Оліфера Голуба «при доброй памяти и здоровом уме» П. Сагайдачний склав заповіт, за яким передавав півтори тисячі золотих на школу «братства Львовского, на науку и на цвиченья бакалавров учоных... на выхованье ученого майстра, в греческом языку беглого...». Значну

суму він переказав Київському братству, до якого ще раніше вписався з усім Військом Запорозьким, а також заповів гроші цілій низці церков, монастирів та шкіл. Поховання Петра Сагайдачного відбулося у церкві Київського братства. Під час похорону двадцять студентів один за одним декламували вірші Касіяна Саковича, в яких прославляли і звеличували покійного гетьмана, оспівували його заслуги в боротьбі проти султанської Туреччини, віддавали належне турботам про розвиток науки, утвердження козацьких вольностей, а також підтримці православної церкви.

Оцінюючи життєвий шлях Сагайдачного, слід зауважити, що ніхто з його сучасників чи істориків нового часу не заперечував полководчого хисту цієї людини. Що ж до його політичного кредо, то воно викликало (і продовжує викликати) суперечки та наукові дискусії. Безумовно, гетьман був обережним і прагматичним політиком. Відкрита військова конфронтація з польським урядом здавалася йому менш прийнятною, ніж шлях переговорів і компромісів. Вони приносили певні успіхи, але були також і невдачі. У соціальних питаннях гетьман завжди наполягав на необхідності придушення «сваволля черні».

Разом з тим ми не вправі ігнорувати великого внеску Петра Сагайдачного у розвиток визвольного руху в Україні. За його безпосередньою участю 1620 р. відновила свою діяльність православна церковна ієрархія, що являло собою далекоглядну політичну акцію. Не можна недооцінювати й піклування гетьмана про розвиток Київського і Львівського братств, його матеріальну підтримку шкіл, прагнення дати освіту десяткам молодих людей. Так, переплітаючись, доповнюючи або суперечачи одна одній, ці риси характеру створювали цілісний і самобутній образ Петра Конашевича-Сагайдачного — відомого політичного діяча першої половини XVII ст., козацького ватажка, просто людини.

ТАРАС ФЕДОРО́ВИЧ

Піднесення ролі козацтва після Хотинської війни 1621 р. супроводжувалося появою нових авторитетних ватажків. На Запорозькій Січі обирається гетьман нереєстрових козаків, формуються відповідні структури. Одним із перших булаву здобув Тарас Федоро́вич, відомий також під іменем Тараса Трясила.

Виходець з козацької родини з Чигирина (р. н. невід.), він після Куруківської угоди (1625) займав посаду корсунського полковника. Навесні 1629 р. на чолі загону запорожців Трясило

ходив на Крим, а восени козаки знову обрали його своїм ватажком.

Ситуація в Україні на той час була досить напруженою. Запровадження нового загальнодержавного податку зустріло рішучий опір населення. Не вщухали конфесійні конфлікти через небажання властей легалізувати православну церкву. Масове покозачення селян та міщан, невдоволення реєстрових умовами служби свідчили про назрівання нового народного повстання. З метою його відвернення уряд Речі Посполитої після підписання Альтмаркського перемир'я зі Швецією (1629) послав на Київщину значну частину коронного війська. Лише в районі Києва нараховувалося близько 8 тис. жовнірів. Уперше правлячі кола Польщі наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками й незакріпаченими селянами. Не одержуючи тривалий час платні, жовніри вдавалися до грабунку місцевих жителів, спалювали і руйнували їхні оселі, не зупинялися й перед кривавими розправами.

Гетьман реєстрових Григорій Чорний уже не ризикував з'являтися на Січі. Поповзли чутки про його перехід в уніатство й обіцянки вести непримиренну боротьбу з «випищиками» — козаками, що з різних причин опинилися поза реєстром. Під час перегляду останнього в січні — лютому заходами Чорного із списків викреслили близько 300 запорожців — учасників кримських походів. Він обіцяв поновити їх у реєстрі, якщо вони прибудуть до нього з артилерією і надалі беззастережно йому коритимуться. Але замість цього запорожці виступили в середині березня 1630 р. із Січі у складі повстанської армії.

На чолі 10-тисячного війська Тарас Федорович вирушив у напрямку Черкас. Полки очолювали Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, Богдан Кизим. З Боровиці Трясило звернувся з універсалами до українського народу, в яких закликав братися до зброї для здобуття козацьких вольностей і захисту православної віри, тобто визволення України з-під польського панування, знищення католицизму й уніатства.

Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Волині й навіть Галичини приєднувалися до повстанського війська, створювали загони народних месників. Тим часом Федорович наприкінці березня підійшов до Корсуня і разом з міщанами розгромив жовнірський гарнізон. Звідти ж відправив посольство до Бара на Поділлі, де була резиденція коронного гетьмана С. Конецпольського, з пропозицією скасувати чинність

Куруківського договору й покарати як зрадників реєстрових, котрі втекли з Корсуня до королівського війська. Конецпольський дав негативну відповідь і наказав активізувати підготовку карального походу проти повстанців. Проте стягнути до Бара війська виявилося нелегкою справою — адже загони навмисне розквартировували на значній відстані один від одного, щоб запобігти їх об'єднанню й виступу в зв'язку з тривалою затримкою платні. Конецпольський звернувся також з універсалом до шляхти, в якому йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик приєднуватися до війська зі своїми загонами. Про події в Україні гетьман негайно доповів королю. Сигізмунд III, зі свого боку, надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступити йому на допомогу. Крім того, Конецпольський прийняв рішення мобілізувати до війська рекрутів із селян і міських жителів.

Тим часом перебування повстанців на Правобережжі помітно активізувало населення. У реляції варшавському сейму коронний гетьман зазначав, що універсали Тараса Федоровича та «заклики осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалось, що віру їх нищать, роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі». Очевидно, звернення до населення надходили від київського митрополита Іова Борецького, який здавна підтримував тісні стосунки з козацтвом, вбачаючи у ньому головну силу в захисті православ'я від католицької експансії.

Для об'єднання окремих загонів Федорович здійснив рейд по Правобережжю, а поблизу Стайок, де існували надійні переправи, повстанці перейшли на лівий берег Дніпра. Козацький гетьман намагався використати ріку як природний оборонний рубіж. Здобувши Бориспіль і Баришівку, він направився до Переяслава, куди прибували загони з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини. За свідченням путивльського боярина Григорія Гладкого, який за завданням московського уряду «збирав вісті» в Україні, у таборі під Переяславом нараховувалося близько 37 тис. повстанців. У Москві намагалися використати козацький рух для боротьби з Річчю Посполитою. Царське військо готувалося до наступу в напрямку Полоцька, Смоленська і Києва, проте подальші події зірвали ці плани.

Тарас Федорович вирішив дати бій під Переяславом, надійно укріпивши табір до підходу противника. В одному з українських літописів зазначалося, що повстанці «зібралися до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою».

Водночас у Барі тривали активні приготування до каральної експедиції. Проводи коронного війська супроводжувались урочистою месою католицького духівництва, яке благословило Конецпольського на якнайшвидше винищення повстанців-іновірців. Серед населення Подніпров'я вперто поширювалися чутки про намір карателів викоренити православ'я. Вони грунтувалися на тому, що вже наприкінці 1629 р. жовніри розправилися із священиками й прихожанами київської Братської церкви. 1630 р. карателі здійснили напади на Печерський, Йорданський і Микільський монастирі, вчинивши там погроми та викинувши геть богослужебні книги.

В авангарді Конецпольський послав відомого своєю жорстокістю Самуїла Лаща. На шляху до Переяслава той учинив звірячі розправи над мирним населенням Лисянки, Димера, Івниці, інших сіл та містечок. А 6 квітня з Бара виступило коронне військо й рушило через Вінницю і Білу Церкву до Києва. Під час переправи на південній околиці міста, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на Конецпольського напав великий загін повстанців і чимало шляхтичів потрапило в полон.

Під Переяслав прибуло близько 8 тис. жовнірів. Разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків чисельність польсько-шляхетського війська досягла 12 тис. На відміну від повстанців карателі були добре озброєні, мали в обозі як легку, так і облогову артилерію. З перших днів травня розпочалися відчайдушні штурми повстанського табору. Проте опір зростав з кожним днем, і Конецпольський постійно писав листи до короля, прохаючи нових підкріплень.

Становище коронного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Вони розгромили жовнірські загони на шляху до Переяслава в Копачеві, Димері, Білогородці. Лише одному з них вдалося переправитись на лівий берег, але в п'яти верстах від Борисполя він був оточений і повністю знищений. Поблизу Києва повстанці спалили десятки човнів, щоб не допустити переправи противника на Лівобережжя. Там же діяв загін під проводом Сави Черняця. Все це сприяло успіхові основних сил Тараса Федоровича під Переяславом.

Найяскравіший епізод битви досить детально висвітлено в так званому Львівському літописі. 15 травня Конецпольський довідався про підхід до міста півторатисячного загону народних месників. Відправлений на його знищення полк Лаща не зумів упоратися із завданням. Доручивши загальне керівництво військом Миколі По-

тоцькому, Конецпольський вирушив на чолі 2-тисячного загону жовнірів на допомогу Лащу. Проте значна перевага сил не забезпечила швидкої перемоги. Оточені з усіх боків ворогами повстанці мужньо відбивали атаки й живими в полон не здавалися.

Оцінивши ситуацію, Федорович несподівано напав на обоз коронного гетьмана. Після жорстокої сутички повстанці захопили гармати й боєприпаси противника і відступили до Переяслава. Конецпольський дуже шкодував за втратою свого найближчого радника-ротмістра Ганнібала, а також трьох десятків інших відомих шляхтичів. Серед загиблих у рядах повстанців був син митрополита Іова Борецького Степан.

У ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник до ворожого табору. Штаб Конецпольського охороняла «золота рота» (названа так за золотим колом на її прапорі) чисельністю близько 150 знатних шляхтичів, які були повністю знищені. Ці події яскраво відобразив Т. Шевченко:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...

Великі людські втрати та відсутність підкріплень поставили коронне військо в скрутне становище. До того ж через затримку платні жовніри мали намір відмовитися від подальшої служби. Надіслані уніатами до Переяслава кілька тисяч золотих потрапили до рук повстанців. Тому коронний гетьман виступив ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. Він пропонував Федоровичу припинити воєнні дії на умовах збереження Куруківського договору 1625 р., визнання старшого, якого призначить король, та повернення полонених жовнірів.

Враховуючи критичне становище коронного війська, козацька старшина прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. З другого боку, запорожці не бажали угоди з шляхтою і умовили Тараса Федоровича, зважаючи на втрати, відійти на Січ.

Ці обставини помітно позначилися на ході й результаті подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут. Крім того, наближення строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою не дозволяло коронному гетьману наполягати на виконанні всіх своїх вимог.

Зрештою, згідно із статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 р. повстанці визнали свою провину, але відмовилися видати властям Т. Федоровича. Залишався чинним Куруківський договір. 300 запорожців, виписаних із реєстру в лютому 1630 р., поновлювались у правах. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка.

Отже, угода насамперед відбивала інтереси реєстрового козацтва, кількість якого за указом короля збільшилася з 6 до 8 тис. чоловік. Але тисячі учасників повстання не бажали повертатися в кріпосну залежність. Вони відмовлялися виконувати повинності, створювали нові загони месників. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині. Зріс потік утікачів на Запорожжя, що викликало чутки про плани Конецпольського організувати новий похід на Подніпров'я. Сигізмунд III звернувся на сеймі до сенаторів із закликом схвалити додаткові асигнування на зміцнення жовнірських гарнізонів в Україні, що й було зроблено відповідною постановою.

Прибуття польських частин на територію Київського воєводства взимку 1631 р. викликало піднесення народного руху, підтримане запорожцями. До Ніжина, де зібралося близько 2 тис. чоловік, із Січі підійшов загін під проводом Івана Балилівця. Протягом двох місяців повстанці протистояли коронному війську, яке силою намагалося захопити місто. В той же час Тарас Федорович знову розіслав із Запорожжя заклики до продовження боротьби за козацькі вольності. На початок червня на них відгукнулося близько 15 тис. козаків.

Усе це стало відомо коронному гетьманові, який зумів, діючи через своїх агентів, обіцянками й підкупами реєстровців відмовити їх від підтримки запорожців. На посаду старшого реєстру Конецпольський замість Орендаренка призначив лояльного до уряду Івана Кулагу. Через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. Нереєстрове козацтво змушене було відійти на Запорожжя, а шляхті вдалося розсіяти дрібні селянські загони.

У складних політичних обставинах Тарас Федорович не втрачав надії на продовження збройної боротьби. Довідавшись про приїзд в Україну московських послів, він у другій половині вересня

з'являється у Каневі, куди вже дістався Г Гладкий з царською грамотою, що містила пропозицію до запорожців перейти на службу до московського царя. Старший реєстру Іван Кулага затримав депутацію і надіслав листа до Конецпольського, в якому сповіщав, що разом з московитами завітали й посланці шведського короля, з яким Річ Посполита перебувала в стані війни.

Король Швеції Густав-Адольф і раніше робив спроби встановити контакти з українськими козаками: адже їхні походи на Чорне море ускладнювали польсько-турецькі відносини і заважали діям Речі Посполитої на території Прибалтики. Повстання козацтва під проводом Тараса Федоровича посилило зовнішньополітичну активність шведського монарха. Влітку 1631 р. за його дорученням таємний радник Яків Руссель організував посольство до запорожців. Ця нелегка місія випала на долю двох французів — капітана П'єра Ладмірала й хорунжого Жана де Грева. Через територію Московської держави вони й прибули в Україну, де мали вступити в переговори із запорожцями й пообіцяти їм допомогу в справі захисту їхніх вольностей та релігійних свобод.

В очікуванні відповіді від Конецпольського Іван Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній посланців. Бурхливе обговорення їхніх пропозицій тривало протягом кількох днів. Тим часом Кулага одержав листа від коронного гетьмана з наказом заарештувати П. Ладмірала і Ж. де Грева й передати до рук польських властей. Старший реєстру виконав завдання, і невдовзі шведські посланці опинилися у Варшаві. Членів московської депутації відправили додому. Так невдало завершилася спроба Шведської і Московської держав встановити контакти із запорожцями. Однак ця подія не минула марно для козацтва — вона стала підтвердженням його сили і визнання її у Європі.

Якщо в попередні роки боротьба за вольності обмежувалася намаганням закріпити за певною групою козаків права й привілеї, то вже на Корсунській раді восени 1632 р. було заявлено про намір поширити козацькі порядки на територію Лівобережжя. Нереєстрове козацтво на чолі з Тарасом Федоровичем стало силою, що намагалася перенести традиції Запорожжя в інші райони, запровадивши там відповідну адміністрацію і судочинство.

Наприкінці 1632 р. розпочалася польсько-московська війна, названа пізніше Смоленською. Уряд Речі Посполитої покладав великі надії на українське козацтво, й тому не випадково до військової служби були залучені Тиміш Орендаренко, Яків Острянин, Тарас Федорович. Як це траплялося й раніше, за свої послуги козаки не

отримали повної плати, незважаючи на успіхи Польщі в цій війні. Наступного року на Канівській раді Тарас Федорович знову закликав козаків до повстання. Старшині й цього разу вдалося відвернути антиурядовий виступ, що спонукало козацького ватажка до дій іншого характеру. Бєлгородський воєвода А. Тургенєв сповіщав у червні 1635 р. про поїздку Федоровича до Москви з проханням дозволити козакам поселитися на південних околицях Російської держави. Однак в офіційних колах, які спиралися на Поляновський договір, це прохання не знайшло підтримки. З Москви Федорович від'їхав на Дон, оскільки з донцями в запорожців завжди були товариські стосунки й козаки неодноразово приходили на допомогу одні одним.

Перебуваючи на Дону, Федорович, напевно, мав відомості про події в Україні: адже після зруйнування Кодацької фортеці гетьман Іван Сулима закликав на допомогу в боротьбі проти коронного війська і донських побратимів. Посольство на Дон мало також конкретне завдання — запросити на Запорожжя і Федоровича як досвідченого полководця. Невідомо, чим закінчилися переговори, але якщо донці й приходили на допомогу Сулимі, то вже після його арешту.

На жаль, не збереглося свідчень про подальшу долю Тараса Федоровича. Цілком можливо, що він брав участь у великому повстанні в Україні 1637—1638 рр. або ж, як чимало запорожців, залишився на Дону. В усякому разі, літописне твердження про те, що після 1630 р. Федорович був козацьким ватажком «со славою девять лет и скончался спокойно», видається близьким до істини.

В особі Тараса Федоровича ми бачимо представника нової генерації козацьких лідерів. Він не лише усвідомив необхідність боротьби проти польсько-шляхетського панування в Україні, а й, як керівник великого народного повстання, накреслив план реалізації задуманого.

ІВАН СУЛИМА

Гетьман Сулима по праву належить до славної плеяди козацьких ватажків, чиї імена назавжди залишилися в пам'яті народній.

Рід Сулим сягає корінням глибокої давнини. За твердженням відомого українського історика Олександра Лазаревського, він простежується з часів Київської Русі. Очевидно, в XV чи XVI ст. Сулими здобули шляхетство, а разом з ним — і володіння в

Кременецькій волості на Волині. Михайло Сулима осаджував нові поселення на Подніпров'ї, а також виконував тут інші обов'язки як служилий шляхтич. Наприкінці XVI ст. у нього в селі Рогощі (Любецьке староство) народився син Іван, якому з часом судилося здобути гетьманську булаву.

Однак спочатку ніщо не віщувало йому такого майбутнього. Одержавши освіту, Іван вступив на службу до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. 1615 р. він згадується у джерелах як управитель маєтків цього магната на Переяславщині. Там же Іван дістав від Жолкевського як нагороду села Лебедин та Сулимівку. На Лівобережжі в той час було чимало вільних земель, що давало молодому шляхтичеві шанс на подальше примноження власних маєтностей. Однак доля розпорядилася інакше, круто змінивши життя Івана Сулими. Можливо, через конфлікт з магнатом він іде на Запорожжя і вступає до січового товариства. Завдяки природним здібностям Сулима швидко здобуває авторитет серед запорожців і згодом неодноразово обирається кошовим отаманом. Український дослідник козаччини А. Кащенко писав, що з «Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку в Криму здобував, і Трапезонт за Чорним морем, аж двічі руйнував околиці Царгорода».

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. запорожці на своїй раді вручили булаву досвідченому Івану Сулимі, й уже навесні наступного року він очолив похід на Крим. Основна маса запорожців вирушила пішим порядком до турецької фортеці Аслан-город. Однак після переправи через Дніпро серед старшини виникли розбіжності щодо подальшого маршруту. Сулима пропонував іти понад річкою, але більшість висловилася за коротший шлях — через степ. Під Перекопом незгоди серед козацького керівництва досягли такої гостроти, що довелося скликати військову раду. Ті козаки, які перебували на державній службі, обрали своїм ватажком Григорія Чорного, а нереєстрові — Тараса Федоровича. Під час битви з татарами їм так і не вдалося організувати спільних дій, що, зрештою, й призвело до поразки.

Повернувшись на Січ, Іван Сулима продовжував брати участь в експедиціях проти кримців. Але славу приніс йому виступ проти режиму польського панування в Україні. Повідомлення про цю надзвичайну подію швидко поширилося не лише в Речі Посполитій, а й у країнах Західної Європи (зокрема, паризька «La gazette» присвятила цілу статтю подвигові запорозького лицаря). І це не випадково: адже в Європі точилася Тридцятирічна війна (1618—1648) і представники обох ворогуючих сторін намагалися

залучити на свій бік українське козацтво. Шведський король Густав-Адольф з цією метою не раз виряджав послів на Запорожжя. А польський уряд протягом 1632—1634 рр., під час так званої Смоленської війни, вів бойові дії проти московської армії значною мірою силами козаків.

Припинення цієї війни 1634 р. було зумовлене зростанням загрози для Речі Посполитої з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV наполегливо вимагав від короля Владислава IV повного знищення українського козацтва, котре перешкоджало реалізації його агресивних планів. Навесні 1634 р. польський уряд уклав з Туреччиною угоду, яка передбачала приборкання запорожців відразу ж після підписання договору з Московською державою. У лютому 1635 р. сейм затвердив постанову «Про припинення козацького свавілля». На територію Подніпров'я вводилися загони коронного війська, які мали карати всіх непокірних і бунтівників. Важлива роль при цьому відводилася королівському комісарові Адаму Киселю. У відносинах з козаками він рекомендував шляхті: «Старшині давати подарунки, людей хороших і тих, які мають будинки і на них озираються, ублажати ласкою, а бунтівників... лякати смертною карою». Старости дістали наказ не допускати у своїх володіннях підготовки човнів, провізії і зброї, необхідних для спорядження козаків у морські походи. Було вирішено взяти під контроль сполучення між Запорожжям і волостями, побудувавши «між житлами українських і низових запорозьких козаків на річці Дніпрі в урочищі Кодака фортецю». Сейм 1635 р. ухвалив забезпечити Кодацький замок відповідним військовим спорядженням, асигнувавши на це 100 тисяч польських злотих. За визначенням варшавських урядовців, фортеця мала, «як норовистого коня, самовільників на міцному муштуку утримувати».

Цікаво, що ідея зведення такого замку над Дніпром висловлювалася не вперше. Ще універсал від 15 липня 1590 р. містив королівський наказ збудувати «замок з дерева» в Кременчуцькому урочищі. Але з невідомих причин план не було реалізовано.

Спорудження Кодацької фортеці уряд Речі Посполитої доручив досвідченому французькому інженерові Гійому Левасеру де Боплану. Місце для замку останній обрав на високому правому березі Дніпра, де річка, повертаючи на південний захід, значно звужується. Це давало можливість вести спостереження як за Дніпром, так і за протилежним берегом, гирлом р. Самари, що особливо цікавило коронного гетьмана С. Конецпольського: адже

саме там, у навколишніх лісах, козаки будували свої чайки, на яких вирушали в морські походи.

Кодацький замок мав форму чотирикутника з висунутими бастіонами так званої старонідерландської системи. В окружності він досягав близько 1800 м. З півдня і сходу підхід до фортеці захищали скелі, які спускалися до Дніпра, з півночі — глибокий яр, а із заходу, з боку степу,— рови та високі вали. Дістатися до Кодака можна було лише через ворота, з'єднані з зовнішнім світом підйомним мостом. Всередині замку спорудили землянки для гарнізону та погреби, де зберігалися боєприпаси й продовольство. Чотири бастіони, оснащені важкими гарматами, домінували над навколишніми просторами.

Комендантом фортеці уряд Речі Посполитої призначив французького полковника Жана Маріона, а комісаром — шляхтича Пшияловського. Дві сотні німецьких найманців становили гарнізон замку. Піхота несла службу на валах, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто йшов на Запорожжя чи повертався на волості. В місцевостях, що прилягали до фортеці, комендант заборонив навіть полювання та рибальство. Порушників жовніри заарештовували й примушували працювати на тяжких земляних роботах. За словами сучасника Лавріна Лепляєва, «которые-де запорожские козаки из Запорог и из городков хаживали на моря и на Дон мимо тово городка (Кодака), и тех-де козаков... немцы побивали», а захоплених у полон змушували робити «всякие крепости и земляные осыпи».

Безумовно, волелюбні запорожці не могли довго зносити таких утисків, тому новому форпостові польського панування на Подніпров'ї не судилося проіснувати й місяця. Про зруйнування Кодацького замку в тогочасних джерелах збереглися уривчасті звістки. Його будівничий інженер Боплан розповідав: «Сулима, отаман частини повсталих козаків, повертаючись з моря і побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька захопив його... і повернувся з козаками на Запорожжя». Дещо інші відомості знаходимо в оповіді російського купця Якима Печенєва, який восени 1635 р. прибув до Путивля: «Атаман Сулим поимал и выжег на Днепре городки, которые были поставлены вновь для проходу в Запороги запорожских черкас и литовских людей; и немец в тех городках (казаки) побили, и наряд поимали, и пошли в Запороги».

Отже, в обох випадках ідеться про успішне здобуття козаками фортеці, яка заважала вільному сполученню між Запорожжям і волостями. Зведена вище порогів, вона не перешкоджала поверненню

козаків з моря на Січ. Проте у виключних випадках, коли турки зосереджували в гирлі Дніпра великі сили, запорожці діставалися додому кружним шляхом, по річках Дону і Міусу. З верхів'їв останнього чайки перетягували до р. Самари, що могло трапитись і цього разу. Після тривалого й виснажливого рейду потрібна була ретельна підготовка для захоплення такого добре укріпленого замку, як Кодацький.

Втіленню в життя планів запорожців сприяла політична ситуація в Речі Посполитій. Влітку 1635 р. основна частина коронного війська перебувала в Прибалтиці у зв'язку із загрозою шведської агресії. Там же дислокувався і півторатисячний загін реєстровців на чолі з Костянтином Вовком. Усе це знали на Січі, й нереєстрові готувалися до виступу.

З прибуттям улітку на Запорожжя Івана Сулими з чорноморського походу, під час якого він разом із донським отаманом Олексієм Ломом вів облогу Керчі й Азова, зібралася велика козацька рада. Гетьманом було обрано Івана Сулиму, який і очолив повстання. Очевидно, спочатку він розіслав універсали із закликом до боротьби, бо в джерелах зазначається, що «которых-де козаков выписывали поляки, и те выписные козаки вышли из литовских городов к тому же гетману к Сулиму в собранье, и собралось-де запорожских козаков з гетманом Сулимом тысеч с полтретьятцеть». Іван Сулима спирався на нереєстрове козацтво, тобто на тих, хто не перебував на королівській службі. Щодо чисельності повстанського війська існують різні дані. Білоруський шляхтич Філіп Обухович вказує у своєму щоденнику, що Сулима очолив загін з 800 козаків, проте влітку 1635 р. на Запорожжі було багато збіглих селян та міської бідноти; тому вірогіднішими уявляються дані Львівського літопису — близько 3 тисяч чоловік.

На початку серпня запорозьке військо під проводом Івана Сулими виступило з Січі. Частина козаків піднімалася Дніпром на чайках, інші йшли до Кодака степом. Підібратися до фортеці непомітно було неможливо, й запорожці зупинилися за кілька верст від неї, біля Гострої могили, і провели грунтовну розвідку. Водночас вони рубали чагарники, готували в'язки хмизу й драбини для штурму замку. Іван Сулима завершував узгодження деталей задуманого плану зі своїми найближчими соратниками — Павлом Бутом, Іваном Сорокою, Кіндратом Бурляєм.

В ніч з 11 на 12 серпня козаки, використовуючи темряву й гомін порога, непомітно оточили фортецю. За умовним сигналом (крик пугача) вони накидали у рови хмизу для швидкої переправи

під мури та й пішли на приступ. Кілька з них раптово напали на вартових і відкрили ворота замку. По приставних драбинах запорожці забралися з різних боків на територію фортеці. Раптова поява повстанців викликала паніку серед жовнірів. Вони не зуміли організувати оборону й через кілька годин майже всі загинули. З гарнізону залишилося живими лише 15 чоловік, які в той час перебували в роз'їзді. За наказом Сулими козаки спалили дерев'яні споруди, а вали зруйнували — «щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків».

Фрагментарність історичних даних не дає змоги відновити подальший перебіг подій. Є відомості про просування Сулими до Кременчука, звідки він закликав селян до боротьби з панством. Проте, не одержавши широкої підтримки, Сулима змушений був повернутися на Запорожжя. Шляхтич Ф. Обухович занотував у своєму щоденнику про організацію повстанського табору на «дніпровському острові», а автор Львівського літопису охарактеризував його як «окоп барзо потенжни».

Відхід за пороги викликали й чутки про намір властей організувати велику каральну експедицію. Вісті про здобуття Кодацького замку швидко поширилися в Україні. Адам Кисіль, який тимчасово заступав коронного гетьмана, і переяславський староста Лукаш Жолкевський розгорнули підготовку до походу — насамперед мобілізували реєстрових по всіх полкових містах і попросили підмоги в Конецпольського. Вже наприкінці серпня вони об'єднаними силами вирушили на запорожців.

Зі свого боку, повстанці укріпили табір і приготувалися до тривалої облоги. Іван Сулима розраховував також на підхід свіжих сил з волостей. Неодноразові штурми реєстровцями табору запорожців не увінчувалися успіхом. Повстанці завзято обороняли свій останній рубіж. Тоді, за планом А. Киселя, до них підіслали реєстрових під виглядом утікачів від татар. Підозрюючи неладне, повстанці спочатку не повірили цим людям, але після присяги прийняли їх. Коли похолоднішало, стала даватися взнаки нестача продовольства й палива; в таборі почалися заворушення. Цим і скористалися зрадники. Схопивши козацького ватажка та його найближчих помічників, вони видали їх Киселю, сподіваючись на винагороду. Демонструючи свою вірність урядові, реєстровці спалили чайки Сулими перед очима королівського комісара. Проте їхні сподівання виявилися марними: за браком грошей у казні видачу платні відклали на майбутнє.

Гетьмана Івана Сулиму і п'ятьох його сподвижників повезли до

Варшави. Інших скарали на місці, а значну кількість повстанців послали зводити Гадяцький замок. Рішенням сейму запорозьких ватажків засудили до страти. На центральній площі столиці їм відтяли голови, а потім четвертували. Московський посол у Речі Посполитій Василь Родковський згодом розповів, що канцлер Якуб Жадзик врятував від смерті одного з засуджених, а саме Павла Бута, який пізніше став відомим козацьким ватажком. Батьківську справу продовжили й сини славного гетьмана у війську Богдана Хмельницького під час Визвольної війни українського народу.

ПАВЛО БУТ

В історії Речі Посполитої випадки скасування сеймових рішень траплялися не часто, особливо якщо стосувалися бунтівників. Таким винятком із правил було, зокрема, звільнення засудженого до страти за участь у повстанні 1635 р. Павла Бута, більше відомого в народі під іменем Павлюка. Існують різні гадки щодо причин скасування сеймової конституції: клопотання турецького посла, деяких вищих урядовців. Проте є всі підстави припустити, що, звільнюючи Бута, власті прагнули використати цю впливову особу для придушення козацького руху в Україні. З цією метою навесні 1636 р. його було призначено на королівську службу в Чигиринський полк (очевидно, на посаду сотника). Про прибуття Павлюка на Подніпров'я і його власні плани так згадує українська народна дума:

Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.
Знайшов Павлюк побратима —
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровицю.

Досвідченому ватажку для організації нового виступу вистачило кількох місяців. Спочатку він знайшов однодумців серед реєстрових, а згодом встановив тісні контакти з «випищиками» (козаками, звільненими з державної служби). Неважко зрозуміти причини його успіху: адже цей уродженець Чигирина вже у 20-х рр. XVII ст. брав участь у козацьких походах на турецькі фортеці на Чорному

морі. Сучасники характеризували Павла Бута як «мужа хоч і простого, але сміливого». На початку 30-х рр. він у складі козацького загону бився у війську кримського хана, котрий прагнув здобути незалежність від Туреччини. Спільними силами вони вели боротьбу з вождем Буджацької орди Кантемиром, полчища якого часто-густо спустошували Правобережжя та Поділля. У листі підканцлерові Петру Гембіцькому від 12 червня 1637 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський відзначав, що 1630 р. Павло Бут з групою козаків перебував у полоні в татар. На Маслоставській раді в серпні того ж року Павлюк після втечі з-під Ізмаїла розповів про турецько-татарські сили на Дунаї. Влітку 1635 р. він став одним з організаторів виступу запорожців з метою знищення Кодацької фортеці.

На початку 1636 р. вальний сейм Речі Посполитої прийняв постанову про відбудову в найкоротший строк Кодацького замку. Король Владислав IV надіслав універсали місцевим урядовцям, вимагаючи застосування дійових заходів для попередження можливих народних виступів в Україні. Не остання роль у реалізації цих планів відводилась і реєстровому війську, тому коронний гетьман через своїх комісарів уважно стежив за настроями в його рядах.

На козацькій раді в урочищі Маслів Став наприкінці липня 1636 р. значна кількість реєстровців, обурена затримкою королівської платні, запропонувала захопити артилерію і відійти на Запорожжя. Виписані з реєстру закликали до негайного повстання проти шляхти. Загострення суперечностей між цими двома угрупованнями призвело навіть до розколу ради й захоплення «випищиками» та частиною реєстрових атрибутів гетьманської влади — булави, бунчука й прапора. Королівському комісарові Адаму Киселю з великими труднощами вдалося умовити старшину затягти переговори з «бунтівниками». У донесенні коронному гетьманові від 21 серпня 1636 р. він сповіщав: «Все ще хвилюється це море, кидаючись то в один, то в інший бік. На листи мої не відповідають, посланцям загрожують. Я таки схилив добру частину війська до чекання (платні.— *Авт.*), але черкасці й чигиринці — це такий народ, про якого можна сказати, що вони не мають ніякого милосердя». А через два дні Лукаш Жолкевський писав Станіславу Конецпольському, що в «Чигиринському полку сірома переважила над старшинами. Головним призвідником бунту став Павло Бут».

Виступ Чигиринського полку спільно з «випищиками» загрожував новим повстанням в Україні. Разом з тим Павлюк розумів,

що поспішне розгортання збройної боротьби проти шляхти — це неминуча поразка. З метою всебічної підготовки війська до рішучих дій козацький ватажок відвів загони повстанців на Запорожжя, де з кожним днем зростала кількість утікачів з волостей. Проблему озброєння селян і міської бідноти було вирішено в результаті походу до Криму на допомогу ханові Інаєт-Гірею: в боях запорожці захопили багато зброї і коней.

Приготування повстанського війська не залишалися непомітними для польсько-шляхетської адміністрації. У квітні 1637 р. уряд доручив Адаму Киселю і польному гетьманові Миколі Потоцькому провести ревізію реєстру. Запис нових козаків на королівську службу відбувався лише за рекомендаціями підстарост і старост. Спеціальна платня передбачалася реєстровій старшині як гарантові спокою у війську. Чистка реєстру завершилася прийняттям присяги на вірність королю. Урядовці поспішали впоратися зі своїм завданням, бо з Січі надходили тривожні повідомлення.

Наприкінці травня Павло Бут на чолі козацького загону вийшов із Запорожжя на волості й захопив у Черкасах артилерію реєстрових. Одночасно він мав намір підбурити останніх до спільних дій проти коронного війська. Через кілька днів Бут звернувся до старшого реєстру Василя Томиленка з листом із закликом до об'єднання — «щоб козаки складали одну компанію». Дійти згоди їм не вдалося, проте, за словами магната Станіслава Любомирського, в той час на реєстрових уже годі було розраховувати як на надійних союзників коронного війська.

У першій половині липня 1637 р. на Січі зібралася козацька рада. Гетьманом Війська Запорозького на ній обрали Павла Бута, полковниками — Карпа Скидана, Семена Биховця, Григорія Лихого, Дмитра Гуню, Філоненка, Сачка. Серед інших козацьких ватажків джерела називають Дороша Кучковича, Романа Поповича, Черняка, Сахна, Курила, Чечугу, Цехриню, Каїрського, а також військового писаря Стефана Догоринського. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський писав Владиславу IV про масове розповсюдження «по містах і містечках» Подніпров'я універсалів Павлюка та його соратників. Вони містили заклики до «всього поспільства» вступати до лав повстанського війська. Універсали знаходили широкий відгук серед населення. Селяни й городяни втікали на Запорожжя, про що з тривогою сповіщали уряд місцеві власті.

Наприкінці липня козацько-селянське військо виступило з Січі на волості. Передбачалося насамперед знищити реєстрових старшин

і закріпитися на Лівобережжі до підходу туди королівських військ. Під час зупинки у Крилові Павлюк вирядив до Переяслава двотисячний загін під керівництвом досвідчених полковників — Семена Биховця і Карпа Скидана. Жителі Переяслава підтримали повстанців, спільними зусиллями заарештували більшість реєстрових старшин і відправили їх до Павлюка. Туди ж доброхіть прибула й частина реєстровців.

Паралельно із підготовкою до каральної експедиції на Подніпров'я Станіслав Конецпольський відрядив з Бара до повстанців шляхтичів Петра Коморовського й Станіслава Сокола. Їм було доручено примусити Павлюка відмовитися від повстання, пригрозивши за непослух жорстокою розправою. Керівник козацько-селянського війська прийняв послів у Чигирині, але їхні вимоги рішуче відхилив.

Звістка про новий похід на Подніпров'я напередодні зими не віщувала коронному війську нічого доброго. Жовніри, навчені гірким досвідом кровопролитних боїв поблизу Курукового озера (1625) і під Переяславом (1630), розуміли, що боротьба з повстанцями буде нелегкою. Через затримку платні й розташування окремих загонів далеко від Бара збір коронного війська розтягнувся майже на три місяці. В той же час, здобувши Черкаси, повстанці продовжували розсилати по Україні свої універсали й грамоти. Характерним є заклик полковника Карпа Скидана від 1 жовтня, в якому, зокрема, зазначалося: «Вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме ляхи, задумавши проти нас злий замір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро, хочуть перетворити в прах як військо (реєстрове.— *Авт.*), так і князівських панських підданих». Отже, в документі йшлося про необхідність загальнонародної боротьби проти соціального, національного й релігійного гноблення. У відповідь, за словами військового капелана коронної армії Шимона Окольського, «чернь, селяни-гультяї, не внесені до списків та непокірні із реєстровців, користуючись ситуацією, швидко організовували загони, які нападали на шляхетські будинки, міста і замки... підбурювали селян проти їхніх власних панів, ображали урядовців, забороняючи підпорядковуватись останнім, а тим селянам, котрі коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати в їхні ряди». Так, у маєтках чернігівського підкоморія Адама Киселя боротьбу з визискувачами вели його піддані на чолі з Мурком і Носком, в Остерському старостві — загони Івана Коростеля та Пирога. Великий козацько-селянський загін під керівництвом київського

сотника Богдана Кизима громив шляхту на Переяславщині, а його сина Кизименка — на Лубенщині. Переяславський підстароста доповідав у Варшаву про зосередження 2 тисяч повстанців у Гадячі та стількох же в Полтаві, очолюваних Яковом Остряниним.

У зв'язку з наближенням карального війська повстанські сили зосередились у містечку Мошни. Там передбачалося скликати раду для уточнення плану бойових операцій. Павло Бут розраховував і на підтримку кримського хана, з яким велися тривалі переговори.

Тим часом коронне військо на чолі з польним гетьманом Миколою Потоцьким чотирма колонами підійшло до Білої Церкви. Першорядним у планах магната було роз'єднання повстанських сил. З цією метою він видав 16 листопада у Білилівці універсал до реєстрових козаків, у якому закликав їх до покори й просив розшукати з-поміж себе учасників розправи над старшинами, заарештованими після зайняття повстанцями Переяслава. Крім того, М. Потоцький наказував допомагати старостам та їхнім намісникам затримувати «бунтівників». Відділення нереєстрових козаків від тих, котрі перебували на державній службі, він вважав найефективнішим засобом придушення народних повстань, які, за словами Ш. Окольського, «швидко спалахують і охоплюють всю Україну та Задніпрянщину».

Підхід коронного війська викликав хвилю протесту в містах і селах Подніпров'я. Так, більшість мешканців Білої Церкви покинула місто, попрямувавши до Черкас. Лише близько 200 реєстрових козаків вийшло зустріти Миколу Потоцького. Всіх їх нагородили охоронними грамотами на майно і звільнили від жовнірських постоїв. Корсунський підстароста сповіщав польного гетьмана про боротьбу реєстрової старшини з покозаченим населенням Канева й Стеблева, яке згодом приєдналося до повстанського війська.

Польські загони зупинилися в с. Нетеребках, розташованому понад Россю на схід від Корсуня. 4 грудня основні сили Потоцького переправилися через Сахнів міст на правий берег Росі й зайняли бойові позиції на південно-східній околиці с. Кумейки. Коронний стражник Самуїл Лащ рушив через Білозір'я до Мошен з наміром захопити місто, проте після жорстокої сутички з повстанцями змушений був повернутися назад.

У джерелах є різні відомості про чисельність військ, які зіткнулися під Кумейками 6 грудня 1637 р. Деякі автори вдавалися до прямої фальсифікації фактів. Зокрема, Ш. Окольський писав,

що повстанців нараховувалося 23 тис., а жовнірів 6 тисяч. Вірогіднішим є повідомлення безпосередніх учасників битви (які згодом переселилися на територію Московщини), що чисельність козацько-селянського війська становила близько 10 тисяч, а коронного разом з магнатськими загонами — 15 тисяч чоловік. Ці цифри підтверджуються й іншими даними. На початку бою обидві сторони мали по 8 гармат. Проте, на відміну від карателів, не всі повстанці отримали рушниці, пістолі чи шаблі — деякі з них були озброєні рогатинами, косами, сокирами. Істотну роль у перебігу битви відіграла перевага шляхти в кінноті, хоч головною причиною, яка зумовила наслідки бою, було те, що в ньому, за винятком кількох загонів, не взяли участі народні месники з Лівобережжя. Їх переправа через Дніпро ускладнювалася тим, що він лише почав замерзати. Крім того, селяни діяли переважно поблизу рідних місць і не бажали вирушати в далекі походи.

Лише на світанку 6 грудня Павло Бут зібрав усі загони повстанців і зорганізував їх до наступального бою. Карателів здивувала висока дисципліна козацько-селянського війська, яке йшло табором, вишикуване в шість рядів, чітко розподілене на полки й сотні. Повстанці рухалися з прапором, під грім гарматних пострілів, що, зі слів Ш. Окольського, «являло собою досить вражаюче видовище». Авангард шляхетського війська прикривало болото, тому Павло прийняв рішення атакувати противника з правого флангу — на рівній, відкритій місцевості. Водночас козацькі розвідники підпалили в тилу ворога Кумейки, щоб дим перешкоджав йому орієнтуватися на полі бою. Коли відстань між противниками скоротилася до кількасот метрів, М. Потоцький сильним артилерійським вогнем примусив повстанців зупинитися й організувати оборону. Тричі карателі робили відчайдушні спроби заволодіти табором Павлюка, вводячи в бій свіжі сили. Під час чергового штурму жовніри дісталися до обозу повстанців і підірвали порох, а шляхетська кіннота вдарила з тилу. Жорстока січа тривала протягом кількох годин. Становище в оточеному таборі ставало дедалі скрутнішим. Для поповнення боєприпасів — насамперед пороху — Павлюк з невеликим загоном пробився крізь вороже кільце і рушив до Чигирина, де були селітряні варниці. Керівництво козацько-селянським військом він доручив полковникові Дмитру Гуні.

Повстанці протрималися до настання темряви, а потім, захопивши з собою дві гармати, відступили до Мошен. Жовніри дістали наказ не переслідувати противника, бо, як зауважив

Ш. Окольський, «вже надто багато було пролито шляхетської крові». Цілу ніч коронне військо відливало кулі для рушниць і готувалося до погоні за загонами повстанців.

Наступного дня М. Потоцький направив кінноту С. Лаща до Мошен, але козаків там уже не було, тож карателі натомість знищили всіх місцевих жителів. У Мошнах жовніри отримали спеціальний універсал короля Владислава IV з обіцянкою щедрої винагороди за службу, а також з наказом конфіскувати майно учасників повстання. Саме повстання король звелів жорстоко придушити.

10 грудня М. Потоцький дістав повідомлення від корсунського підстарости про збір повстанських загонів між Криловом і Чигирином, а також про те, що до Боровиці «із Запорожжя вдень і вночі йде піхота, а гетьман з артилерією запрошує всіх козаків, які ще сидять вдома, бити ляхів». Польний гетьман сповіщав С. Конецпольського, що Павлюк відрядив посольство до Криму з проханням про допомогу. Козацько-селянське військо (близько 2 тисяч чоловік) стало табором у містечку Боровиці, південніше Черкас. Павлюк сподівався налагодити зв'язок з Лівобережжям і Доном для формування нових загонів і продовження боротьби.

Плани повстанців, очевидно, були відомі й М. Потоцькому, який послав у напрямку Черкас полк свого брата С. Потоцького. Останній наздогнав відступаючих лише в Боровиці. Незабаром жовніри блокували підходи до табору Павлюка й відрізали шлях до води. Нестача боєприпасів і продовольства позначилася на бойовому дусі оточених. Скориставшись з ситуації, польний гетьман запропонував розпочати переговори. Після тривалих дискусій колишні реєстровці умовили Павла Бута погодитися на зустріч з представниками М. Потоцького. Крім того, вони одержали письмове запевнення урядового комісара в козацьких справах А. Киселя про помилування всіх, хто припинить збройний опір. Через 10 років у листі до шляхти містечка Замостя керівник Визвольної війни українського народу гетьман Богдан Хмельницький з жалем відзначав, що тоді «умовили нас від черні відділитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову».

Для ведення переговорів 11 грудня Павлюк і чотири його соратники вийшли з табору, але відразу ж були по-зрадницьки схоплені жовнірами. М. Потоцький дуже обурювався, що серед них не виявилося Карпа Скидана, який не встиг повернутися з Чигирина, де заготовляв боєприпаси для війська. Від карателів утекли також полковники Дмитро Гуня й Філоненко. Опівночі вони непомітно

пробралися через ворожі пости й пішли на Запорожжя. Павла Бута, Василя Томиленка, Григорія Лихого і Курила закували в кайдани і відправили до Варшави.

14 грудня відбулася козацька рада, на якій А. Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву й бунчук. Реєстровим призначалися нові полковники, осавули, суддя і військовий писар. Так закінчився перший етап цього грандіозного козацько-селянського повстання. Його ватажок гетьман Павло Бут згідно з сеймовим рішенням був четвертований на центральній площі Варшави.

ЯКІВ ОСТРЯНИН

З поразкою повстанського війська під Кумейками в грудні 1637 р. не припинився визвольний рух в Україні. У відповідь на шляхетський терор селяни та міщани приєднувалися до козаків і йшли на Запорожжя. З-під Чигирина та Корсуня на Січ прибули загони під проводом Карпа Скидана, Івана Злого та Філоненка, з Полтавщини — повстанці, очолювані Яковом Острянином. Саме останньому судилося продовжити справу, за яку віддав своє життя козацький гетьман Павло Бут.

За наказом короля Владислава IV для остаточної розправи над «бунтівниками» в лютому 1638 р. вирушило на Запорожжя каральне військо під проводом полковника Казимира Мелецького. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський вручив йому спеціальну інструкцію, в якій ішлося про те, що козаки, не вписані до реєстру, повинні негайно повернутися до своїх панів, а всі запорозькі чайки підлягають спаленню. В разі опору Січ буде знищено. До походу крім загонів коронного війська залучили 4 тисячі реєстрових козаків, очолюваних старшим Ілляшем Караїмовичем.

Спроба штурмом оволодіти Січчю не дала бажаних результатів. Мелецький пояснював свою поразку небажанням козаків учиняти міжусобну різню. В листі до С. Конецпольського він скаржився: «З допомогою козаків трудно воювати проти їхнього ж народу — як вовком орати». Зрештою каратели були змушені повернутися на волость, а більшість реєстрових перейшла на бік запорожців, які на той час становили вже добре організовану військову силу під керівництвом гетьмана Якова Острянина.

Виходець з остерського боярства, яке з посиленням польського гноблення на Подніпров'ї активно поповнювало лави козацтва, Яків Острянин згадується в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Разом з Тарасом Федоровичем він бився з польськими

військами під Переяславом навесні 1630 р. Протягом 1632—1634 рр. на чолі загону реєстровців брав участь у війні проти Московської держави. За підтримку козацького повстання під проводом Павлюка королівським указом від 22 березня 1638 р. садибу Якова Острянина було передано у володіння шляхтичеві Мацею Доманському. Тож у стосунках із властями козацький ватажок мав і особисті рахунки.

На початку збройного виступу Яків Острянин разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Мартином Незнанським і Корнієм Кудрею провів велику підготовчу роботу. Написані ними листи й універсали розійшлися по всій Україні (нерідко місію їх розповсюджувачів, а заразом — і розвідників виконували священики, ченці, жебраки, бандуристи). В універсалі Острянина від 10 березня 1638 р. акцентувалась увага на посиленні економічного визиску й національно-релігійного гніту, а також наголошувалося, що головною метою козацького виступу із Запорожжя є «визволення народу нашого православного від ярма, тиранського ляхівського поневолення і мучительства». Досить чітко звучала пересторога про небезпеку, яка загрожувала повстанню з боку реєстрової старшини. Тому підготовку до виступу рекомендувалося вести таємно, читати листи і грамоти «між своїми людьми».

У другій половині березня повстанське військо виступило із Запорожжя. Острянин планував відрізати розташовані на Лівобережжі шляхетські загони від основних сил противника і розгромити їх поодинці. З цією метою повстанська армія поділилася на три частини. Головні сили на чолі з Остряниним рушили лівим берегом Дніпра. В напрямку Чигирина по Правобережжю направилися загони Карпа Скидана, котрі мали завдання охороняти підступи до Дніпра із заходу, звідки могли з'явитися шляхетські підкріплення. Кілька сотень повстанців під керівництвом Дмитра Гуні піднімалися річкою на човнах для захоплення головних переправ.

Звістка про рух козацько-селянського війська на волості швидко досягла Ніжина, де перебував полковник Стефан Потоцький. Він негайно сповістив польного гетьмана Миколу Потоцького, якого тимчасово заміняв, про повстання й розпочав підготовку до карального походу, маючи намір зустрітись з Остряниним до його появи в густонаселених районах Подніпров'я. Проте цим планам не судилося здійснитись.

Повстанці швидко проминули Кременчук, Максимівку, Пиви, Чигирин-Діброву. При підтримці місцевого населення вони роз-

громили шляхетські гарнізони й захопили переправи через Дніпро. Впевнившись у міцності тилів, Острянин вирушив у глиб Лівобережжя — на Хорол, а потім на Омельник. Незважаючи на свої успіхи, повстанці вирішили зупинитися в Говтві й дочекатися підкріплення.

Містечко Говтва, розташоване у межиріччі Псла і Говтви, з усіх боків було оточене лісами, що сприяло організації оборони. За короткий час повстанці укріпили міський замок, насипали високий земляний вал між берегами річок, а на висотах встановили гармати.

Коронне військо на чолі з С. Потоцьким вирушило до Говтви. Звівши земляний вал навпроти окопів повстанців, вранці 25 квітня карателі зробили спробу силами німецької піхоти і реєстрових козаків заволодіти мостом, що з'єднував береги ріки якраз проти головних воріт міста, але їх зупинив шквальний артилерійський вогонь. У цей час загін запорожців непомітно зайшов до них у тил, перегородивши завалами з колод шлях до відступу. Реєстровий козак Володимир Лавров згодом розповідав російським купцям: «Тех-де немец и листровых (тут: реєстрових) казаков запорожские черкасы побили всех наголову».

Наступного дня С. Потоцький почав відступ до Лубен, який перетворився на панічну втечу. Український літописець відзначив безславну загибель понад 3,5 тисячі жовнірів та реєстрових. Однією з причин невдалого початку експедиції коронного війська Ш. Окольський назвав недооцінку сил противника: «Багато панів зневажливо поставилися до цієї селянської війни, дивлячись на козацьку чернь як на своїх пастухів і поденників, і тим самим применшували славу добрих воїнів і гетьмана. Тому Бог показав їм у першій же битві, що хоч серед козаків немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, з якими жовнір міг би помірятися силою, проте є такі люди, що коли б не перешкоджали тому створені проти плебеїв закони, то серед них знайшлися б достойні називатися рівними за хоробрістю Цинцинату, який від плуга був призваний у диктатори, або ж Фемістоклу».

Поразка змусила С. Потоцького змінити тактику. Він зосередив свої загони на лівому березі Сули проти Лубен і послав гінців у Бар та на Покуття до С. Конецпольського й М. Потоцького з проханням про допомогу. Вибір місця для табору — в центрі володінь магната Яреми Вишневецького — був невипадковим. У Лубнах містилися склади зброї та боєприпасів, а саме місто стояло на стику важливих шляхів Лівобережної України і могло стати зручним оборонним пунктом.

Після перемоги козацько-селянського війська під Говтвою до Острянина прибували тисячі селян і міщан з Полтавщини й Чернігівщини. Невдовзі стало відомо про наближення полку донських козаків. З боку Києва рухалися великі загони повстанців під проводом Соломи, Сави, Мурка. В таборі Острянина панувало бойове піднесення. За словами Окольського, «козаки були впевнені у своєму успіху й уже розподіляли Україну між своїми керівниками: одному віддавали Переяслав, іншому — Київ, третьому — Волинь». Отже, ширилися чутки про плани Острянина ліквідувати польське панування в Україні.

Козацький ватажок мав намір провести вирішальний бій під Лубнами до підходу туди Я. Вишневецького й М. Потоцького з Правобережжя. Швидким наступом Острянин хотів перешкодити противникові укріпитися на новому місці. В той же час військо С. Потоцького встигло зайняти вигідні позиції між річками Сулою і Солоницею, поповнилося кількома шляхетськими загонами і приготувалося до оборони.

Вранці 6 травня, після артилерійського обстрілу, козаки пішли на штурм ворожого табору. В повідомленні реєстрового козака Володимира Лаврова зазначалося, що повстанцям, яких виступало близько 12 тисяч проти 6 тисяч жовнірів, не вдалося використати перевагу в живій силі. Шляхетська кіннота глибоко вклинювалася в ряди повстанців, відволікаючи їх від головних сил С. Потоцького. Окольський зазначав: «Усе це відбувалося не без втрат нашого війська, загинуло багато людей та коней. Поле вже сильно зросилося кров'ю, час перейшов далеко за полудень, уже минула вечірня, а битва все продовжувалася». Чисельні жертви з обох боків та настання ночі припинили побоїще. Залишки шляхетського війська перейшли мостом Сулу і сховалися за міськими мурами.

Продовжувати облогу Лубен після виснажливої битви повстанці були нездатні. Гостро відчувалася відсутність боєприпасів, а також свіжих сил, які так і не підійшли. Враховуючи ці обставини, Острянин почав відводити своє військо до Миргорода, де розташовувались селітряні варниці й склади пороху. Крім того, необхідно було виробити план подальших дій повстанців.

З розвідувальною метою С. Потоцький послав за ними кілька сотень кіннотників. Неподалік Лубен шляхтичі зустрілися з повстанським ополченням на чолі з Путивльцем та Ріпкою, до якого входило й 500 донських козаків. Жовніри виманили противника на відкриту місцевість і оточили, а з прибуттям Потоцького зав'язався нерівний бій. На подив Окольського, «з появою коронних загонів

Путивлець не лише не виявив покірності, а й вирішив дати бій коронному війську. Табір, на який він мав надію, був улаштований таким чином: вози зв'язані й оглоблі повернені до фронту, як рогатини, щоб не допустити підходу до самих підвід, а сам табір розташований у вигляді овалу, й у ньому засіли чисельні добрі стрільці з рушницями». Під шквальним вогнем козаки цілий день відбивали атаки переважаючих сил ворога. Наступного дня повстанці надіслали листа С. Потоцькому, в якому йшлося про обрання ватажком замість Путивльця Івана Василевича й покору властям. Шляхтичі, зі свого боку, оголосили про помилування козаків за умов видачі Путивльця. Проте С. Потоцький не дотримав слова, й озвірілі жовніри вчинили жорстоку різанину серед повстанців.

Тим часом, поповнивши військо в Миргороді, Я. Острянин розгорнув наступ через Лукім'я і підійшов до р. Сліпорід. Зупинившись на її правому березі, між Яблуновом і Лубнами, він знову розіслав закличні листи, універсали та грамоти по містах і селах Подніпров'я. Під їх впливом у боротьбу включалися й жителі Правобережжя. Так, у районі Києва діяв великий загін народних месників під керівництвом Сави. Близько 5 тисяч повстанців, очолених запорожцем Нестором Бардаченком, здійснили бойовий рейд з Трахтемирова до Києва. Шляхта, адміністрація і гарнізон міста сховалися за його мурами. Для розгрому повстанців Миколі Потоцькому довелося послати полк Самуїла Лаща, але ті відійшли з боями на Труханів острів, а потім робили спроби з'єднатися з Я. Остряниним.

Розмах повстання в Україні непокоїв уряд Речі Посполитої. 25 квітня Владислав IV видав спеціальний універсал про негайну виплату грошей коронному війську. М. Потоцькому було наказано відбути на Подніпров'я для придушення народного руху. Крім того, в середині травня з Бара на чолі 5 тис. карателів виступив Ярема Вишневецький.

Дізнавшись про наближення нових шляхетських сил, Я. Острянин розіслав повсюди сторожові загони, щоб перекрити шляхи від Бикова, Пирятина і Переяслава до Лубен. Запорозький козак Григорій Кудря розповідав у Путивлі, що з 15 тисяч чоловік козацько-селянського війська на р. Сліпороді лишилася тільки половина, чим не забарився скористатися противник.

19 травня до Лубен прибув Вишневецький, що значно зміцнило позиції С. Потоцького. Об'єднане військо раптово напало на табір Острянина. Козаки були змушені відступити до Лукім'ї. Вранці на місце, де розташувався повстанський табір, прибув загін на чолі з

полковником Сокирявим, але застав там лише шляхту. За словами сучасника, «то був старий козак, знайомий з морем і відомий як керівник бунтів, знав він багато хитрощів і чар, заклинань на рушниці й на хвороби, справжній запорозький характерник». Козаки організували засіку в лісі й два дні тримали оборону, завдаючи великих втрат коронному війську. Під час бою Сокирявий потрапив у полон, з чого карателі, за словами Окольського, дуже зраділи — так, ніби захопили самого Острянина. Лише частина козацького загону пробилася через болото до основних сил у Лукім'ї. Але залишалися там недовго: повстанці відступили до Жовнина.

Переслідуючи козаків на правому березі р. Сули, кіннота С. Потоцького вранці 30 травня з ходу атакувала нові позиції Острянина. Відчайдушна оборона повстанців призупинила наступ шляхти, але перевага коронного війська була очевидною. Втративши надію на успіх, Я. Острянин на чолі загону, до якого входили осавул Іван Гордєєв, писар Філон Юр'єв, полковники Василь Боговцов і Онуфрій Попов, сотники Михайло Переяславець, Мартин Роэсоха, Богдан Матюшенко, Дем'ян Бут, Михайло Рябуха, Гаврило Гавронський і кілька сотень рядових повстанців, залишив табір під Жовнином. У ніч на 31 травня вони переправилися через Сулу і рушили в напрямку московського кордону. Поблизу Миргорода до них приєдналися селяни й міщани, які прагнули знайти порятунок від шляхетського терору.

Прибувши до Білгорода, Острянин на прийомі в місцевого воєводи П. Пожарського висловив бажання служити російському царю. У грамоті Розрядного приказу, зокрема, говорилося: «Били чолом государю гетьман Яцько Острянин, і вони, полковники, і черкаси, і міщани, і пашенні люди з литовської сторони пішли на наше ім'я на постійну службу від жорстокого гоніння і від смертного вбивства папежен польських людей, не бажаючи бути в папезькій вірі тому, що вони від віку православної віри грецького закону». Невдовзі клопотання задовольнили. Козакам призначалося царське жалування за охорону південної окраїни Московської держави, а для поселення надавалося Чугуївське городище. Козаки стали засновниками міста Чугуєва як форпосту в боротьбі проти татарської агресії.

Уже в лютому 1639 р. білгородський воєвода доповів у Москву про завершення зведення чугуївських укріплень. Жителям містечка не раз доводилося вступати в бій з кримцями. У джерелах збереглися відомості про успішну операцію проти татар, здійснену російськими служилими людьми на чолі з Наумом Ізвізцовим і

українськими козаками під керівництвом Якова Острянина. Проте через якийсь час між козаками почався розбрат. Його причини нам невідомі. Внаслідок міжусобної боротьби навесні 1641 р. Якова Острянина було вбито, і більшість козаків (у тому числі й син гетьмана) повернулися в Україну.

ДМИТРО ГУНЯ

Львівський літопис лаконічно свідчить про те, що гетьманська булава перейшла до рук запорозького полководця Дмитра Гуні в час тривог і випробувань. Перед козацтвом знову постала дилема: служити Речі Посполитій чи до кінця обстоювати інтереси України. В таборі під Жовнином улітку 1638 р. козаки обрали шлях боротьби.

На вибір рішення, безумовно, вплинула й думка новообраного гетьмана Дмитра Гуні. Документальних звісток про його походження, на жаль, не збереглося. Однак на підставі деяких даних можна зробити припущення, що він був вихідцем з козацької родини з Київщини, сином Тимофія Гуні. Навесні 1637 р. Дмитро Гуня обирається полковником повстанського війська, очоленого гетьманом Павлом Бутом. Виступивши з Січі, козаки зіткнулися з шляхтою поблизу села Кумейки. Перевага сил противника в ході битви стала очевидною. Для організації нових загонів і поповнення боєприпасів Павлюк відійшов до Черкас, доручивши керівництво своєму соратникові Дмитру Гуні. Досвідчений ватажок зумів протриматися до настання темряви, а потім, захопивши артилерію, відступив до Мошен. Переслідування карателів змусило повстанців організувати новий табір у містечку Боровиці. Однак, зрозумівши безперспективність подальшого опору, вони вступили в переговори з королівськими комісарами, під час яких Павла Бута по-зрадницьки схопили й заарештували. Дмитро Гуня, напевно, не був прихильником угоди з шляхтою — тож на чолі козацького загону він прорвався крізь ворожі пости й відійшов на Запорожжя для продовження боротьби.

У січні 1638 р. козаки обирають Гуню кошовим отаманом. Разом з Яковом Острянином і Карпом Скиданом він ретельно готувався до збройного виступу. Їх заклики доходили до найвіддаленіших міст і сіл України. Дмитро Гуня відрядив Андрія Ожеженка і Григорія Горілого з листом до кримського хана, в якому просив допомоги у боротьбі з польською шляхтою. Аналогічне посольство вирушило й на Дон.

Тим часом у Варшаві черговий сейм прийняв постанову під назвою «Ординація війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої», спрямовану на ліквідацію привілеїв реєстровців, здобутих ними у попередні роки. В документі йшлося про розмах народного руху в Україні, який становить загрозу для Речі Посполитої. На «вічні часи» скасовувалися права козаків на обрання старшин і власне судочинство. Реєстрове військо обмежувалося 6 тисячами чоловік. Без паспорта урядового комісара під загрозою смерті ніхто не міг іти на Запорожжя. Козакам заборонялося поселятись у будь-яких містах, крім прикордонних — Черкас, Чигирина і Корсуня. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, запобігаючи зосередженню там збіглих селян і міщан. За допомогою «Ординації» уряд прагнув перетворити реєстрове військо на надійний інструмент реалізації своїх далекосяжних планів.

А в цей період на Подніпров'ї та Лівобережній Україні у відповідь на заклики із Запорожжя організовувались повстанські загони, готувалися боєприпаси і провізія, відбувалися збройні виступи проти шляхти. Путивльські торгові люди Андрій Толстой і Борис Старопунов розповідали воєводі Микиті Плещеєву: «В Ромне почели побивать листровых (реєстрових.— *Авт.*) казаков за то, как-де ходили они с паном Лацом в Запороги остальных казаков побить».

У другій половині березня полк Дмитра Гуні виступив у складі повстанського війська із Запорожжя, маючи завдання захопити головні переправи через Дніпро. З допомогою місцевого населення було розгромлено окремі шляхетські гарнізони й козаки взяли під свій контроль русло Дніпра від Кременчука до Трипілля. Лише після битви під Лубнами Дмитро Гуня приєднався до основних сил повстанців. Відступ їхнього війська до Жовнина знаменував новий етап у розвитку козацько-селянського повстання, а саме — остаточний перехід до оборонної тактики.

Після відходу Якова Острянина в межі Московської держави повстанці під вогнем противника укріпили табір, в якому на початку червня нараховувалося близько 20 тисяч чоловік. На козацькій раді гетьманом було обрано Дмитра Гуню. На той час бої на околицях Жовнина ставали дедалі запеклішими. Військовий капелан Шимон Окольський занотував до свого щоденника: «Загинуло так багато товаришів, рицарства кварцяного, що, взявшись за перо, неможливо згадати про них без гіркого жалю». Значних втрат зазнало й козацько-селянське військо.

Дмитро Гуня намагався виграти час, оскільки мав звістку про підхід з Черкас Карпа Скидана і 2-тисячного загону Соломи. Путивльський приказ 20 липня 1638 р.: «Тот-де Саломка, пришод ис Киева, стал табором с той стороны реки Днепра, против их казацкого табора, и им-де пушечными, и хлебными, и всякими запасами помогал». Проте невдовзі стало відомо про прибуття до Переяслава нових сил противника під керівництвом польного гетьмана Миколи Потоцького. В ніч на 10 червня козацько-селянське військо перейшло на лівий берег річки Сули і зайняло оборонні позиції «в гирлі Стариця». В давній польській історіографії останній називався річкою, і ця помилка перейшла у праці й українських істориків. Але старцями, або ж старицями, в Україні здавна називали старі русла річок. Вищезгаданий був на лівому березі Дніпра, за кілька верст на південь від гирла Сули. «Місце це,— зазначав Окольський,— добре захищене від природи, мало здавна готовий окоп, оскільки там, як розповів нам козак Себастянович, колись був табір, в якому облягав козаків черкаський староста князь Вишневецький, тому й тепер там знаходять у землі старовинні шпори. Місцевість ця багата водою, лісом і пасовищами для коней, дніпровський берег недоступний; тепер же вона так добре була укріплена і зсередини, і з боку поля, що ворота завжди залишалися відкритими. Не один інженер дивувався винахідливості грубого холопа і його мистецтву в такого роду спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї і бруствери». У повстанців залишалося 8 гармат, які завдавали противникові значних втрат.

Опівдні 12 червня до табору повстанців підійшла кіннота М. Потоцького, а надвечір — полки С. Потоцького і Я. Вишневецького. Оточене козацько-селянське військо продовжувало відчайдушно оборонятися. Десятки разів після тривалого артилерійського обстрілу жовніри піднімалися на штурм його позицій, але безрезультатно. Нарешті М. Потоцький вирішив узяти оточених змором. Він розіслав по навколишніх селах каральні загони, які перешкоджали підходові нових сил, чинили звірства над мирним населенням. Шляхтичі ігнорували неодноразові прохання Дмитра Гуні дати спокій «невинним і пригнобленим людям». В одному з листів до М. Потоцького козацький ватажок погоджувався на перемир'я на умовах видачі реєстрової старшини на чолі з Іляшем Караїмовичем; пожалування козакам нових знамен; повернення гармат, відібраних під Кумейками; затвердження старшого, обраного самими козаками. Проте цю пропозицію Гуні було відхилено.

До табору М. Потоцького продовжували прибувати нові під-

кріплення: загони шляхти з Брацлавського і Краківського воєводств, з Лянцкоронського, Хмельницького й Остерського староств та окремі магнати з власними людьми. На початку липня з-під Києва привезли облогові гармати. Путивльський воєвода Плещеєв повідомляв до Москви: «Гетман польной Потоцкой с польскими и с литовскими людьми, и с немцы и, збив с городов всяких людей, приступал к ним, черкасам, к табору всеми людьми большим жестоким приступом и штурмами». Однак усі спроби карателів виявлялися безрезультатними. Серед коронного війська зростало невдоволення ходом подій, внаслідок чого окремі його підрозділи почали залишати табір. Не кращим було й становище повстанців. Карателі знищували загони, які йшли на допомогу Гуні. В боях зазнали розгрому й ополченці, очолювані Савою, Соломою і Мурком.

Наприкінці липня 2 тисячі повстанців під проводом Філоненка зупинилися на правому березі Дніпра, проти гирла р. Сули. Зібравши в селах Чигиринського, Черкаського і Корсунського староств нові сили, він ішов на допомогу обложеним. Після неодноразових спроб переправитися через річку під сильним артилерійським вогнем лише кільком сотням на чолі з Філоненком вдалося пробитися в табір повстанців, але зброї та провіанту, доставленого ними, вистачило ненадовго.

Опинившись у скрутному становищі, Дмитро Гуня послав двох козаків до Москви з проханням про допомогу. Але відомостей про результати цієї місії в джерелах не збереглося. Одночасно ватажок повстанців вів переговори з польним гетьманом. В одному з послань М. Потоцькому він наголошував, що «козаки готові скоріше померти і всі до останнього скласти свої голови, ніж прийняти такий мир, як під Кумейками». Козацькому послу Роману Пешті польний гетьман сказав, що готовий припинити облогу й дати змогу повстанцям розійтися по домівках за умов видачі артилерії, визнання зверхності польського короля над Військом Запорозьким і старшинства М. Потоцького над реєстровцями з правом самочинно призначати полковників. Спільна для всіх козаків, які брали участь у тогочасних подіях, рада мала відбутися в Корсуні 9 вересня, звідки вони повинні були відправити петицію про помилування Владиславу IV.

Не всіх повстанців задовольнили такі пропозиції. Однак, втративши всяку надію на допомогу, частина старшини зайняла в цьому питанні угодовську позицію. Оскільки аналогічні переговори під Боровицею завершилися зрадою з боку королівських комісарів

і арештом козацьких ватажків, у ніч на 28 липня Дмитро Гуня з невеликим загоном покинув табір і відійшов на Запорожжя. Подальші переговори з М. Потоцьким вели вже Роман Пешта, Іван Боярин і Василь Сакун. Польний гетьман запевнив козаків, що на найближчому сеймі домагатиметься повернення їхніх давніх прав. Одним з головних пунктів угоди, підписаної 28 липня 1638 р., було також повернення в панські маєтки селян — учасників повстання. Козаки ж склали присягу на вірність польському королю.

Поразка козацько-селянського війська на Стариці не означала закінчення повстання. На Лівобережжі спалахували нові виступи. На Роменщині народні месники захопили шляхетський замок і перебили представників місцевої адміністрації. М. Потоцький послав туди полк коронного війська. Значні сили було відряджено на Запорожжя. Карателі зруйнували Базавлуцьку Січ і заарештували чимало запорожців. Дмитру Гуні й цього разу вдалося уникнути розправи. Він організував перехід кількох тисяч козаків на Дон. Посли Речі Посполитої у Москві М. Стахорський і Х. Раєцький називали Д. Гуню разом з Я. Остряниним головними призвідцями переселенського руху в межі Російської держави. Мужній козацький ватажок наступними роками не раз виступав спільно з донськими козаками проти турків і татар. Остання звістка про нього збереглася у відписці воронезького воєводи Мирона Вельямінова в Посольський приказ від 19 червня 1640 р., де йдеться про похід на Чорне море донських і українських козаків на чолі з гетьманом Гункою Черкашениним.

ЗМІСТ

Науково-популярне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ

Литовсько-польська доба

Редактор *О. О. Сухолотюк*
Художник *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректори *М. Б. Котовська, Л. Г. Марківська*
Комп'ютерний набір *О. І. Воронової, Л. М. Курапової, В. В. Палі*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Колосової, Н. І. Гончарук*

Підписано до друку 16.01.97. Формат 84x108 1/32. Папір друк. №2. Гарн Академічна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 14,28. Ум. фарб.-відб. 15,12.
Обл.-вид. арк. 16,20. Тираж 5000 пр. Зам. 7—8.

Свідоцтво № 0091-5770-ДП, 08 07.94.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна». 252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика». 252054, Київ-54, Воровського,24.